

Alaktani adalékok.

(Első közlemény.)

1. A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez.

Az összehasonlító nyelvtudomány kétségtelenné tette, hogy az eredeti magyar szavaknak azon rövid magánhangzói, a melyeket «kötőhangzóknak» is szokás nevezni, s a melyek most csak a ragok és a képzők egy része előtt vannak meg, eredetileg mind vagy legalább leges-legnagyobbrészt megvoltak a szavak ragtalan alakjának a végén is (kivéve természetesen azokat, a melyek analógia útján kerültek bele a ragos és a képzős alakokba).

Ezzel azonban még nincsen az egész dolog tisztázva, mert még egy kérdés, vagy talán kettő is áll előttünk. Nevezetesen: voltak-e még olyan szóvégi eredeti rövid magánhangzók a magyar nyelv történeti korában is? — és ha nem: megvoltak-e általánosan a magyar nyelv külön életében a történelem-előtti korban?

Az utóbbiban MUNKÁCSI (NyK. XXV. 284) kételkedik; az előbbi kérdésre azonban a közfölfogás szerint ráhagyó a felelet, noha ez ellen is hangzottak föl kétségek (v. ö. NyK. XXV. 286: MUNKÁCSI; XXXI. 227: SZINNYEI).

A fölhozott bizonyítékok háromfélék: 1. a jelenkori népnyelvből, 2. kódexekből és XVI. századi írókból, 3. Árpád-kori oklevelekből és az ANONYMUS krónikájából összegyűjtött adatok.

A mi az elsőket illeti, a legújabb időig magam is abban a nézetben voltam, hogy mai napság is akadnak a nyelvjárások egyikében-másikában szórványos maradványai az egykori szóvégi eredeti rövid magánhangzóknak, s *Magyar Nyelvhasonlítás* című munkámban (2. kiadás, 1903: 59. és 60. l.) a következőket sorolom

föl: a) *héjju* v. *héju*, *szijju* v. *sziju*, *joho*, *terhi*, *dühü*; b) *hivu*, *szivu*, *rivu*, *nyivu*.

Most azonban már szükségét látom a «pörüjtásnak» (mint sok más esetben is), azért vizsgáljuk még egyszer sorra ezeket a bizonyítékokat.

1. *Héjju* v. *héju* (*héjj* mellett: Háromszék m. MTsz.). — MUNKÁCSI (ÁKE. I. 321.) a *héj* szót a következőkkel egyezteteti: zürj. *kił* «haut, schale, hülse» (WIED.) | votj. *kił* 1. «die dünnen, gelben, sich abschälenden schuppen an der rinde der tannenbäume»; 2. «die schuppen auf dem kopfe» | vogÉ. *çal ebben: *çalp* «a nyírhéj kérgének külső leváló fehér v. sárga hártája». — Hozzátehetjük még ezt: zürjP. *kyl-* (azaz: *kił-*) «abnehmen, abreissen (die haut, birkenrinde)» [GENETZ, Ostperm. sprachstud.].

A zürj. és a votj. alak tanúsága szerint a vog. *çalp* származékszó (*çal-p*); MUNKÁCSI a denom. *-p* képzőt látja benne s azt mondja: «egészeben ily értelmű lehet: 'hártás v. pikkelyes' (t. i. kéreg)». A vog. *-p*-képzős denom. névszóknak a magyarban *=ú*, *=ü*, *=u*, *=ü*-végűek felelnek meg, pl. *puŋkəp* ~ *fogú*, *fogu*; *vitəp* ~ *vizü*, *vizü*, tehát a *héjju*, *héju* a vog. *çalp*-nak egészen szabályos megfeleelője lehetne. Azonban van itt egy kis nehézség, sőt nem is csak egy, hanem kettő. Először is kissé bajos egy «hártás» jelentésű szónak «hártás» etymont tulajdonítani. Másodszor a vog. *-p*-képzős melléknevek rendszerint jelzős főnevekből alakultak, s ritkák az olyanok, mint *koatpə* «ügyeskező» (Vog. Népk. Gyűjt. III. 491). Eszerint *çalp* eredeti jelentése aligha lehetett «hártás v. pikkelyes», hanem inkább «-hártájú v. pikkelyű». Ilyen eredetibb jelentésből pedig még bajosabb a mostani «hártás» jelentést eredeztetni.

De hátha a *çalp* nem is denom., hanem deverb. származék? A zürjP. *kił-* ige följososít egy vog. **çal-* «hánt, hámoz» ige föltevésére, s ennek nom. verbaléja lehet a *çalp* = ered. «hántalék, háncs» (nom. acti v. objecti, mint: *aləsləp* «halászati zsákmány», *təp* «étel»). A vog. deverb. *-p*-nek magyar megfeleelője *=ó*, *=ö* (pl. *pūləp* ~ *faló*, *mənəp* ~ *menő*), a melynek tudvalevőleg *=u*, *=ü* változata is van, mégpedig egyebek közt a Székelyföldön is (pl. *furu* MTsz.). Eszerint a *héjju*, *héju* szót mégis a vog. *çalp* megfeleelőjének tarthatjuk, s így *u*-ja nem megmaradt tővégi magánhangzó, hanem képző.

Azonban a *héjju*, *héju* alakra nézve még egy lehetőséget kell megemlítenem. Egy teljesen hiteles közlés szerint u. i. Uzonban (Háromszék m.) így is mondják: *hijj*, alma *hijja* (MTsz.). Ez azt a gyanút kelti bennünk, hogy a *héjju*, *héju* szó véghangzóját talán egy másik szó ráhatásának tulajdoníthatjuk. Ez a «padlás» jelentésű *hiu*, a mely a Székelyföldön még a következő alakokban fordul elő: *hi*, *hi*, *hiiju*, *hiiju*, *hiju*, *hijú* (ház *hijja*) (MTsz.). A két szó hasonlósága könnyen alkalmat adhatott a következő arány szerinti analógiás alakulásra: [ház] *hijja* : *hiiju*, *hiju* = [fa, alma] *héjja* : *x*; és *x* = *héjju*, *héju*.

Ezen lehetőségek akármelyike bizonyul is valóznak, a *héjju*, *héju* szó kitörlendő a bizonyítékok sorából.

2. *Sziju* v. *sziju* (Erdély, Székelyföld MTsz.). — BUDENZ (MUSz. 296) a *szíj* szót a *szilánk*, *szilány*, *szilács*, *szilony*, *sziat* szavakból kikövetkeztethető *szil «secare, findere, scindere» ige képzője-vesztett származékának tartja, a melynek még megmaradt teljesebb (képzős) alakja a MNySz.-ban említett dial. *sziu*. A szó etymonja szerinte: «fissum, scissum, segmen».

Azóta előkerült a *sziju*, *szijju* alak, sőt *szijú* is (MTsz.), és előkerült a *szil* (*szijjok*, *szív*) «vág, hasít, farag, gyalul» ige is (MTsz.), s ezek kétségtelenné teszik BUDENZ magyarázatának helyességét. — Eszerint a *szijju*, *sziju* szó végén nem megmaradt tövéghangzó, hanem képző van, a mely még hosszú *ú* alakban is előfordul. (Ugyanez a képző van a *háncs* szó teljesebb *háncsu*, *háncsú* [MTsz.] alakjának a végén.)

3. *Joho* «juh» (Moldvai csáng. MTsz.). — Brassó m. Hétfaluban a juhot *juhó*-nak nevezik (MTsz.), s ezzel az alakkal azonos a moldvai *joho*; abban a nyelvjárásban u. i. gyakori a szóvégi *ó* megrövidülése, pl. *hardo* (hordó), *zallo* (olló), *ilvaszo* (olvasó), *zirogato*, *ziro* (irogató, író = jegyző) (Nyr. XXX. 61, 171). Eszerint *joho* < *johó, s így rövid véghangzója nem régi maradvány, hanem újabbkori fejlemény.

4. *Terhi* «teher» (Brassó m. Hétfalu MTsz.). — Ez az alak minden bizonynyal azonos a *terhe* alakkal, a mely a NySz.-ban és a MTsz.-ban található. Előfordul az idézett helyeken kívül

HELTAINÁL is (*terhe*: «teher», *terhehordó*), és ragos alakjai ő nála: *terhéd, terhével, terhébe* (azaz: *terhêd, terhêvel, terhêbe*, l. MNy. V. 392.). Ennek változata: *terhő* (MTsz.). — A szónak különféle alakjai közül legeredetibb a *terh*; ebből lett aztán *tereh, terôh*, ragozva: *teréhben* (azaz: *terében*), **terôvel, terét* és *terít* stb., s ezekből vált ki a *terë, tere, teri, terő* alanyeset; ezeknek a *terh* alakkal való összeelegyedése eredményezte a *terhe, terhi, terhő* alakokat (v. ö. TMNy. I. 316), tehát a czimbeli szó véghangzója újabb keletű. (Ugyanígy magyarázhatjuk a *pehely* szónak *pelyhe, pëlhi, pôlhe, pøjhe* stb. változatait; l. NySz. és MTsz.)

5. *Dühü* (*dühübe, dühübetegség, dühübogár* Háromszék m. MTsz.). — Ez kétségkívül elvonás útján keletkezett a *dühös* melléknévnek *dühüs* változatából (Háromszék m. stb. MTsz.).

6. *Hívu, szívu, rívu,* nyívu* (hí, szí, rí, nyí MTsz.) és *viu, viyu* (ví, hiu, hí), *siu, sivu* (si), *reio* (rí) (kódexekben és XVI. századbeli írónál, l. SIMONYI, A magyar szótök 17, 18. és TMNy. I. 215). — Az utóbbi helyen S. azt mondja: «valószínű, hogy ezek **szivun, hivun*-féle személyragos alakokból rövidültek, v. ö. a kimutatható *szín, hín*-féle nyelvjárási formákat». Vele együtt most már magam is abban a nézetben vagyok, hogy ezekben a tövéghangzó valamely mássalhangzó elveszése után került a szó végére. Csak az a kérdés, *n* volt-e az a végmássalhangzó, vagy más. SYLVESTERNÉL a *hiu* szó ötször fordul elő részint hexameterben, részint pentameterben: «hütre *hiu* mind, hogy senki se mentse magát»; «hütre *hiu*, Sául, csudakippen tíged az Isten» (háromszor); «az Krisztus, hálát ád, az igára *hiu*». Mármost, minthogy tudjuk, hogy SYLVESTER versei legnagyobb részben hibátlanok, valószínűnek tarthatjuk, hogy ő a *hiu* igét *hiú*-nak ejtette. Ha pedig ennek az *ú*-ja hosszú volt, akkor bizonyára hosszú volt valamikor a többiek véghangzója is. S ha ez áll, akkor a *szívu, hívu* < **szívú, *hívú*-féle alakok megelőzője aligha **szivun, *hivun*-féle volt, mert arra nem tudunk példát, hogy *n* elveszése után a megelőző rövid magánhangzó helyett hosszút ejtettek volna (v. ö. *-ban, -ben* > *-ba, -be*; *bizon* > *bizo*, *épen* > *épe*, *ippen* > *ippe* MTsz.; a közvetítő hang-

* A moldvai csángóknál: *hiu, szíu, ríu* (Nyr. XXXI. 3).

alak nyilván naso-oralis magánhangzón végződött, pl. *ippen* > *ippe > *ippe*). Hanem, igenis, közönséges a rövid magánhangzó + *l*-ből fejlődött hosszú magánhangzó, azért valószínűnek tarthatjuk, hogy a *hivu*, *szivu* < *hivú, *szivú-félék korábbi *hivul, *szivul-ból valók; v. ö. *híl*, *szíl*, *ríl* stb. és *szivül* MTsz. — Azonban akárhogy áll is a dolog, az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a *hivu*, *szivu*-félék véghangzóját régebben valami mássalhangzó követte.

Eszerint mindazon példák, a melyeket könyvemben az Árpádok kora utáni időből idéztem, kitérlelendők a bizonyítékok sorából.

Mármost vegyük elő még azokat is, a melyeket könyvemben mellőztem.

1. *Mihe* (SIMONYI, A m. szótók 19). — *Mihe* (közny. *méh*) más változatai: *mêhe*, *méhely* (o: *mêhej?* *mêhel?*), *mihê*, *mîhe*, *mîhe*, *mîhêje*, *mîhik* (MTsz.). Ezek közül a *méhely* (ha ugyan nem hibás hallomás után való följegyzés) és a *mihê* kétségkívül a «mühely» jelentésű *mêhej* v. *mêhel* és *mihê* szó ráhatásának köszöni az alakját. — A szó eredete még nincsen kiderítve (v. ö. SETÄLÄ, ÄH. 273; HALÁSZ, Nyr. XXI. 481; MUNKÁCSI, ÁKE. I. 458, 651). Az e-végű alanyeset mellett használatos ragos és képzős alakok (*méhét*, *méhéje* Nyr. XXI. 483; *mîhêje*, *mîhik*; *mîhis*, *mîhis* «méhes» MTsz.) *é*, *í*, *i*-je a magánhangzó eredetibb hosszú voltára vall (v. ö. *szême* ~ *szēmét*, *szēmít*, *szēmít*). Eszerint a *mêhe* stb. a *méh*-nek nem teljesebb alakja, hanem valószínűleg származéka, mégpedig diminutivuma («méhecske»), a melynek képzője az *atyám*, *anyám*, *öcsém* stb. szavakbeli *-á*, *-é*-vel azonos.

2. *Moha* (SIMONYI i. h.). — Változatai: *moh*, *móh*, *moho*, *moj*, *muha* NySz., MTsz. — A szó szláv eredetű. MIKLOSICH (EtymWb.) ószl. *мъхъ* alakot idéz, s a szó a szlávásban valamikor csakugyan magánhangzós-végű volt; azonban most már minden kétséget kizáróan be van bizonyítva, hogy a szóvégi *ъ* a X. században a déli szlávásban már nem hangzott, hanem pusztán hagyományos írásjel volt (v. ö. Соболевский: Древний церковно-славянскій языкъ. Москва, 1891. 138, 139; OBLAK V. Die halbvocale und ihre schicksale in den südslavischen sprachen. Archiv für slav. phil. XVI. 157, 158, 162). Eszerint a *moh* is szóvégi magánhangzó nélkül

honosodott meg nálunk, s a *moha* alak *-a*-ja későbbi járulék. Valószínű, hogy ez az alak a *famoha* (azaz: *fa moha*) birtokos összetételből vált ki.

3. *Kehe* (SIMONYI i. h.). Változatai: *keh*, *kehi* «hurut, köhögés» (MTsz.). — Ezek nyilván a *kehél* (*kehel*, *kehöl*, *kehül*) és *kehél* igékből (MTsz.) vannak elvonva, a melyeknek az alapszava hangutánzó szó (v. ö. *köhög*, *köhint*, *köhécsél* és *kahog* «köhög», *kahol* «köhög, köhécsel», *kahitol*, *kahittyul* u. a. MTsz.; — és v. ö. f. *köhii* «szárazon köhög, harákol», *köhisee* u. a., *kökhä*, *köhä* «száraz köhögés», a melyek szintén hangutánzó).

4. *Kökinye* (kökény, SIMONYI i. h.)*) Van *kökönye* alak is (MTsz.). — Török eredetű (v. ö. MUNKÁCSI, NyK. XXI. 120), s a kirk. *kügen*, oszm. *köken* stb. amellet tanúskodik, hogy a *kökinye*, *kökönye* alak szóvégi magánhangzója későbbi járulék.

5. *Koha* (SIMONYI i. h.). — A *koh* (kohó, NySz., MTsz.) szóra nézve a NyK. XXVII. 376. l. azt a nézetemet nyilvánítottam, hogy valószínűleg «elvonás útján állott elő a *kohol* (1. coquo, ferrumino, conflo MA. kochen, löten PPB. [schmelzen] NySz.) igéből, a mely a német *koch-* igének magyarosított átvétele; a *koh*-ból pedig a *kohó* vagy úgy keletkezhetett, mint a *moh*-ból a *mohó* (t. i. *mohon* > *mohón*: *mohó*, v. ö. NySz., MTsz.; *kohok* > *kohók*: *kohó*), vagy pedig a következő fejlődés útján: *kohol* > *kohól*, s ebből elvonva: *kohó*». LUMTZER ÉS MELICH (Deutsche Ortsnamen und lehnwörter 151) föltevése szerint a *koh* szintén a *kohol* igéből való elvonás, s ebből lett a *kohó* (de nem úgy, a hogy én gondoltam és gondolom maig is); szerintük u. i. «musste [der ungar] *kohol* = kochen als ableitung zu *koh* auffassen, und konnte den neugewonnenen begriff leicht an den namen des schmelzkochofen heften, mag dieser nun psychologisch als nomen agentis oder actionis aufgefasst sein. Mit diesem auf diese weise abstrahierten *koh* wurde dann die participe-weiterbildung mit *-ó* vorgenommen». (Erre most nem akarok megjegyzéseket tenni.) — A *koha* alak (a melyre, melléke-

*) A 4–10. sz. alattiak a TMNy.-ban nincsenek bizonyítékokul fölhozva.

sen mondva, csak egyetlen-egy adatunk van: Nyr. XIII. 309) az előbbieket szerint semmi esetre sem lehet a *koh*-nál régiebb, hanem inkább még a *kohó*-nál is újabb (*kohó* > *koho > *koha*; v. ö. *huza-vona*; *csapa*, *forga*, *hulla*, *dia* MTsz.; -*kora* stb.).

6. *Pihe* (SIMONYI i. h.). Változatai: *pihe*, *pihi* (MTsz.). — Ezek a *pehely* szónak régi *pelyh* alakjára (NySz.) vihetők vissza; ebből lett *pelyeh* (*peleh* NySz.), s azután úgy mint fönebb a *terhi* szónál láttuk: *pelyhe*, *pélhi* stb., s végül ezekből *píhe*, *pihe*, *pihi*. A *pih* (NySz., MTsz.) nem a *pihe* kopott alakja, hanem a *pelyh*-ből fejlődött (v. ö. TMNy. I. 316.).

7. *Bokála* (SIMONYI i. h.), *bokálla* «cserépkorsó» (MTsz.); v. ö. *bokály* «pokal» (NySz.), *bokáj*, *bokály* «cserépkorsó» (MTsz.). — Külön-külön átvétel: a mássalhangzós-végű az olaszból való, de nem a *boccale*, hanem a velenczés *bocal* mássa; a *bokála* pedig SIMONYI szerint is «újabb szláv közvetésre látszik mutatni» (i. m. 21.).

8. *Rigya* (SIMONYI i. h.), *rinya*, *rogya* «barka (dió-, mogyoró-, éger-, gyertyán-, rekettye-, fűzfa barkája)» (MTsz.). — A magashangú *rügy* szóval a mélyhangú *rigya* (*rinya*, *rogya*) csak úgy lehet azonos, ha mind a kettő ugyanegy magashangú idegen szó átvétele (a milyen pl. *galagonya* és *gelegénye* MTsz.); ha azonban eredeti szavak, akkor a *rigya* a hangrendi eltérés miatt nem tekinthető a *rügy* teljesebb alakjának. A két szó eredetének nyomozása más-más irányba visz. A *rügy* megfelelőjét MUNKÁCSI a vogul *rünt*, *ränt*, *ränte* «rügy» szóban találta meg (NyK. XXV. 282). A *rigya* szó eredetének nyomára vezet a *lërigyázik* ige, a melynek jelentése: «lehullatja a barkáit» (MTsz.); másrészt *lëragyázik* a. m. «esős idő v. záporosó miatt mindjárt a virágzás után leperreg (a szöllő szeme)» (MTsz.), vagy talán helyesebben: a virága; így is: *lëragyázik* (a szöllő), a min az ország délnyugati részében azt a jelenséget értik, mikor «a szöllő virágzásakor uralkodó kedvezőtlen időjárási viszonyok megakadályozzák a virág megporzását, minek következtében a szöllő virága nem köt, a virágzás után lehull, s így természetesen nem érlel gyümölcsöt» (Borászati Lapok XXXI. 829.). Mármint ha hozzávésszük, hogy a *rigya* szónak van *rogya* változata is, és

rogya változata van a *ragya* szónak is (MTsz.), s az utóbbi a *szb. rdja* átvétele, továbbá hogy a *rigya* jelentése nemcsak «barka», hanem ezenkívül «bimbó helye, ha elvirágozott» (Zala m. NyK. XXV. 282): az a sejtelen támad bennünk, hogy a *rigya* azonos a *ragya* szóval. Ezt valószínűvé teszi az, hogy *ragyának* nevezik egyebek közt a szőlőlevél alsó lapjának felbőréből keletkező szőrnemű kinövéseket, nemkülömben azon fehér pókhálóképű borítékokat, itt-ott fénylő fekete kis gömbös termésekkel, a mely a szőlőleveleket leginkább őszzsel borítja (Érték. a term. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. VII. 7. sz. 4. l.). Ebből érthető, hogy a *ragya* szónak *rigya* változata fölvette a «barka» jelentést. Eszerint a *rigyának* a *rügyhöz* semmi köze sincs.

9. *Sere* (SIMONYI i. h.) és *csere* «*cser*» (NySz., MTsz.); *csere-fa* (NySz., MTsz.). — Van egy másik *csere* szavunk is, a mely «*cserjés, bokros helyet*» jelent (MTsz.), MOLNÁR A. szótárában pedig így van értelmezve: «*quercetum, vepretum, vepres*»; s ezzel nyilván azonos a népnyelvi *cserő* «*sűrű túskebokor*» (MTsz.). Megjegyzendő azonban, hogy a MA.-adta «*quercetum*» értelmezés nincsen igazolva; legalább a NySz.-idézte példák mindegyikében «*cserjés, bokros hely*» jelentésű lehet a *csere*, s egy részükben határozottan az. Ez a *csere* kétségtelenül azonos a *cserje* szóval, a melyet BALLAGI Teljes Szótára így értelmez: «*ált. mindenféle vad fanövény csemetéje; külön. a cserfa bokros csemetéje*». Az előbbi általánosabb jelentés eredetibb voltát bizonyítják a NySz. következő (hibásan a *cserés* mutató-szó alá sorolt) adatai: «*tővis bokrok es cseres [olv.: cserés] helyek: rubeta et virgulta*» (Ver: Verb. 213); «*cseres [olv.: cserés], gazos erdő*» (Szal: Krón. 238). A MTsz. szerint Mándon (Szatmár m.) *csérés* a. m. «*fiatal tölgyerdő*»; PPBl. szótára szerint pedig *tserés hely* = «*carpinetum*» [gyertyános]; ez a két eltérő jelentés szintén a fönnebbi általánosabb jelentés eredetibb voltára vall. Mindebből az derül ki, hogy a *csere* szó nem azonos a *cser* szóval. Ez utóbbi a déli szláv *cer* (< lat. *cerru = *cerrus*) átvétele; s ha valamikor volt is a szlávtságban magánhangzó a végén (a mit nem tartok lehetetlennek), az az átvétel korában — éppúgy, mint az eredeti szavaké — már nem volt meg (l. fönnebb a *moha* szó alatt), tehát a magyarban véghangzó nélkül honosodott meg. (A szókezdő szl. *c* ~ *m. cs*-re nézve v. ö. *császár, cső.*) —

A *csere-fa* (s ebből aztán magában is: *csere* «quercus») a *csere-fá*-ból a *csere* (= *cserje*) szó ráhatása útján keletkezett. (Hogy a *csere* szónak van-e valami köze a tabasszarán *čere* «strauch» szóhoz [v. ö. MUNKÁCSI, ÁKE. I. 200], annak a vizsgálatával nem tartom most szükségesnek foglalkozni.)

10. *Epere* (SIMONYI i. h.) és *eperje*, *epörje*, *epérgye*, *epérnye*, *epörnye* (MTsz.). — MUNKÁCSI kimutatta, hogy az *epër*, *epërij* szó megfelelője a vog. *äprijəχ*, *äpərijəχ*, *äpəraχ*, *äpraχ* «földi eper» (Nyr. XXIII. 1). — Eszerint az *epër* és változatai egykori *epërijë-ből fejlődtek, mégpedig kétféleképpen: 1. *epërijë > *epërij > *epërij*; 2. *epërijë > *epërij > *epëri [v. ö. *eprés-alj* MTsz.] > *epëri*. — Az *epërje* alak nagyon hasonlít a vog. *äpərijəχ*-hez, azonban mégsem tökéletes mássa, mert ennek *-rijəχ* utórésze korábbi *-raχ*-ból való (v. ö. osztjÉ. *raχ* «bogyó», pl. *mü-raχ*, D. *mü-rəχ*. «földi eper»). Valószínű, hogy az *epërje* (acc. *-jét*) az *epërij*-ből lett, mint *fürj*-ből *fürje* (MTsz.). — Megemlíthetem, hogy az *epër*-éhez hasonló változatai vannak a *szödör* szónak is, ú. m. *szedere* (Nyr. XXX. 4), *szederj*, *szederje*, *szödörje*, *szedernye*, *szödörnye* (MTsz.), s a *szederj* alak *-rij* végzete (mint MUNKÁCSI is mondja fönnebb idézett cikke végén), tehát a *szedere* alak *-re* (< *-ré*) végzete is a vog. *raχ* megfelelője.

11. Az Ehrenfeld-kódexben: *ehsege* (éhség), *olyw* (oly), *eze* (ez), *kewlewmbekylemb* (külömb-külömb), *eleztebe* (elesztébb, prius), *auagya* (avagy) stb. (VOLF Gy. Nyelvelméltár VII. k. XVIII. 1.; SIMONYI i. h. és TMNy. I. 214, 215). — Nem sorolom föl valamennyit, mert ezekkel sommásan végezhetünk. Tudvalevő dolog, hogy az Ehr.-k. tele van nemcsak furcsábbnál furcsább hibás fordításokkal (l. KATONA LAJOSnak nagy gondossággal összeállított gyűjteményét: Nyr. XXXI. 312. stb.), hanem íráshibákkal is. Íme mutatványul egynéhány:

yonhanban (jonhában) 3, *mamalastyat* (malasztját) 3, *mondyaual* (mondja vala) 4, *kyenuzesekuel* (könyvezésekvel) 4, *vymadsagonban* (vimádságonkban) 5, *kellyent* (kelljen) 6, *zokat* (sokat) 7, *vztyuat* (osztja vala) 7, *latyaual* (látja vala), *annakutan* (annak utána) 8, *zensegnek* (szentségnek) 8, *leleuen* (lévén) 8, *fele* (felele) 9, *sewny* (s jöni) 10, *neket* (neked) 11, *nec* (neked) 12, *ozyuala* (ószja vala) 12, *latynya*

(látnia) 12, *s ew* (sóg) 12, *ualna* (volna) 15, *hazam* (hozzám) 15, *menyent* (menjen) 16, *mongyat* (mondjad) 16, *teget* (téged) 16, 18, *tartokna* (tartóknak) 16, *yban* (jobban) 16, *yelnue* (jelenve) 16, *lakozykual* (lakozik vala) 19, *ynte. toua* (ím té-tova) 21, *telyestytyuala* (teljesíti vala) 22, *bewnewkteut* (bűnöktől) 22, *adnan* (adnám), *yewteu* (jőjj te) 23, *tekedet* (tégedet) 23, *menyuen* (menvén) 24, *kyuanatuala* (kívánatval) 24, *zygetbet* (szigetbel v. -be) 27, *halakna* (halaknak) 29, *mynkent* (minket) 31, *zolgaratra* (szolgálatra) 32, *scererent* (szerént) 35, *zolgalatikual* (szolgáltatik vala) 36, *felelen* (felelne) 41, *zenseges* (szentséges) 41, *lewlyua* (löli vala) 42, *ferenben* (Ferenczben) 44, *zolgard* (szolgád) 45, *hannen* (ha nem) 47, *monda* (mondám) 47. l. — stb. stb.

Azt hiszem, ebből könnyű levonni a következtetést, a mely nem lehet más, mint az, hogy az ilyen íráshibáktól hemzseggő kódexben itt-ott előforduló látszólagos teljesebb szóalakokat nem szabad hitelesekül elfogadnunk. Hiszen, ha elfogadjuk, hogy az *eze, ehsege, olyw* írás *ezë, éségë, olyu* kiejtést jelöl, akkor azt is el kell hinnünk, hogy az idegenből került *Ferencz* meg *kérészt* valamikor így hangzott: *Ferenczë, krészte*, mert a kódexben a *Ferencznek, kérésztnek* alakokat így találjuk írva: *fferenczenek* (49.), *Crestenek* (76. l.).

Ezen fejtegetésekből kiviláglik, hogy az Árpádok kora utáni időből az egykori szóvégi eredeti rövid magánhangzóknak egyetlen-egy kétségtelen maradványa sincsen kimutatva.

A következő kérdés az, hogy mikép vélekedjünk az Árpádokori oklevelekben és az ANONYMUS krónikájában előforduló *u*-végű szavakról, pl. *nogu* (nagy), *harmu* (három), *zadu* (szád), *zerelmu* (szerelem) stb. Ennek a kérdésnek a tárgyalását azonban máskorra kell hagynom.

SZINNYEI JÓZSEF.

A magyar szófejtés és történeti fejlődése.

(Második közlemény.)

MIKLOSICH után többen is foglalkoztak a szláv elemek kimutatásával, melyekkel az ő adatait gyarapították. A Nyr. különböző köteteiben SZARVAS, MUNKÁCSI; NyK. XVII. MUNKÁCSI (Magyar elemek a déli szláv nyelvekben); XVIII. ÁSBÓTH: Szlávság a magyar keresztény terminológiában. — Még hiányzik egy újabb munka, mely a szláv egyezéseket magyar szempontból mutatná ki.

A szlávság után következik a német hatás. DANKOVSKY 288-ra teszi a nyelvünkbe került német szók számát. A Nyr.-ben SZARVAS GÁBORNAK sok elmés és mélyreható fejtegetésű cikke jelent meg. Mellette kisebb közléseket adtak: SIMONYI, MUNKÁCSI, SZINNYEI, MELICH, MIHÁLY J. Külön jelent meg VIZOLY ZAKARIÁS: Germán elemek amagyarban, Déva, 1880. 316 cikk. Nem emelhető sok kifogás a felsorolt szók egyezése ellen, de felületes, módszertelen munka. A megelőző kutatásokat nem ismeri. Több szót sorol föl, melyeket mi még nem ismerünk magunkénak: *czitling*, *köfe*, *rápánt*. Nincs tudomása arról, hogy a kölesönvevő és kölesönadó nyelv szavainak alakra és jelentésre nézve meg kell egyezniök. Nincs tudomása, hogy mi régibb, többnyire középelnémet alakokat vettünk át. A *kasznár* t az újfelnémet *kästner*-rel veti össze, holott megfelelője a kfn. *kastnaer*, a *trágár* nem újfn. *träger*, hanem kfn. *tragaere*-nek a módosulása. Mai irodalmi alakkal vet össze szókat, melyeket mi dialektusból kaptunk: *ánslóg* nem irod. *einschlag*, hanem dial. *änšlóg*; *pác* nem irod. *beitze*, hanem *páz*; *sunka* nem irod. *schinken*, hanem dial. *schunkn*. — Sok szó, a melyet németből származtat, más nyelvből került hozzánk: *bodnár* nem a ném. *binder*, hanem szl. *bednár*; *kurta* < ol. *corto*; *tégla* < lat. *tegula*

s nem *ziegel*. — A szók hangváltozásait nem magyarázza, vagy a hol igen, rosszul. (SZARVAS ismertette a Nyr. 1884. folyamában.) — Újabban MELICH JÁNOS: Német vendégszók Nyr. XXV. k. (1895.) és különnyomatban. (A kolozsvári egyetemen nyert pályadíjat.) Ő már a nyelvtudomány új módszerével fog hozzá a kutatáshoz, fölhasználta a régi nyelvben és tájbeszédekben előforduló szókat, csak a mesterségekhez tartozó, kevesek előtt ismert szókincset nem öleli föl, ezt külön munkában szándékozik ismertetni. A német nyelvnek nagy hatása volt, különösen újabb időben. A szók egybevetésénél utal a német nyelv azon szóalakjára, a mely a mienknek eredetije volt. A német szók ugyanis különböző időben és különböző német dialektusokból kerültek hozzánk. A régiek a kfn. nyelvből, az osztrák-bajor nyelvjárásból. A székeltek azonkívül a szászoktól, éjszaki Magyarország egyes szavai a Szepességből. A székeltség és Dunántúl leginkább ki voltak és vannak a német hatásnak téve. MELICH mindezekre utal; kitünteti, melyek régi és melyek újabb átvételek, és ismerteti a hang- és jelentésváltozásokat, melyeken az idegen szó átment, míg nálunk meghonosult. MELICHnél közel 1000 a németből került szók száma. — Megemlíthető még: BOROVSKY SAMU, Német kölcsönszók NyK. XXIV. k., ki az ó-német nyelvből való átvételekkel foglalkozik. [Mióta ezt írta a szerző — 1899-i egyetemi előadásai alkalmával — azóta jelent meg a következő két munka: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes von Dr. VIKTOR LUMTZER und Dr. JOHANN MELICH. Innsbruck, 1900. — Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? Írta MELICH J. Budapest, 1900. — Mind a kettőt bírálta BALASSA J. Nyr. 1900.]

Az olasz kölcsönszókat külön tüzetesebben KÖRÖSI SÁNDOR mutatta ki. 1. Nyr. 1884—87-i évfolyamaiban «Olasz kölcsönszók» czímen; 2. A magyar nyelvbeli olasz elemek czímű dolgozatában. Fiume, 1892. KÖRÖSI 322 olasz eredetű szót fejteget. Ezek közül elavult vagy csak egyes nyelvjárásokban dívó szó 89. Talán valamely más nyelv útján jutott a magyarba vagy egyébként kétséges, hogy olasz eredetű-e: 24. KÖRÖSI is lelkiismeretesen, az újabb tudományos eszközök felhasználásával foglalkozik a kérdéssel. Fölhasználja a NySz.-t, a Tsz.-t is és az olasz szóknál, a mennyire lehet, szintén megmondja, hogy melyik nyelvjárásból

kerültek hozzánk. Az olasz kölcsönvételek már a legrégibb időben, nemsokára a honfoglalás után kezdődtek. Nagyobb mértékben RÓBERT KÁROLY, NAGY LAJOS, MÁTYÁS alatt.

A latin elemeket tárgyalja KOVÁCS GYULÁNAK 1892-ben megjelent dolgozata (lásd ismertetését és bírálatát Nyr. XXI. Kőrösítől, NyK. XXII. KALMÁR ELEKTŐL és PhK. XV. BALASSÁTÓL). Elég hasznavehető anyag van benne, de hiányos. Sok szó kimaradt belőle, mely a NySz.-ban megvan, mellőz olyan közép-latinságból származó latinos-magyaros szavakat, melyek közismertűek, pl. *pipatórium*, viszont több szót részint tudatosan, részint tévedésből latin eredetűnek fejteget, mely máshonnan került. Munkája használható, de erős megrostálásra szorul s a magyar nyelv latin elemeinek kérdését még nem oldja meg. Ezt még várhatjuk. [V. ö. RELL L.: Latin szók a magyar népnyelvben. Kolozsvár, 1898; bír. KALMÁR ELEK Nyr. 1900, R. PRIKKEK M. Nyr. 1899.]

A magyar nyelvbe került oláh elemek kimutatásával ketten foglalkoztak: Az első összeállításokat EDELSPACHER ANTAL kísérelte meg az addig megjelent adatok alapján «Rumun elemek a magyarban» című dolgozatában (NyK. XII.) s ő összesen 124 átvételt mutat ki. Ezek közt több olyant is, melyet a rumunok tőlünk vettek át. Terjedelmesen, nagy tudományos apparátussal SZINNYEI JÓZSEF «A magyar nyelvbe átvett oláh szavak» című dolgozatában (Nyr. 22—24. kötetében) 371 szót mutat ki az egyes nyelvjárásokból bő magyarázatokkal, fejtegetésekkel. A köznyelvbe ezek közül alig néhány ment át. Legtöbb van az oláhsággal érintkező területeken, különösen a Királyhágón túl, a moldvai csángóknál, Szilágy és Szatmár megyékben.

Meg kell még emlékeznünk a magyar nyelv azon elemeinek kimutatásáról, melyek a honfoglalást megelőző időből kerültek nyelvünkbe. Ezek közül a török elemek kimutatásával legtöbbit VÁMBÉRY ÁRMIN (NyK. VIII.: Magyar és török-tatár szóegyeztések, 740 cikk, és A Magyarok eredete című műben) és BUDENZ JÓZSEF (NyK. X.: Jelentés VÁMBÉRY ÁRMIN magyar-török szóegyeztéseiről. 146 szót mond török-magyar kölcsönvételek; XVII., XVIII.) foglalkoztak. Adalékokat szolgáltatott MUNKÁCSI B. (Nyr. XI—XIII. és NyK. XX., XXI.), továbbá THURY JÓZSEF (PhK. IX.).

A honfoglalás előtti korszakban írani elemek is jutottak

nyelvünkbe. Ezek felé csak legújabb időben fordult a figyelem. KALMÁR, BEREGSZÁSZI, MÁTYÁS FLÓRIÁN, újabban MUNKÁCSI az Ethnographiában és NyK. XXVIII. (az erre irányuló kutatások szép áttekintése). [MUNKÁCSI B. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben I. k. Budapest, 1901. Ism. SIMONYI Zs. Nyr. 1902. és ÁSBÓTH O. NyK. XXXIII.]

A magyar nép azonban nemcsak elfogadott szókat, hanem át is adott. A velünk szorosabban érintkező nemzetek mind sok szót vettek át nyelvükbe, sőt több magyar szavunk Európa majd minden nyelvébe átment. Ezeknek az elemeknek a vizsgálata ránk nézve szintén fontos. A régi átvételek hang- és jelentéstani szempontból lehetnek nagyon tanulságosak. Ezen a téren is történt több jelentékeny lépés, különösen részletesen a szláv és oláh nyelvekbe került szókat mutatták ki eddigelé. A rutén nyelvbe került magyar elemeket CSOPEY LÁSZLÓ sorolja föl a NyK. XVI. k.-ben és e szláv nyelvben 450-et bizonyít magyar eredetűnek. — Magyar elemek a déli szláv nyelvekben cím alatt MUNKÁCSI BERNÁT 270 ilyen délszláv, az irodalmi nyelvbe is átment szót mutat ki (VERANCICS FAUSTUS fölsorol már egy csomó ilyen egyezést: *beteg, birság, kép, kutya, lopó, ország, rovás, sátor*); a NyK. XVIII. kötetében pedig én még egy csomó pótlást adtam hozzá. — Még több került az északi szláv (tót, cseh, lengyel) nyelvekbe; ezek kimutatását találjuk: Nyr. XVII—XVIII., a hol 350 biztos és 48 kétes egyezés van összeállítva. A tótba még több ment át a kimutatottnál, a magyarsággal érintkező vidékeken. — Az oláh nyelvbe átment magyar szavakat ALEXICS GYÖRGY mutatta ki a Nyr. XVI. és XVII. kötetében. Mintegy 1000 szót. A magyar hatás nemcsak a magyarországi, hanem a Romániában élő népre is kiterjedt. Már a legrégebb rumuny kódexben, az 1494–1525 közt írt Voroneczi kódexben is meglehetősen számú magyar szót találunk, köztük aránytalanul sok igét: *biü = bő, fogadui = fogad, felelui = felel, hiclesigü = hütlenség, mäntui = ment, tágädui = tagad* stb. (ALEXICS: A legrégebb rumuny codex magyar elemei Nyr. XV.). — A németbe (erdélyi szászországba) átment elemekkel foglalkozott JAKOBI, a szepességibe SCHRÖER, a többi magyarországiába még kevesen. [HORGER, PhK.] — A német irodalmi nyelvbe átmentek: *bekesche, dolmány, kalpag, czako, huszár, hajduk, kocsi*. Ezek közül néhány a legtöbb európai nyelvbe, a törökbe is átment.

Az idegen szók ilyen kölcsönös kimutatása többféle okból fontos: 1. eredeti szókincsünknek az idegentől való különválasztása, mert csak így tudhatjuk meg, mi a magunké és mi volt eredetileg a másé; 2. művelődéstörténeti szempontból (honfoglalás előtti történetre nézve úgyszólván csak a törökségből, iránságból való szavak tájékoztatnak; itt is, milyen téren hatottak ránk és hatottunk mi másokra); 3. hangtanilag sok fontos tanulság meríthető belőle.

Ezeket most csak futólag említem. Czéлом volt, hogy mielőtt az etymologia tüzetes tárgyalására áttérnénk, előbb lássuk, hogyan fejlődött nálunk az etymologia. A mult tanulságain okulva, jobban tudjuk méltatni a jelent. Csak a főbb vonásokat tüntettem föl, hogy tulajdonképpen feladatunkhoz juthassunk. Sok érdekes kísérlet maradt érintetlenül.

Mielőtt a szófejtés elveinek tárgyalására átmegyek, röviden még egyszer összefoglalom azokat a főbb irányokat, melyek a magyar etymologia terén a multban uralkodtak. Az első irány abból indult ki, hogy a magyar nép valamikor Európa és Ázsia legnagyobb részét lakta és nyelvének maradványai találhatóak a régi görög írók, valamint JORNANDES stb.-nél fölemlített személy- és helységneveiben, szintűgy egyéb földrajzi és népnevekben is. Képviselői OTROKOSI, DUGONICS, HORVÁT ISTVÁN stb. Ezek tehát idegen vagy magyar érthetetlen helység- és népneveket magával a magyar nyelvvel igyekeztek megmagyarázni és megfejteni. Eljárásuk a népetymológiához hasonló.

A második irány ugyancsak magával a magyar nyelvvel magyarázza a magyar vagy magyarnak gondolt szavakat és fejtegetéseit szórszálhasogató tudományos mezbe öltözteti. Főbb képviselői KASSAI, CzF. szótára stb. Ezek a szókat, ha jelentésileg csak egy kicsit is rokonok voltak, bárhogy különböztek is egymástól hangilag, a leglehetőlenebb hangváltozással egymásból származtatták (zug és bug, locs és pocs, fecseg és locsog rokonértelműek, tehát valamikor hangilag is egyek voltak). Ugyanők képzelt alakú és jelentésű gyökereket vettek föl s ebbe a legkülönbözőbb jelentésű gyökereket erőszakolták bele (pl. Debr. Gr. *ak-ad* és *ak-ar*; *né* gyökérből *né-p*, *né-v*, *né-ma*, *ne-vet*, *né-z*; CzF. *rozzan*, *rohád*, *rogy*, *rossz* stb. egy gyökérből, melyben ismét gyökhangot *r-t* látnak, melynek ismét számos jelentése fejlődik az egyes szó-

csoporthoz). Ugyanők ismeretlennel fejtenek meg ismeretlent (pl. *bakator* KASSAI szerint *alakorból*, de honnan *alakor*?)

A harmadik irány, mely ezekkel párhuzamosan haladt, a magyar szóknak rokonnyelvi szóból való származtatása. Korszakonként a legkülönbözőbb nyelvekben találták nyelvünk rokonait. 1. A héber: bővebben először OTROKOSI bizonyítgatja, utána egész sor író; 2. finnugor (SAJNOVICS, GYARMATHY); 3. keleti nyelvek (héber, perzsa, mongol-török): BEREGSZÁSZI; RÉVAI is különböző nyelvsoporthoz keresi a rokonságot; 4. árja (CzF., MÁTYÁS FLÓR.); 5. mongol: FOGARASI. Aztán ismét finnugor. Újabban mások többfelé: VÁMBÉRY, BÁLINT GÁBOR. (A legellentétebb szerkezetű nyelveket rokonítja.)

A negyedik irány, mely az előbbivel majdnem szintén párhuzamosan haladt, de csak a XVIII. század végén kezdett nagyobb mértékben föltűnni, a magyar nyelv egyes elemeinek idegen nyelvekből való kimutatása.

Mindezen irányokban legtöbbször czéltalan tapogatózást találunk; egyéni ötlet és önkény uralkodott. Külső hasonlóságok után indultak, legképtelenebb hang- és jelentésváltozásokat engedtek. Általában nem volt módszerük és ha itt-ott helyes módszertani elveket is fejtegettek, a gyakorlatban legkisebb mértékben se tudták megvalósítani. Ebben a tudományos sivatagban az etymologia terén csak RÉVAINÁL találunk egy kis oázist. Az alapszók etymológiájában ő is osztozik előzőinek módszertelenségében; a nyelvben levő alakokat azonban a saját teremtette lángeszű módszerrel, a nyelvtörténetivel, helyesen fejtegeti és világítja meg. Az igazi nyelvészeti módszert, úgy a mint ma helyesnek ismerjük, csak a XIX. századnak óriásilag fejlődött nyelvészete alkotta meg, és most, midőn a magyar szófejtés elveinek ismertetésére és a gyakorlatban való alkalmazására térek át, tulajdonképpen a jelenkori nyelvtudománynak a módszerét mutatom be.

* * *

A szófejtés a szónak történetét kutatja és megállapítani igyekszik, mi volt eredeti alakja és jelentése. Sok szónál ez könnyen sikerül, másoknál meg nehezen vagy éppen nem. Nyelvünkben pl. sok az összetétel. Ezek közül a legtöbbet minden fejtörés nélkül ilyennek ismerjük föl és bontjuk alkotó részeire. Sok össze-

tételünk van azonban, a hol az elemzés már nem ilyen könnyű, a hol az összetételnek vagy az egyik vagy másik tagja hangilag, jelentésileg elszigetelődött a külön is élő szótól. Itt már egy kis fejtörésünkbe kerül, hogy elemeikre szétbonthassuk; pl. 1. Az előtag homályosodott el: *vasárnap*; *keszkenő*, *folnagy*, *férfi*, *hetfő*, *fékötő*, *böstörő*, *nepestig*, *hocczide* | *verőfény* (ver = süt), *egyház*, *aszófé*, *sündisznó*, *holnap*, *tegnap* (az előtag kihalt szó); *számkivetni* (Debr.-k. houa sok keresztienők vettetenek vala zamkiue. U. o. 72. ő akarattiók-bol vettetet vala zankiue). 2. Az utótag homályosodott el: *csecsemő*, *csöndér*, *szemöldök*, *rókamál*, *negyven*, *ötven*, *hatvan*. Ezeknél még az egyik vagy a másik tagot legalább mint önálló szót fölismerhetjük. De megtörténhetik, hogy az egész szó összeolvad hangilag, és rá sem gondolunk, hogy ezek külön elemekből állanak, mert mikor kiejtjük, egységes szóként állnak előttünk: *némber*, *jámbor*, *fésű*, *hetfe*, *aztán*, *azonnal*, *esztendő*, *Jánosda*, *Várda*. — Ezeknek megfejtéséhez elég egy kis gondolkodás, de másoknak sohasem tudnók az eredetét megmondani, ha a nyelvtörténet nem volna rendelkezésünkre. A nyelvtörténet is cserben hagy bennünket az ilyen szók elemzésénél: *atyval*, *fial*, *ifju*, *kengyel*, *Sajó*, *Héjó*, *Berettyó*, *szomju*, *szoméh*, *éhomra*, *sármány*, *nép*, *eperj*, *szederj*, *orcza*, *nyolcz*, *kilencz*, *kúsz*, *harmincz*, *taval* stb. Ezeket csak a nyelvtörténet további követésével, az összehasonlító nyelvészet segítségével magyarázhatjuk, fejthetjük meg.

Szintúgy vagyunk az összetétel más fajaival is, a szóképzéssel és a ragozással. A legtöbb eredeti képző és rag épp úgy két önálló szó összetételéből alakult, mint az előbbieik. Vanak képzők és ragok, melyeknél még világosan föltüntethetjük, mikép váltak így önálló szókból képzőkké és ragokká, mert alapszavuk önálló szóként ma is él nyelvünkben, vagy írott-kütfőink alapján mutatható ki ez az önállósága; mások már nehezen vagy éppen nem magyarázhatók így önálló szókból keletkezetteknek. Világos etymológiája van pl. a *-né* képzőnek: *királyné*, *mosóné*, *varróné*. Nem sok fejtörés kell hozzá, hogy tudjuk, hogy ez a *né* nem egyéb, mint az önállóan élő *nő* szónak képzővé vált alakja. Úgy vált képzővé, hogy sok szóhoz járult mint az összetétel utótagja, mint ilyen, régi hangalakját megtartotta és általánosabb jelentésűvé lett, mint *nő* alakban önállóan tovább fejlődött párja. Nyelvérzékünk a *né*-t ma már nem érzi külön szónak, hanem képzőnek. Már a *-nyi* képzőnek (*annyi*, *ennyi*

ökölnyi, maroknyi) nem ilyen egyszerre szembeötlő a *nyáj* szóval való egybetartozása (*mindnyájan*).

Ezekkel az alakulásokkal a nyelvtan foglalkozik. Az összetételekkel és szóképzéssel a szótár is. De a szótárban számos olyan szó van ezen kívül felsorolva, mely sem összetett, sem képzett szó. Ezeknek az etymológiája is könnyebb vagy nehezebb. Az egyszerű szókkal kétféle szempontból foglalkozik az etymologia. Azt vizsgálja, hogy eredetiek-e vagy idegenek. Az eredetiek egy részét az összehasonlító nyelvészet segítségével fejthetjük meg; ezek a legősibb időtől fogva nyelvünk szókincséhez tartoznak; mások az idők későbbi folyamában alakultak és alakulnak most is. Az ősi időből fennmaradt, nyelvünk alapszókészletéhez tartozó szókat a rokon nyelvekkel való összevetésből derítjük ki. S ez a kiderítés könnyebb vagy nehezebb. Ha a magyar *kéz* szónak a finnben *käte*- (n. *käsi*), a lappban *käta*, *kieta*, a cseremiszenben *kät*, a mordvinban *käd*, *käd*, a z.-votjában *ki*, a vogulban *kät*, az osztjában *kēt* alakját találjuk, még laikus szemmel nézve is tudhatjuk, hogy ezeknek az alakoknak egyezése nem véletlenül alapszik, hanem a két szó valamikor a finnugor nyelvek közös szókincséhez tartozott, melyből a magyarban örökségkép megmaradt. Szintígy vagyunk egész sereg más szóval is, melyeket a finnugor nyelvekkel egyezően majdnem ugyanazon alakokkal és megegyezéssel találunk; pl. *szem* = vog. *säm*, osztj. *sēm*, z.-votj. *sin*, finn *silmä*, md. *selmä*, lp. *čalbme*, *čälme*, *šalme*; vagy: *nyel-*: vog. *ńalej*-, osztj. *ńel-*, z.-votj. *ńil-*, *ńil-*, lp. *ńäle-*, f. *niels-*, cs. *nel-*, md. *nile-* stb. Az ilyenek tehát az etymologusnak sem okoznak fejtörést. De már azt, hogy a magyar *egér* pl. ugyanaz a szó, mint a finn *hiiri*, a lp. *šńära*, a md. *šęjer*, a z.-votj. *šir*, *šir*, az osztj. *teger*, *lenkir*, vog. *tęyer*, ezt nem mindenki hiszi el első pillanatra, a laikus pedig fejcsóválva gondolja magában, hogy ez képtelenség, mindamellett hogy a különös alakulású szóknak minden egyes finnugor nyelvben *egér* a jelentése. De azért ezek bizonyosak. Azonban nem mindenütt mozog a nyelvhasználatással foglalkozó etymologus ilyen biztos alapon, más esetekben csak subjectív kombinálásra van utalva. Ezek nem tekinthetők végleges megfejtéseknek. Pl. hogy a magyar *haszon* ~ f. *kasva*- nőni, *kasvaim*- accretio, incrementum; md. *kasi*- nőni; *hegy* ~ f. *kärke*- cuspis (cultri), apex acutus, cacumen arboris; lp. *garga*: *dolla-g*. flamme (tkp. feuerspitze); magy. *hév*, *hő* ~ f. *keittä*- főzni, cs. *kü*- maturescere, coqui, assari stb.

Nem minden eredeti szó fejthető meg a rokon nyelvek segítségével. Ezek közül azért sok tartozhatik az ősi szókincshez. Nincs eddig etymológiájuk pl. az *ál, bogár, bimbó, düh, duzzad, dal, döf, fohászkodni, fenék, ferde, ficzomodik, fonák, fenyő, gége, galy, gyík, hazud, madár* stb. szavaknak. A rokon nyelvek bővebb ismeretével ezek közül még soknak az etymológiáját meg lehet valószínűleg állapítani. Az is lehet, hogy egy-kettőről kiderül, hogy idegen eredetű. — De nem is csak ősidőkből maradtak fenn eredeti szók. A nyelv élete nincs befejezve. A míg a nyelvben élet van, folyton teremt új szókat is: *dedó* (s ebből *dadó*) *kisededóvó*-ból, *vigéc* (kezdetben tréfából és ma általános). Ezeknek keletkezését mintegy szemünk előtt látjuk, tehát könnyű az etymológiájuk, könnyű megfejtenünk. De hány hasonló szó születetett nyelvünk ezredéves külön életében; hányat hozott létre hasonló szeszély! Az ilyenek közül a legnagyobb részt, talán sohasem tudjuk megfejteni.

Az idegen eredetű szókkal is úgy vagyunk. Egy részüknek idegen volta első tekintetre föltűnik, és a laikus sem habozik egy pillanatig sem, hogy ilyenül tekintse, míg más részüknél hitetlenül rázza fejét. Ha azt mondjuk, hogy *kaszten, kisten, surcz, egzeczéroz, maséroz, opsit* stb. idegen, mégpedig németből került szók, senki sem kételkedik benne; de ha azt mondjuk, hogy *hóhér, friggy, czéh, zománcz, harcz, kudarcz, csür, zamat* is idegen, mégpedig ugyan-csak német szók, már nem oly könnyen akarja elhinni. Természetes, mert az előbbieket felismerésére és idegennek bizonyítására a német nyelvnek felületes tudása is elégséges, míg az utóbbiaknál már a német nyelv szókincsének tüzetesebb és amellet a magyar nyelv történetének, e történetben a szók változásának ismerete is szükséges. Általában az olyan szókat, melyek még nem olvadtak be egészen a magyar nyelvbe, a melyek idegen alakjukat még megtartották, a melyek még nem honosodtak meg, azokat a laikusnak is könnyű idegeneknek fölismernie; a melyek meghonosodtak, azokat nehezebb. De a laikusnál azonkívül a nyelvismeret is dönt. Mennél több idegen nyelvet tud valaki, és mennél jobban tudja, annál jobban látja a különböző nyelvek szavai között az összefüggést, míg ellenkező esetben annál kevésbé. Az *árdéj*: « paprika », *árnics*: « színes gyapotfonál » hétfalusi szókat, a *bakonyás*: « kiskereskedő, szatócs » nagyenyedi szót, a *bács, bámos* általánosabb

elterjedésű erdélyi (székely) szókat a magyarországi laikus ember könnyen ősi magyar-székely tájszavaknak tartaná, de a ki az oláh nyelvet ismeri, tudja, hogy onnan kerültek a magyarságnak kis területébe. Az etymologus is ott derítheti föl könnyen a magyar szók idegen eredetét, a hol egész világos hang és jelentésbeli egyezéseket tapasztal, és akkor, ha a kölcsönadó nyelveket jól ismeri. Aránylag könnyebb a magyar nyelv azon idegen elemeinek kimutatása, melyek a honfoglalás kora óta kerültek beléje, tehát a szláv, a német, a latin, az olasz stb. jövevényszavaké. Könnyebb már azért is, mert az illető nyelveknek gazdag szótári és egyéb irodalma áll rendelkezésére. Itt is aszerint lesz könnyebb vagy nehezebb, a mint a szó majdnem azonos alakban és jelentésben található, vagy az átvétel után minden tekintetben nagyon megváltozott. Már nehezebb a magyar nyelv azon idegen elemeinek kimutatása, melyek a honfoglalás előtt jutottak beléje egyes nyelvekből, nevezetesen a csuvasból, a mongolból, iránságból. Itt már csekélyebbek a segédeszközök, a melyek rendelkezésünkre állnak, s azoknak a nyelveknek akkori alakulása sem ismeretes előttünk. A legföltünőbb török és mongol eredetű szókat kimutathatjuk, de hány van olyan, mely török eredetű lehet nyelvünkben és melyről ezt eddigelé nem sikerült kimutatni. Az a régi török, illetőleg mongol nyelv, melyből szavainkat vettük, kihalt, s csak a mai török s mongol nyelvek szókincsét hihatjuk segítségül. Szintígy vagyunk az iráni elemekkel, a melyeknek átvétele még távolabbi őskorban történt. Mennél távolabb haladunk a multba, annál nehezebb az etymologus dolga; mert a szók nem maradnak meg a nyelvben abban az alakban és sokszor abban a jelentésben sem, a melyben átkerültek, hanem mind hangilag, mind jelentésileg tetemesen átváltak.

A mi célunk, hogy az etymológiának éppen azt a mezejét kalandozzuk be, a hol a régi etymologia annyiszor megbotlott s a hol még ma is annyi megtévelyedést látunk; célunk, hogy bemutassuk azokat az alapelveket, melyeket az etymologia terén a mai nyelvtudomány követ. Külön tárgyaljuk, előbb az eredeti szókincset, azután az idegenből kerültet. Az etymologia, a mint láttuk, kezdetben csupa találgatáson alapult s csak külső hasonlóságok után indult. Nem voltak meg azok az eszközei, a melyek a botlásoktól megvédehették volna. A mai etymologia a szók helyes meg-

fejtésére különösen három fontos követelményt hangoztat. Az egyik, hogy a történetileg megállapítható, rendszeres hangváltozásokat, szabályos hangmegfeleléseket szigorúan vegyük számba; 2. hogy számoljunk a szóképzés szabályaival; 3. hogy pontosan ügyeljünk a fölmerülő jelentésváltozásokra.

Ez a három követelmény az egyes szóknál és szóalakoknál rendszerint egyszerre jön tekintetbe. Egyiket a másiktól nehéz különválasztani. — Az etymologia biztossága első sorban az úgynevezett hangtörvényeken alapszik. A hangtörvény nem egészen találó elnevezés és HERMANN PAUL meghatározása szerint azt jelenti, hogy valamely hang vagy hangkapcsolat bizonyos nyelvközösségen belül bizonyos időszakban vagy minden szóban, a melyben előfordult, más hangra változott, a jelentéstől függetlenül, vagy egyes szókban eltérően jelentkezik ugyan, de ez az eltérés, a jelentéstől szintén függetlenül, tisztán hangtani okok megfelelő eltérésén alapszik. Ilyen hangtörvényt vagy jobb szóval hangbeli szabályszerűséget, szabályos (rendszeres) hangmegfelelést látunk pl. abban a magánhangzóilleszkedés tüneményében, hogy mélyhangú szavakhoz mélyhangú képzők és ragok, magashangúakhoz magashangú képzők és ragok járulnak. Ilyen az úgynevezett mássalhangzóilleszkedés. Ilyen hangbeli szabályszerűség, hogy a régi ajakműködés nélkül ejtett *i, é* hangok helyett újabban *ü, ű, ö, ő* hangok fejlődtek; régi *kild, fil ma küld, fül*, régi *idé, szülé, eré* stb. ma *idő, szülő, erő*. Ilyen hangtörvény pl. az északkeleti és az erdélyi nyelvjárásokban, hogy szótagzáró *l, r, j* előtt levő rövid magánhangzó megnyúlik: *álma, êrdő, ájtó* stb. Ilyen, hogy az ország nagy részében a szótagvégző *l* hang elesik s az előtte levő rövid magánhangzó megnyúlik, pl. *indú, kerü, ément* stb., s a nyugati nyelvjárás külön hangbeli szabályszerűsége, hogy ilyen esetekben az *l* nyomtalanul tűnik el, a rövid magánhangzó megnyújtása nélkül: *indu, indunya, emént, fömëgy* stb. Nem ilyen általános hangbeli szabályszerűség, hogy a *holt, volna, volt* alakokban *o* hangot találunk *a* helyett. Az *l* hatása magyarázza meg. Az *idén, szülék, méltán* szavak *é-jét á-ját* az *idő, szülő, méltó ő. ó-ja* helyett elszigeteltségükben tartották meg a régi alakot. — A mint tehát látjuk, a mai nyelv a régihez, egyik nyelvjárás a másikhoz viszonyítva, mindig hangbeli szabályszerűséget tüntet föl. De ez a szabályszerűség mindig időhöz és területhez van kötve. Egyes változás csak

egy bizonyos korszakon belül vagy egy nyelvterületen belül történik. Az efféle szabályszerű hangváltozásokra mondta ki az újabb nyelvészeti iskola, hogy kivétel nélküliek s a hol kivétel látszik, ott is hangbeli szabályszerűség vagy más hangtani, vagy pedig lelki ok, az *analógia*, szerepel. Ezeknek egy részét sikerül megfejtenünk, más részét, legalább eddigi eszközeinkkel, nem mindig. A dunántúli nyelvterületen pl. *alma*, *szalma*, *almárium* helyett azt mondják: *óma*, *szóma*, *ómariom*, de már a *balta* (*falra*, *halnak* stb.) megmaradt ebben az alakjában s csak igen kis területen lett belőle szintén *bóta*. Hogy mi okozta a *balta* alak megmaradását, annak kielégítő magyarázatát nem adhatjuk. (Lehet, hogy ritkább használata. V. ö.: az első három szónál az *l* után *m*, az utolsónál *l* után *t* van. Ez a legvalószínűbb ok.)

Az összes hangváltozások, mind a magánhangzóké, mind a mássalhangzóké, melyekről a hangtan ad számot, általában ilyen szabályszerűséggel mennek véghez, s az etymologusnak szigorúan kell rájuk ügyelni. Ha tehát a régi *fém*, *féd*, *fénk*, *fétek* alakok helyett ma *fejem* stb. alakokat (vagy *szá*, *fé*, *szarú* helyett *száj*, *fej*, *szarv*-at) talál, nem szabad itt szabályszerű hangváltozást, pl. járulékmássalhangzót föltételeznie, hanem más úton, itt az analógia útján talál magyarázatot. Ha *zsinat* helyett egyes vidékeken *zsinaj* alak él, sem szabad rendszeres hangváltozásra gondolnia, hanem tudnia kell, hogy a rokonjelentésű szók nagy befolyással lehetnek egymásra, úgyhogy egymásnak egész hangalakját lényegesen módosíthatják. Itt mindenesetre a *zsvaj* és *zsinat* alakok keveredtek össze s így vált belőlük az új *zsinaj* alak, nem hangváltozással, hanem lelki alapon. Így lett a *mácssor*-ból *mácczor*, az *egyszer* = *ecczer* hatására, így lett az irodalmi *mennyi* a régi *minyi*, *mekkora* a régi *mikora* helyett, az *ennyi*, *annyi*, *ekkor*, *akkor* alakok hatása folytán. Az efféle változásoknak nagy szerepük van a nyelvek életében és az etymologusnak ezeket mindig számba kell vennie.

A hangbeli szabályszerűséget kellő számú példák alapján állapítjuk meg. Legjobb az eljárás, ha az egy-egy jelenségre vonatkozó összes adatokat ismerjük. Ritkább hangjelenségek szabályszerűségének megállapításánál pedig ez föltétlenül szükséges. Még szükségesebb, hogy a szabályszerűtől eltérő vagy eltérőnek látszó alakokat teljességükben összegyűjtsük. A hangbeli szabályszerűség törvényeinek megállapítása, mint már említettem, az etymológiá-

nak biztos alapja. Csak ezeket tudva óvakodhatunk, hogy véletlen hasonlóságok után indulva meg ne botoljunk, de másrészt a hangbeli szabályszerűség ismerete képessé tesz bennünket arra, hogy olyan szóknak egymáshoz való viszonyát is megvilágítsuk, melyek első tekintetre kevés hasonlóságot mutatnak: *irgalmaz* és régi *jorgot*; *heon* és a mai *hiába*, *héj*. A hangtörvények ismerete alapján deríthetjük föl számos képzőnek és ragnak az eredetét is. A hangváltozások szabályszerűségének ismerete alapján képesek vagyunk olyan alakokat is visszaállítani, melyeket a hagyomány nem tartott fenn számunkra. BUDENZ pl. föltette, hogy a *bő* szónak teljesebb *bőve*, *béve* töve épp úgy fejlődött eredetibb *bőle*, *béle* alakból, mint *ki*, *kive* eredetibb *kilé*, *külé*-ből, *külül*-ből *kívül* vagy a mint *belül* mellett a *bévvül* alak. Azóta a régi nyelv adatai megerősítették BUDENZnek ezt a föltevését, mert a *bő*, *böv*-nek eredeti *ből* alakját fönntartotta a Pozsonyi-kódex, a hol *bewlseggel* alakot olvasunk, és fönntartotta az oláh nyelv, mely ugyanezt a szót nagyon régen átvette és *belsug*, *bilsug* alakban őrizte meg. Az effélékben, a mint láthatjuk, a régi nyelv s másrészt a népnyelv (mely szintén sok régies alakot őrizett meg) hathatósan támogat bennünket, s mennél régibbek valamely népnek nyelvemlékei, annál hathatósabban. Itt nem kell föltevésekhez folyamodnunk, mert biztos alapon állapíthatjuk meg a hangbeli szabályszerűséget.

Kissé más eljárást követünk, midőn rokonyelvű szóalakokat hasonlítunk össze abból a célból, hogy a különböző hangalakú szókból a közös alapalakot állítsuk vissza. Itt nem ismerjük az alapnyelvet, melyből ezek a különös alakulások szétágaztak s eszerint nem is járhatunk el olyan biztossággal, mint a hol hiteles, szakadatlan nyelvemlékekkel rendelkezünk. — A szóhasonlításnak, mint már említettem, könnyű a dolga ott, a hol az eltérések olyan csekélyek, hogy a szók egyezése egészen szembetünő. Minél kisebb időbeli és térbeli köz van az összehasonlítandó nyelvek között, annál kevesebb lesz közöttük a különbség, annál több lesz a közvetítő alak, mely az egymástól legtávolabb álló alakokat összeköti. A mai román nyelvek pl. a latin ismerete nélkül is elég közel állnak, hogy az eltérő alakok hangtörvényét felismerjük. A latin *filius* ismerete nélkül is rájutunk, hogy a fr. *fil*s, ol. *figlio*, rumun *fiu*ü, sp. *hijo* összetartoznak. Szintúgy az egyes germán nyelvek.

Itt az összehasonlítás már azért is sikeresebb és eredményesebb, mert a szókincsnek igen nagy tömegére kiterjedhet, melynek hangalakja sem változott el olyan nagyon, és azért az ilyen nyelvek összehasonlításánál a hangbeli szabályszerűséget is könnyebb lesz megállapítani. Sokkal nehezebb lesz azonban már az összehasonlító eljárás az olyan nyelveknél, a melyeknek nyelv alakulása igen eltér egymástól, a hol az egyezés már nem terjed ki a szókincs vagy a szóalakok legnagyobb részére, hanem csak egy töredékére, s a hol nem mindig vannak meg azok a közvetítő alakok, melyek az eltéréseket megmagyarázhatnák, fölvilágosíthatnák. A hangbeli szabályszerűség megállapítására az ilyen nyelveknél mindenekelőtt azokat a szokat választjuk ki, melyek az összes rokon nyelvekben megvannak s melyeknek a jelentése teljesen egyezik s hangbeli eltérésük is csak csekély. A finnugor nyelvek egymás közti rokonságának megállapítására a számnevek, a rokonsági elnevezések, egyes névmások és a kezdetleges fogalmakat jelentő szók jöttek mindenekelőtt számba. Ezeken ismerték föl legelőször a hangmegfelelések szabályosságát, ezeken állapították meg az úgynevezett hangtörvényeket, és miután az így biztosan egyezőeknek ismert szokon tapasztalt rendszeres hangváltozásokat ismerték, tértek át azután olyan szók közti hangviszonynak megállapítására is, melyek már nem olyan szembetűnők.

A szabályszerű hangmegfeleléseknek megállapítása nem egyszerre történt, hanem csak lassankint, mennél nagyobb tömegű és mennél megbízhatóbb volt az adat, mely az összehasonlítás rendelkezésére állott s mennél jobban behatoltak a hasonlítás módszerébe. Nálunk BUDENZ JÓZSEF emelte az összehasonlító nyelvészetet magas fokra módszer tekintetében is.

Az összehasonlító eljárásban a hangrendszert a meglévő alakból való következtetéssel építjük föl s kimutathatjuk, hogy a mai eltérő egyes hangok valamely közös őshangból fejlődtek. Olyan őshangot veszünk föl, melyből a maiak legkönnyebben, legtermészetesebben származtathatók. Ha megállapítottuk a nyelvtények alapján a hangrendszert, épp úgy bánhatunk vele, mint akármely nyelv hangrendszerével, melyet hagyományképpen ránk maradt írás- vagy élőszóbeli (népnyelvi) anyag alapján építettünk föl. Természetesen az így nyert hangalakokkal csak azt akarjuk mondani, hogy ez lehetett valamikor a hangzása. De hogy a re-

konstruált alak tényleg megvolt abban a formában, a mint mi fölteszszük, azt nem mondhatjuk ki teljes biztonsággal. Hiszen tudjuk, hogy még oly rövid történeten belül is, milyent a magyar nyelv hagyományai tárnak elénk, mennyi találgatásra van szükségünk, hogy a régi kiejtést, az eredeti hangokat csak megközelítőleg is megállapíthassuk (v. ö. SZINNYEI: Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. XXIV. és NyK. XXVII.).

Az összehasonlításban nem szabad csupán avval megelégednünk, hogy az egyes nyelvbeli alakok közt az összefüggést mutassuk ki, hanem a fejlődés menetét is igyekeznünk kell megállapítani. Ez a legnehezebb feladat, mert hiányoznak legtöbbször a közvetítő alakok; arra kell törekednünk mégis, hogy visszaállítsuk az alapalakot, melyből a meglevők fejlődhetek. Ezt mindig a meglevő alakok alapján kell tennünk.

Mikor az összehasonlító etymológiában a hangbeli szabályszerűséget kimutattuk, meg kell azt is jegyeznünk, hogy nem minden egyes szó, a melyet a mai nyelvekben találunk, vezethető teljes hangalakjában vissza az ősi alapalakra. Valamint a mai nyelvben, az egyes nyelvek történetében nagy szerepe van az úgynevezett analogiás alakulásoknak (külső és belső analógia, kombinálás vagyis alakvegyülés), szintúgy bizonyára megvolt ezeknek a tényezőknél a szerepe a legrégebbi nyelvalakulások folyamában is, mert hisz az emberi lélek törvényein alapszanak. Nem lehet tehát minden alakot egy-egy ősi finnugor alapalakból magyarázni, hanem egyéb hatásokat is föl kell tételezni, melyek között legnagyobb jelentőségű az analógia. Az összehasonlító etymologusnak azonkívül folytonosan szem előtt kell tartania, hogy a hangok változásai történeti jelenségek, a melyek egy bizonyos időszakon belül mennek végbe, s hogy ugyanazon hang ugyanabban a helyzetben, ugyanabban az időszakban csak egyformán szokott elváltozni, s ha eltérés van, azt legtöbbször a fenti oknak tulajdoníthatjuk.

Az etymologusnak, és így az összehasonlító etymologusnak nemcsak az alapokot, hanem az alapjelentést is meg kell állapítania, a melyből a maiak fejlődtek. Ha minden összehasonlítandó nyelvben ugyanazon jelentésben él az alakilag egyeztethető szó, természetesen már készen kapja az alapalakokkal az alapjelentést is (*hal, egér, él*) stb. Sok azonos szó az egyes nyelvekben csak kevéssé eltérő jelentésben él. Itt máris meglehetősen könny-

nyen megállapíthatjuk az eredetét a lelki valószínűség alapján. Pl. a magyar *fest* = f. *pese*-lavare, lp. *passa*-, md. *peze*-, vog. *pos*-, z. *pes-lal* id. (a magyar *fest* régi időben nem vonatkozott képfestésre, hanem tinctura, tingere volt, mely a mosással érintkezik: arczát festi). Bizonyos, hogy a magyar szónak a jelentése a másodlagos. — Magy. *lúd* = vog.-oszt. *lunt* id., cs. *ludo* anas, f. *lintu*, lp. *lodde avis*; tehát három jelentés. Az «anser, anas» rokonok, s akármelyik lehetett az eredeti, de a magy. vog.-oszt.-ban egyező «lúd» jelentés ezt mutatja eredetinek. Ebből fejlődött az általános «avis» jelentés. (Hasonló jelentésváltozásra v. ö. köztörök *kus avis* = jakut *kut* anas.) — A magy. *maga* = votj. *mugor* leib, z. *mägör* Körper, wuchs, tierleib, rumpf; cs. *mogur*, csM. *mongir* corpus. «Arra nézve, hogy ‚corpus‘ jelentésű szó az ‚ipse‘, vagyis a személyiség kifejezésére alkalmas, v. ö. zürj. *as* (*assim* magam): *asnid* testetek (ellentétben a lélekkel), mely egyszersmind = f. *itse*, md. *es*, cs. *eske* ‚maga‘; továbbá jakut *bäjä* test és maga; v. ö. a régiebb német nyelvben *líp* (pl. *ir beider líp* = sie beide)» (MUSz. 597.). — Az alapjelentés keresésében is sok tévedésnek van az etymologus kitéve, különösen akkor, ha már nem világos nyelvtények, hanem a maga okoskodása alapján igyekszik az alapjelentést megállapítani. A *lúd* etymológiáját láttuk. Biztos, hogy lúd vagy kacska volt az alapjelentés, de BUDENZ valószínűségeképpen arra utal, hogy mindezek alapjelentését talán a cs. *lūdo* «szürke» szó tartotta fenn. A *maga* ered. «test» = ug. *m_ong_o* szónak meg BUDENZ ered. «tumor, tumidum» alapjelentést tulajdonít. Az ilyenek már föltevések.

A biztos egyezések alapján megállapított hangrendszerrel, a világosabb esetek fejtegetésével az összehasonlító nyelvész rájut arra, hogy az egyes finnugor nyelvekben igen sok szó képzett (származott), melynek képzett, származott voltát az egyes nyelvnek adatai, a szónak igen megfoglyatkozott hangteste mellett, még csak sejteni sem lehetne. Pl. a magyar *néz* igét ki sejténé képzett szónak? De mikor a rokon nyelvekben ilyen megfelelő alakokat látunk: f. *näke*- (észt *näge*-) lát, md. *näje*- lát, oszt. *nä*- lát, vog. *negl*-, *nejl*- erscheinen, sich zeigen, kitűnik, hogy a magyar *néz* alapja a *né*- rész, ez pedig eredetibb *näge*-, *näje*-ből alakult frequ. -z képzővel. Minthogy a «spectare» csakis tartósan képzelhető cselekvés, igen érthető, hogy az ezt jelentő *néz* ige nyelvünkben csak gyakorító alakban maradt meg. Szintígy bizonyulnak egyszerű alapszóból már ugyan-

csak gyak. képzővel továbbképzetteknek pl. az *úsz, kúsz, csúsz* igék stb. A magyar *fészek* képzett voltáról szintén a rokon nyelvek világosítanak fel (f. *pesä*, lp. *pesse*, md. *piza*, vog. *piš* stb.). Az összehasonlító etymologia alapján számos szó összetételnek bizonyul. Sok szó mutatkozik összetartozónak, melyeknek összetartozására különben nem gondolnánk: *hol-nap, hold*, régi: *holta kelve* és valószínűleg *halvány*, finnug. *k.l.*, magy. *hol- lux, splendor, mint ige: lucere, splendere* alapszóval; *háj* és *hízni; aj, ajak, ajtó; szó* és *sövény*.

A közös alapszók kimutatásával, a szócsaládok felállításával az etymologusnak szintén csínján kell bánnia.

Az etymologia, mint BUDENZ a Magyar-ugor Összehasonlító Szótárban, az előszóban kifejti, csak esetleg eszköz arra, hogy a nem teljesen egyező szók összetartozását kimutassa. «A hol ilyenekkel nincs dolga, nem törődik a netán kivehető alapszóval s még kevésbé azzal, hogy ily alapszónak még valamilyen alapjelentést tulajdonítson, — hanem egyszerűen konstatálja az egész szók egyezését, számba vevén csak az egyes nyelvbeli alakok kisebb-nagyobb teljességéből s némely hangalaki különbözőséből vonható tanulságot az egyes nyelvek hangalaki jellemére nézve, a mely megint a hasonlítás egyéb eseteiben útmutatóul és eligazítóul szolgálhat. Vélhetjük ugyan, hogy a finn *silmä* (mord. *selme*) 'oculus' származott szó, melynek alapja (gyöke) *sil-, sel-*; de mi haszna, ha erre valamely 'etymont' fogunk rá, midőn meg kell engednünk, hogy az 'oculus'-nak többféle lehet az etymonja, melyről elneveztetett. De abból, hogy az egész *silmä(selme)*-nek a magyar *szeme* tő felel meg; az a tanulság, hogy a magyarban szóközépi és vocalisközi *m* esetleg hajdani *lm* helyett való, míg másrészt eredeti ilyen *m* helyén most a magyarban *v-t* találunk (*leve = f. lème, neve = f. nème*). Hogy ugyane *silmä*-nek a zürjén-votjákban *sinm'* (nom. *sin*) felel meg, azt tanítja, hogy e nyelvben szóvégi *n*, mely mellett a teljes tőben még *nm* merül föl, régibb *lm* helyén áll, s ez mindjárt arra igazít, hogy a zürj. *pon* (*ponm'*) 'canis' szónak nincs köze a mord. *pinä*, finn *peni-vel*»

De ha BUDENZ ki is emeli, hogy szótára nem akar etymologiai szótár lenni, mégis az, mégpedig minden ízében. Nemcsak ott, a hol fejteget, a hol etymologizál, hanem ott is, a hol a megfelelő szókat csak egyszerűen összeállítja és összetartozásukat, alakjukat megállapítja. Etymologiai a szótára minden ízében, mert csak azzal az egy körülménnyel is azzá válik, hogy a benne foglalt magyar szók eredetét, a finnugor szókinchez való tartozásukat

mutatja ki. Ő csak az etymologia túlzásait kerüli, csak addig igyekszik menni a maga fejtegetésében, a meddig biztos talajt érez maga alatt, mert meg van róla győződve, «hogy csak olyan szófejtésben lehet köszönet, a mely a maga míveleteiről számot is tud adni: hogy a bizonyos nyelvben csakugyan vannak ilyen meg ilyen alakú tagjai a szónak, s hogy a tagoknak ilyen meg ilyen a szerepük; a mely e mellett az alapjelentések egyeztetésével nem új hiú játékot, csak az etymologusnak merész képzetére bízván a kapcsolatok előállítását, hanem azokat más, főleg valamennyire hasonló természetű nyelvek észjárásaiban keresi s a talált analogiákat óvatos tapintattal alkalmazza, megkülönböztetvén a természetesen egyszerűt a mesterségesen erőltetettől».

Bármily óvatosan jár is el azonban az összehasonlító nyelvész, bármint igyekszik biztos adatokra támaszkodva okoskodni, mégis nagyon könnyen tévedhet. Az ősi szók nem maradnak meg egy hangalakban és jelentésben, hanem idők folytában hihetetlen módon átalakulhatnak, úgyhogy alig ismerhetni föl az egyes alakok és jelentések között az összefüggést. Ilyen esetekben a subjectiv ötlet, nézet is gyakran uralkodik az etymologusnál. Csak a magyar nyelv terén maradva, ki gondolná, hogy a *tapod* vagy *tipod*, *tapos*, *tipor*, *támad*, *támolog*, *tántorog* szók egy töből fakadtak és *tap*-, «*treten*» alapjelentés változatai. Ilyen közös töből fakadtaknak nézi őket BUDENZ, de nem győződünk meg fejtegetései folyamán sem ennek igazságáról s csak mint tetszetős föltevést tekinthetjük. A valószínűségen alapuló föltevésnek is van tere az etymológiában, épp úgy, mint más tudományokban, mert sokszor közelebb juttat bennünket az igazsághoz. A mit ma sejtelemképpen mond ki, az holnap egy adat megtalálásával valóra válik. Csakhogy a hypothesis, a divinatío kétélű fegyver. Sokszor többet árthat, mint használhat. A hypothetikus etymológiák szoktak a legrövidebb élettek lenni. Egy csapatra, mely már elavult, mint: *andalog*, *ekkedig*; *korhad*, *köldök*, *görbe*, *zömök* stb. már SIMONYI rámutat: Magy. Nyelv II. 213. Ilyenek még: *híd*, *ahszin* = *asszony*, *arcz*, *böles*, *díj*, *fejni*, *gazdag* ? *haj* (crinis), *harcz*, *haszon*, *hív*, *szemérem*.

Az összehasonlító etymologia csak akkor mozoghat majd nagyobb biztossággal, ha minden egyes finnugor nyelvet a legtözetesebben átvizsgáltak; ha megállapították minden egyes nyelvnek rendszeres hangváltozásait, a hangtörvényeket, ha részletesen ki-

derítették mindegyikben az analogia hatását, mely a nyelv egész alkatán keresztül vonul, az alakvegyülések eseteit, a jelentéseknek különböző módosulásait, ha pontosan kiválasztották az eredeti anyagból az idegen hatásokat stb. Ha mindezek megtörténtek az egyes nyelvek körén belül, vagyis ha minden ízében ismerjük az egyes finnugor nyelveket, akkor aztán a hasonlítás is biztosabb lesz. Mostanig még kevés történt az egyes finnugor nyelvek tüzelesebb ismertetése terén. Nagyjában csak a magyar és a finn nyelvet találjuk így átkutatva; de itt is még mennyi a teendő! Milyen kevésé van még átkutatva a régi nyelv, milyen csekély forrásokból ismerjük még a népnyelvet! Pedig a régi és a népnyelv az etymológiának legbiztosabb alapja. A mit ezek segítségével megállapíthatunk, az legtöbbször megállja a sarat.

A szófejtés három fölállított követelményét: a hangbeli szabályszerűségnek, a szóképzés szabályainak, a jelentésváltozásnak eseteit a régi nyelvelmékek alapján biztosabban megállapíthatjuk, és éppen azért nagy a régi nyelv fontossága a szófejtésre nézve. A három persze együtt jó tekintetbe. A régi nyelv ismerete előmozdítja a nyelvhasznítás biztosságát, mert számos szónak, képzőnek és ragnak ősbibb formáját őrizte meg, mely a rokon-nyelvekhez közelebb áll. Pl. *fész* HB.: *es* = eskü (Döbr., BC., MünchC. stb.), *kér*, *agykér*, *reg(g)*, *moh* mohó, *szir* szürke, *fegy*- fenyit, *fek*-, *met*-, *nyug*-, *tetik*, *esk* - esküszik, *til*, *megmenik* megmenekszik stb. Az összehasonlítás számára számos szót tartott fön, mely a mai nyelvben már nincsen meg: *joh*, *éh* belső részek, szív, gyomor; *emni*, *emtetni* szopni, szoptatni; *heit*, *hitt* hiú, hitvány; *kisa* seditio; *gyoponik*, *gyopont* gyúlad, gyújt; *rívölés*, *révülés*, *rütet*, *elrejtés* elragadtatás; *szerkezés* szövetkezés; *holval* = reggel stb.

Még fontosabbak a nyelvelmékek abban a tekintetben, hogy a mai nyelv számos szavát fejthetjük meg segítségükkel. Nemcsak azzal, a mit föntebb kiemeltünk, hogy ma képzett alakban élő szavainknak eredetibb alakjait tüntetik föl, hanem abban is, hogy ma megkopott vagy átváltozott szavaink eredeti teljesebb vagy ősbibb alakjait tükröztetik vissza. Az előbbire még példák: *áld*-, *áldoz*, *fohászás*, *hasonl* hasonlít; *készt* készttet; *magaszt*, *vígaszt* és *vígaszik*; *merészik* merészel; *öldök* öldököl; *sérés* sérvés, sérülés (fájás); *verő*, *veré* verejték. — A másodikra: *hiu*- (hiuttam) hívní; *iu*- (*iutt*; *ionia* innia); *viu* ví, vív (*viúja*, *viúják*; *vionak* vívnek);

reijo, réjo rí (reionak, reiott). A *fulánk* szót a mai nyelvből nem tudnók megfejteni, de ha a régi nyelvet nézzük és ott a mai *fúr, furdal* helyett *fúl, fuldal* alakokat találunk, mindjárt világos lesz előttünk a *fulánk* eredete és eredeti jelentése: furdaló eszköz. *Küzd* = régi *küszöd-*; *gyógyul* = *jógul, gyógul*; ünnepet *üdl* (en napomat *üdl*): *üdnap, egyház*; *terebélyes*: régi *terböködik*, ma *terpszekedik, terjed* szókkal függ össze.

Mikor a régi nyelvben *dob* igét *top* alakkal, a *dobban-t toppan* alakban is találjuk, rájutunk, hogy ehhez a szócsaláddhoz tartozik a régi *toborzék, toborzok-táncz*, a mai *toborzó* és ugyanennek származéka a *toporzékol*, valamint más jelentéssel a régi *toborzékol palpato, pochen*, a régi *toprong palpito, trippeln*; más alakkal *tipor, tapos* stb. Ide a régi *toplakodás* = tremor, schrecken (talán *tobzódik, dobzódik* is); továbbá magashangúba átesapva: *döbben*. A mai nyelvből nem is sejtenők, hogy a *gög* ugyanaz a szó, mint a *gége*, ha a régi nyelv nem világosítana föl szoros összetartozásukról, hogy az utóbbi az előbbinek csak egyszerű hang- és jelentésváltozása. A régi nyelvben ugyanis a *gög (gegw, gevg, gögy, güg)*-nek «guttur, jugulus (kehle)» jelentése is volt (Az io bort néha göghgel isszák), s csak ebből fejlődött a *superbia* jelentés (v. ö. nyakas). — *Verejték, veríték* és *verő* = schweiss és mellette *verő* 1. lucidus, licht (*verőfény*); 2. sol, radii, sonne, sonnenstrahlen (által-süt a verő, tavaszi verő); 3. novellus, jung (verő malacz; régen verő disznó, verő ártány is). — *Önkényt* (nem akarák ön kéjeken ön magokat megadniok BC., ön kéjén WiklC. 287.); *kényén*: sponte, sponte sua, ultro, önnön kényén, maga kényén); *őszinte* = régi *őszinte való sincerus, aufrichtig* és *önszinte való, maga színént való* (az okoskodás maga színént való vagy egyenes, Apáczai = maga színe szerint való). Ellentéte: kétszínű. — *Hanem, is, sőt*.

A jelentések alapját, fejlődését, a mi az etymológiánál szintén olyan fontos, a régi nyelv segítségével deríthetjük föl.

A népv nyelv ugyanazt a szolgálatot teszi. Ez is segédeszköz sokszor az alapalak, alapjelentés megállapítására: a *tákol* szót nem tudnók elemezni, ha a nyelvjárások fönn nem tartották volna a *ták* szót = folt (csizmán, bőrszerszámon, ruhán) és 2. kiszakadt talpú bocskorba vagy csizmába tett, de oda nem varrt bőr vagy posztódarab. (Eredeti alakja *tajak, tajk* székely.) — A *czirmos* (macskát) szót sem értenők, ha a nyelvjárásokban nem találnök a

czírom, szírony «színes bőrszalag vagy fonál» és a *czírmos, szíronyos* «1. csíkos, 2. tarka, czifra» jelentésű szavakat. — A *szimatol* eredete érthetetlen volna előttünk, ha mellette a nyelvjárásokban *szamatol* alakot nem találnak. Ez pedig rávezet arra, hogy a *szimatol* alapszava a *szamat*, irodalmi *zamat*, a *szamat* eredetére pedig világot vet: *szimmant* megszagol, *szimmog* szipákol, szívja az orrát. Hogy a *Széged* helynév = *sziget*, arról szintén a népnyelv világosít föl, a hol a szigetnek *széged, széget* alakjai és «vízkanyarodásnál vagy határszélnél való térszeglet» jelentése is van.

A régi és a népnyelvi adatoknak etymologiai célra való felhasználásánál mindig számolnunk kell a hibás analogiával, az alakvegyüléssel, mely különösen az élőnyelvben virágzik. Az analogia, mint tudva van, abban áll, hogy lelkünkben a rokonjelentésű és hangzású szavak a képzettársulás törvényei alapján csoportosulnak. Beszédünket ezen lélektani törvény alapján magunk teremtjük néhány eltanult minta alapján. Ha a gyermek megtanulta ezeket: *látok, várok, kérek, nézek* vagy *látni, várni, kérni, nézni*, ezek mintájára, analogiájára a többi igéknek első személyét és főnévi igenevét már maga fogja megalkotni s szintúgy más eltanult nyelvtani alakok alapján a többi formákat. Ezt külső analogiának nevezzük, mert egy szóalakra más szónak alakjai voltak hatással. Belső az analogia, mikor ugyanannak a szónak összes képzős és ragos alakjai alakulnak lelkünkben egy képzet-sorrá s ennek folytán az eltérő alakokban kiegyenlítődés történik; pl. a *fő* szó csak a XVIII. században vált a nom.-ban *fej* alakúvá, mégpedig azért, mert legtöbbször a *fejem, fejed, feje* stb. alakok voltak használatban s e többi alakok hatása alatt az eltérő *fő* alak velük egyöntetű *fej*-jé vált. A külső és belső analogia kiegyenlítő hatása nagy változásokat idéz elő a nyelvben. A külső analogiának köszönhetjük pl., hogy az ikes ragozás mindinkább elenyészik a nép nyelvében és az iktelenekkel egyalakúvá válik az első és második személyben; a belsőnek pl., hogy a régi *nedű, könnyű, szarú* stb. nominatívusok helyett a *nedvet, nedves, könnyvet, könnyet, könnyes, szarvat, szarvak* stb. hatása alatt a ragos és képzett alakok tövével egyöntetű *nedv, könny, szarv* nominatívusok alakultak.

Az analogia nem mindig működik úgy, hogy hatása alatt szabályos alakok keletkeznek. Gyakran cserben hagyta bennünket a tudományunk, ha egy szóalakot rendes hangtani vagy akár

analógiás eszközökkel akarnánk megmagyarázni. Honnan magyarázzuk meg az erdélyi *csúp* szót, holott másutt mindenütt *csúcs*-ot mondanak helyette? Hogy keletkezett itt a *p* a *cs* helyett? Az ilyen szóalakokat is az analógia, mégpedig a külső analógia segítségével fejthetjük meg, csak hogy itt az analógia másképpen működik. Úgy hogy rokonjelentésű és alakú szavak egyszerre jelennek meg lelkünkben s mikor az egyiket már elkezdjük kimondani, a másik szó alakjára térünk s a kettőből úgyszólván egy szót alkotunk. A *csúp* is úgy keletkezett, hogy a beszélő lelkében, mikor a *csúcs* szót ki akarta mondani, a rokonjelentésű és hangzású *púp* vagy *kúp* is ott lebegett, a kettőt összekeverte és új szót, a *csúpot* alkotta. Ezt az eljárást nevezzük *szóvegyülésnek* vagy *kombináló szóalkotásnak*. Az efféle szóvegyülések igen gyakoriak a beszédünkben, s akárki rajtakaphatja magát vagy a társát, hogy két szót összezavar. Az effélék legtöbbször nyom nélkül maradnak a nyelvben, azonban sokszor megesik, hogy ilyen összekeveredéssel alakult szó utánzásra talál s egész vidéken s onnan sokszor az egész nyelv területére elterjed. Ilyen kombinálás, elegyedés útján keletkezett szokat nagy számmal sorol föl SIMONYI Zs. Kombináló szóalkotás című értekezésében, Bpest, 1890. Ilyen pl. *bingyó* «kicsiny, ki nem fejlődött gyümölcs» = *bimbó, boggyó; czölömp, czölönk* = *czölöp, kölöncz; fukari* (Somogy, Gömör) = *fukar, zugori; gajdász* (Veszprém, Zala) = *gajdol, kajdász; menyek* (Tisza vid.) = *menek, megyek; tonka* = *tompa, csonka* stb. A mit a mai népnyelvben látunk, ugyanazt megtaláljuk a régi nyelvben is. Ilyen szóelegyedésből magyarázhatók pl. *czifornyás* (egy régi kurucz nótában) = *czifrás, czikornyás; «eldődi» SÁMBÁRNÁL* és *ILLYEFALVINÁL* a. m. hajdani, őskori; ebből vonták el aztán az *eldőd* főnevet. *Eldődi* kétségkívül az *elő* szó származéka, de hogyan lett az *elő*-ből *el*? s micsoda képző az a *-dődi*, mely semmiféle más szavunkban *elő* nem fordul? — Ugyanazon értelemben használják XVII. századi íróink ezt a két szabályosan képzett szót: *elödi, elődedi* (PÓSAHÁZI, CZEGLÉDI s mások). SIMONYI véleménye szerint «e kettőből van összezavarva ama harmadik: *eldődi*»; — *festőzés* (MA) = *festés, kendőzés*.

A mai köznyelvi szavak közül is sokat csak a szóelegyedés föltevéséből magyarázhatunk meg: *csupasas* = *csupa, kopasas; kancsal* újabb szó, régebben *kandal*, ebből úgy lett *kancsal*, hogy a *bondsal*

vagy a régi *fancsal* szó keveredett beléje; *pocsolya* = *pocs*, *pocséta* (olasz eredetű), *mocsolya* (szláv eredetű); — *töméntelen*: régi íróinknál rövid *tömény* alakja él (= tör. *tömen* sok, rakás, tízezer), *-telen* vég a *számtalan*ból keveredett beléje, ezt bizonyítja a *számtalan* és *töménytelen*ből kombinált *száméntalan* (PÁZMÁNYNÁL, mai csángók-nál); még nagyobb keveredés a régi *táméntalan* szóban.

Az etymologusnak tehát minden ilyen a közönségestől eltérő alakú szó fejtegetésénél számolnia kell az analogiával és különösen a külső analogiának avval a nemével, melyet most tárgyaltunk s melyet szöelegyedésnek, contaminatióknak, kombináló szóalkotásnak stb. neveznek.

Végül megemlítem, hogy valamely hasonhangzású szó a másik szónak nemcsak hangzását, hanem jelentését is módosíthatja. Az *ildomos* régen okos, ma illedelmes jelentésű. Bizonyára az *illedelmes* rokon hangzása hatott az *ildomos* jelentésének a megváltozására is. A *kölöncz* sok helyen gyerek értelmében is járja, bizonyára a rokon hangzású *kölyök* jelentése alapján, stb.

A mit a mai nyelvben találunk, azt a régi és a legrégibb nyelvről is föl kell tennünk. Ugyanazok a lelki erők működtek ott is. A szöelegyedésnek kell jórészben tulajdonítanunk a nyelvek nagyfokú elváltozását, s mikor szavainknak a finnugor nyelvekben való rokon alakjait keressük, a különös, eltérő hangalakulásoknál mindenesetre a szöelegyedés lehetőségével is számolnunk kell. Ebben az irányban a rokon nyelvi kutatások terén még eddig semmi sem történt.

Eddig eredeti szókincsünk etymológiájának eszközeivel foglalkoztunk, most pedig áttérünk arra, hogyan kell nyelvünk idegen elemeit kimutatni. A mult tévedéseit láttuk. Nem tudták megkülönböztetni az eredeti szókincstől, nem tudták megállapítani a nyelveket, melyekből vettük, és felsoroltak olyan nyelveket is, melyekből lehetetlen, hogy egyes elemek közvetlenül jutottak volna hozzánk. Mikor gondolhatjuk, hogy valamely szó idegen? 1. Ha a fogalom olyan, hogy nem tarthatjuk hazai eredetűnek, a mire vonatkozik, pl. *orangután*, *orkán*, stb.; 2. ha külső alakjuk olyan, mely gyanút kelt: *tömlöcz*, *széna*. Mind a kettőnek megítélésénél művelődésünk egész történetét kell ismernünk, a mint nyelvünk szóanyagából kifejtve jelentkezik. Az összehasonlító nyelvészet, a nyelvtörténet deríthetett erre is világot. Ezek segít-

ségével vagyunk képesek azokat a hangtörvényeket megállapítani, a melyek eredeti szavainkat jellemzik, s azt a szókincset meghatározni, mely ősidőktől fogva tulajdonunk.

Ha az etymologus valamely szót idegennek gondol, meg kell állapítania, miféle néptől vették. Nyelvünkbe mindenféle néptől kerültek szavak: *láma*, *alpakka*, *kondor* (egy madár neve) perui, *orkán* kreol, karibi, *tea* kínai, *csokoládé* mexikói, *kávé*, *dohány* arab, *konyak* francia szó; de vajjon nyelvünkbe ezekből kerültek-e? Csak a szomszédos népektől kerülhettek; ezek a közvetítők, habár ők is csak átvették másoktól. Nem elég azonban az sem, ha megmondjuk, hogy török, szláv, német stb. átvételek, hanem pontosan ki kell mutatnunk, miféle török, miféle szláv, német stb. nyelvből vagy nyelvjárásból kerültek hozzánk. Mindezek kimutatásánál földrajzi és hangtani okokat kell tekintetbe venni. Annyira, hogy az idegen eredetű szók, még a meghonosultak is, sokszor már külsejüknél fogva felismerhetők a gyakorlott szemű etymologus előtt. Ilyen a kétféle hangrend egy szóban (*lekvár*, *deszka*, *széna*); a két mássalhangzó szó elején. A *p* kezdetű szavak legnagyobb része. — Szláv eredetre mutat a *cza*, *cze*, *ócz*, *nya*, *nye*, *va* végzetű szók legnagyobb része (*szamóca*: *samonica*; *pióca*: *pijavica*; *medence*: *médénica*; *pokrócz*: *pokrovec*; *vecsernye*: *večernja*; *ponyva*: *ponjava* stb.); -ér végzet, melyet mély hang is előz meg, továbbá az -*ang*, -*ing* végzet német eredetre: *tallér*, *hóhér*, *farsang*, *farmatring*.

Az idegen szavak meghonosodnak, a magyar nyelv hangalakjához alkalmazkodnak és sokszor annyira átalakulnak, hogy egészen elütökké válnak eredeti alakjuktól, sőt néha fölismerhetetlenekké lesznek. (V. ö. *lajstrom* = lat. *registrum*; *zsinór*: ném. *schnur*; *piarcz*: ol. *piazza* stb.; *zömök*: szl. *smuk*; kaszárnyszók: *halberdó*, *silbak* stb.; sokszor népetymologia: *cserebogár*, *Likistván* stb.) Általában ez is bizonyos hangtörvények szerint történik; pl. a szókezdő kettős mássalhangzó egyike vagy elmarad: *svóger*: *sógor*; vagy egy magánhangzó jön eléje *istáp*, *iskola*; vagy a két mássalhangzó közé: *barát*. Az idegen szóknál azonban mégsem lehet mindig olyan biztos hangtörvényeket megállapítani, mint az eredeti szóknál. Az átvételnél ugyanis tetemes változások történnek akusztikai szempontból. A fül a szokatlan hangot, hangkapcsolatot nem úgy hallja, a mint a valóságban kiejtik, hanem a járatos hangokkal és kapcsolatokkal helyettesíti; a χ -ból pl. *k* lesz: *bakter*, az

ich-beli *ch*-ből *h*, pl. *czéh*, *kehely* (*kelyhe*-) stb. S ez sem minden szónál történik egyformán: *zweck*: *czövek*, *de*: *zwickel*: *czikkely*; *kvótá*-ból *kóta*, *svóger*-ből *sógor*, *de* *sváb*, *kvártély*; *drobü*-ből lesz *darab*, *brat*-ből *barát*, *de* *draga*: *drága*. Különböző vidék, különböző ember más-más füllel hallja az idegen szokat. A szláv *plostka* (v. *plostka*?)-ből egyik vidéken (s az irodalmi nyelvben is) *poloska*, másutt *poloczka*, ismét másutt *palaczka* s megint más helyen *palacz-féreg* lesz. Lehet, hogy kétféle hangzású szláv szó az alapja. A német *barbier* itt *borbély* (mint az irod. nyelvben is), másutt *barbély*. — Ugyanazt a szót kétszer is átvehetjük. A német *burger* talán már a kereszténység első korában *pologár*, *polgár* alakban jött át, mai alakja az átvételnél *purger*. Más korban vettük át a *röf* és *ráf*, *zsémbel* és *schimfel*, *fertály* és *firtli*, *zámoly* és *sámelli* szavakat stb.

Gyakran ugyanaz a szó különböző nyelvekben él ugyanabban az alakban és jelentésben, mint nálunk, és nehéz sokszor eldönteni, melyik valóban az átadó nyelv. Itt gyakran útbaigazít a nyelvtörténet, milyen vidék íróinál bukkan föl legelőször; azután ma is milyen nyelvjárásokban él az illető szó. Az oda közel eső idegen nyelv tekinthető átadónak. A *dölyfös*, *dölyf*, régi *dölyye*, a régi német (szász) *dölle*, *tölle* «*tollheit, unverstand*» mása és változata. Erdélyi íróktól ment át az irodalmi nyelvbe. A *burnót* szó a velünk érintkező vagy érintkezett nyelvek közül megvan a déli szlávban és a törökben. Hozzánk a déli szláváságból jött át. Bizonyosága, hogy mint tájszó nyelvünkben csak a délnyugati vidéken, Baranyában, Ormányságban él s innen ment át az irodalmi nyelvbe.

Megemlítem végül, hogy sokszor az alakváltozás mellett a jelentés nagy átalakulása okozza az idegen eredetű szó felismerésének nehézségét. A nyelvtörténet s a jelentésfejlődés ismerete legtöbbször itt is útba igazít bennünket.

HALÁSZ IGNÁCZ.

Szláv jövevényszavaink.

(Hatodik közlemény.)

A) Cs. α) A *cs* legrégebb magyar jegye az *f*.*) Az eddigi kutatók, mint KATONA ISTVÁN, CORNIDES, MÁTYÁS FLÓRIÁN, NAGY GÉZA, SEBESTYÉN GYULA (v. ö. SEBESTYÉN GYULA: Ki volt Anonymus? II. 33.) kiemelték, hogy e *cs*: *f* jelölésnek korhatároló értéke van, mert a XIII. század első harmadán túl elő nem kerül. E jelzésre számtalan példánk van; ime egynéhány: a) Latin szövegű emlékeinkben: ANONYMUS: *saak* (Csák), *sepel* (Csepel), *funad* (Csanád), *surungrad* (Csongrád), *Cadufa* (Kadocsa), *Munkaf* (Munkács), *Ugofa* (Ugoesa), *Tulfova* (Tolcsva), *Trufun*, *Turunfun*, *Trunfun* (Trencsén), *Zobolfu* (Szabolos) stb.; eredeti oklevelekben: 1086: *gemiffen* bugur (Kemeese), 1113: *fitar* (Csitár), *celfan* (Szoicsánka), *cullefe* (Killics erdő), *Muffenic* (Mocsonok; v. ö. ószlov. Freis. nyelveml.: *mosenic* = močenik), 1172; *fyfou* (Csicsó, v. ö. Pannonh. szent Ben. r. tört. I. 605.), 1193: *fenadiensif* (Csanád), 1210: *Bulfuu*, *Bulfou*, *Bolfou*, *fuma* (Csoma) stb. Olyanok, mint 1322-ből *Bafoháza* (v. ö. ZOLNAI-SZAMOTA: Okl. szót. *bacsó*), 1340-ből *Olafun* (v. ö. u. o. *alacsony*), 1352-ből *fyphkeg* (v. ö. u. o. *csipke*), nem biztos példák, mert itt a helynevek *Aláson*, *Sipkhegynek* is olvashatók; b) Az összefüggő magyar szövegű nyelvemlékek közül a *cs*: *f* jelzés csupán a HB-ben fordul elő;**) itt kilencz *cs*-hanggal való szó közül hatszor találunk *f*-et (*gimilftvl*, *gimilftwl*, *gimilfben*, *gimilfnec*, *bulfaffa*, *keaffatuc*), kétszer *e* és *i* előtt *c*-ét (*gimilcictul*, *gimilcetvl*) és egyszer *sc*-et (*bulscaffa*; e jelzéseket lásd alább).

*) Az alábbiakban az *f*-nek megfelelő dült betűt (*f*) használjuk.

**) Legrégibb összefüggő nyelvemlékeinkre nézve SZINNYEI JÓZSEF olvasását vettem alapul.

Ha már most azt kutatjuk, hogy ebben az időben hol írták a *cs* hangot *f*-sel, azt fogjuk találni, hogy a X—XI. századi ószlovén Freisingeni nyelvemlékekben ez a hangjelölés van az esetek többségében. BRAUNE «Altslov. Freisinger Denkmaler» című tanulmányában ez *f* jelzésről ezt írja (PAUL und BRAUNE: Beiträge I. 531.): «A legnagyobb nehézséget az affricata *č* okozta, a német kiejtésben erre nem volt megfelelő hang; a *cs* összesen 36-szor fordul elő. Legnagyobb szabálytalanságot a II. számú emlék tüntet föl, a hol 20 *č*-vel való szóban a jelzés ez: hét *f*, hat *c*, kettő *cc*, egy *tz*, egy *cf*, egy *zc* (*čž* érték). Az I. és III. számú emlékekben kilencz *f*, kettő *cf*, három *c*, egy *z*, egy *ch*. Látható tehát, hogy a leggyakoribb jegy az *f* (16-szor), s e mellett gyakori a *z* és *c* (10-szer)». A további fejtegetések során látni fogjuk, hogy az *f* mellett a legrégebb időben *z* és *c* nálunk is előfordul. Itt még csak azt emelem ki, hogy az *f*-et *cs* értékben olyan nép fiai írták, a kiknek az anyanyelvében nem volt *cs* hang. — A *cs* hangnak *f*-sel való írása azonban előfordul a csehben is, csak hogy itt e jelzés szórványos és csak a XIII. század második feléből vannak reá példák (v. ö. GEBAUER: Slov. staročeský I. 151. l.), ekkor pedig nálunk e jelzés már nem volt meg. Ha most azt a kérdést kutatjuk, vajjon az észak-olaszok, s így a velenceiek írtak-e *cs* hangot idegen szövegekben *f*-sel, azt fogjuk találni, hogy nem írtak (v. ö. MARETIÓ: Istoriija 349, Archiv XIV. 203.). A vel. olaszban a lat. *ce* hangsúlyos szótagban *sze*-nek, hangsúlytalanban *ze*-nek hangzik, s ennek megfelelően velenceiektől írt latin és egyéb szövegekben ilyeneket találunk: *zenobium*, *cœnobium* (Annales Veneti. brev. XII.-ből), 1348: Ragusai emlékek: *pulselle* (pulcellæ), *sosera* (suocera), *Felise* (Felice), *caleso*, *chalisy*, *chalis* (calice), XIV. századi olasz térképek: *Valdanusi*, 1433: *Ualdenoso* = Val di Noce (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 59, 85.), más észak-olasz emlékekben: *cruse*, *crose*, *orese* (cruce, orelice; v. ö. Denkschr. XXII. 114, 134.) stb.; ennek megfelelően dalmát-horv. szövegben is előfordul *golubifa golubica* helyett. E példákban tehát a lat. *ce* nem *cse*, hanem *sze* hangzású. A mi *cs*-nknek *f*-sel való jelölése tehát nem lehet olasz, hanem német-szlovén eredetű. A XV. századi szlovén emlékekben azonban a *cs* jelei: *tfch*, *thfch*, *cz*, *tf*, *tfcz*, *z*, *tz* (Kres. I. 176, 177.).

β) A *cs*-nek időrendben második elterjedt jegye *ch*. Szórványosan előkerül e jegy XI—XII. századi okleveleinkben is (1109-

ben négy, 1111-ben egy, 1113-ban három, 1193-ban egy példa), azonban szabályos használatú a XIII—XIV. században; összefüggő nyelvelméink közül a KT. (egyszer), KTSzal. (nyolczszor), Gyulafehérvári glosszák (egyszer) kivétel nélkül *ch*-val írják a *cs*-t. A Schlägli szójegyzék három esetet kivéve (*soklok*, *hakso*, *kwlear*) kivétel nélkül *ch*-t ír. A ZOLNAI-SZAMOTA-féle Oklevélszótár a *ch*-ra ugyanazt vallja, a mit az itt felsoroltak. — E *ch* = *cs* eredetére szolgáljon útmutatásul, hogy az ószlov. Freisingeni Töredékekben egy *ch* = *cs* előfordul; a cseh helyesírásban a X—XIII. században szintén találkozunk *ch* = *cs*-vel (v. ö. GEBAUER: Příspěvky 26, 27, 92.). — A horvát latin-betűs helyesírásban *ch*-val *cs*-t csupán a kajkavac-írók jelölték, a mi magyar hatás lesz (v. ö. MARETIĆ: Istorija 349.); Dalmáciában MARETIĆ szerint e jelzés nem fordul elő, ez az állítás azonban helytelen, mert a XIV—XV. századi dalmát-horvát lectionariumokban van *ch* = *cs* értékben (v. ö. M. Könyvszemle 1903. 1. füzet). A legrégebb magyar-horvát tengerparti oklevelekben is van *ch*, csak hogy ez *č* értékű (v. ö. 1071-i arbei oklevélben, s ugyanez Kálmán királyunk renovációjában 1111-ben: *boçache* = *božate*). Észak-olasz XV. századi emlékekben a *ch* = *č* (v. ö. Denkschr. XXII. 116.), s ugyanígy isztriai szláv emlékekben *ts* = *č* és *ch*, *chi* = *č* (v. ö. JAGIĆ Veteris test. interpr. VI. l., 1650-ből: *Puchul*, ma Pučul, stb., lásd Mon. hist. jur. slav. mer. VI. 44, Star. VI. 220.). A magyar *cs*-nek *ch*-val való jelölése tehát lehetne olasz eredetű (v. ö. Arch. XIV. 204.), de közvetlen olasz eredete ellen az szól, hogy a körülöttünk fekvő nyelvekben e *ch* már a XI—XII. században megvan, s nálunk rendszeres írása későbbi.

γ) A magyar *cs*-nek *f*, *ch* után időrendileg a legrégebb jegye a *cz*; e jelzés nálunk XV. és XVI. századi (v. ö. SZAMOTA-ZOLNAI: Oklevélszót., *cs*-kezdettű szavak). A *cz*-nek *cs* értékben való használatára csak egy példát ismerek a XV. század előtről, s ez a zoborhegyi 1113-diki levélben van. Itt *boenza* falut olvasunk, s ma e falu neve *Bajmocska*, lehetséges tehát, hogy itt a *cz* jegy *cs* hangot jelöl. — E példára azonban azt jegyzem meg, hogy az oklevél Zoboron készült, s így nem a kir. kancellária helyesírását tünteti föl. A XV—XVI. században azonban nálunk a *cz* (= *cs*) igen el van terjedve, s ez cseh-lengyel helyesírásbeli hatás. A csehben a *cz* jegy *cs*-t jelent a XIII. század végétől a XVI. közepéig, a lengyelben pedig egész mai napig.

ð) E legrégibb jegyek mellett a *cs* *c*-vel (1083-ban kétszer, 1086-ban háromszor, 1109-ben négyszer, 1113-ban egyszer, 1134-ben kétszer, 1177-ben egyszer, 1186-ban egyszer; HB.-ben kétszer: *gimilcetul*, *gimilcietul*), szórványosan *z*-vel (1113-ban háromszor, 1137-i okl.: *Fanzal* = Fancsal) van írva. E jegyei a *cs*-nek mind előfordulnak az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben is.

Csak egy jegyről kell itt még megemlékezni, s ez az *sc* = *cs*. Összefüggő nyelvemlékeink közül csupán a HB.-ben van rá egy példa (v. ö. *bulscaffa*), okleveleink közül pedig az 1113-i zaboriban (v. ö. *trenscinienfif*, *borscan* = Borcsány, *radsciz* = Rácsicz, *scitar* = Csitár). A *cs*-nek *sc*-vel való jelölése ismeretes a cseh helyesírásban a XIII. században (v. ö. GEBAUER slov. Star. I. 151. l.), s *šč* kapcsolattal a XI., XII. században is; a XV. századi Zárai horvát lectionáriumban, a hol a *č* hang *ç*, *c*, *ef*, *ch*-val van jelezve, néhány esetben *sc* is van *č* értékben (v. ö. *sciniti* 105. b. l.). — Más jelölések, a milyen *ts*, *cf*, *cs*, *tsch* (hazai német kútfőkben, ZOLNAI-SZAMOTA: Okl. szót. *cséplő*, *csoport* alatt), annyira újabb keletűek, hogy a mi kérdésünkre nézve nincsen fontosságuk.

B) *Cz*. A *cz* hangot a XI—XII. századi oklevelekben kétféleképp találjuk írva: *e* és *i* előtt *c* a jegy (1113-i okl.: *golgocienfif*, 1134: *felician*, *marcellus*, 1288: *Marcelney gyaya* stb.), s ez megfelel az akkori vulgáris latin kiejtésnek, a melyben a lat. *c* *e* és *i* előtt *cz*-nek hangzott. A másik jegy *z*, ezt találjuk a többi magánhangzó előtt (v. ö. 1083—95: *felez* olv. Zselicz, 1086: *Murzol*: Marczal folyó, kétszer, 1113-ban: *durmuz*: Tornócz, *medenz*: Madunicz, *Golguz*: Galgócz, *Cozuran*: Koczuricze, *Nozdrigouz*: Nozdrogócz, *baimoz*: Bajmócz 1338: *Marzaly* stb. stb.). A *z* jegyet későbbi nyelvemlékeinkben igen ritkán találjuk *cz* értékben (v. ö. Schlägli Szój.: *palazk*, *barazc*, Beszt. Szój.: *zelep*: czölöp). Összefüggő nyelvemlékeink közül a HB.-ben a *cz* *e* előtt *c*-vel van írva (v. ö. *timnucebelevl*), azután *cz*-s szó a Beszt. és Schlägli Szój.-ig nem fordul elő (v. ö. azonban az *e* és *i* előtt való írássá: SZAMOTA-ZOLNAI: Okl. szót.: *cege*, *cimer*, *cimpa*, *cinege*, *cipó* szavakat). E szójegyzékek közül a Schlägli *e* és *i* előtt a *cz*-t meglehetősen következetességgel *c*-vel írja (kivételek: *reche*, *medenche*, *bocher*), míg más helyzetben *ch*-t ír.

A *cz*-nek *c* és *z*-vel írása éppígy megvan az ószlovén Freisingeni nyelvemlékekben, itt is a német író a szlovén szövegben *e* és *i*

előtti szlovén *c*-t *c*-nek, más helyzetben pedig *z*-nek írta (v. ö. PAUL és BRAUNE: Beiträge I. 531.). — A XV. századi szlovén emlékekben *cz*, *c*, *tcz* a *cz* hang jegye (Kres I. 176.).

Az olaszok helyesírásával a horvát *c* hangot *ç*-vel és *z*-vel írták; KRŠIMIR horvát király 1071. oklevelében az Arbe szigeti Stinice: *steniče*, s MARETIĆ «Istorija hrv. pravopisa» című műve szerint is Dalmáciában és a Quarnerón *ç* és *z* volt a horv. *c* jegye. Az olaszföldi XV. századi szlovén szövegekben is, a hol olasz helyesírás van, *z* a szlov. *c* és *č* hang jegye (v. ö. Arch. XIV. 203.), de előfordul a *cz* is (v. ö. Sitzungs. b. LIX. 15, Denkschr. XXII. 117, 118.).

Ha tehát a magyar *cz* hang legrégebb jelöléseit kutatjuk, akkor a *c* (*e* és *i* előtt) és *z* alapján (a többi helyzetben) nem olasz hatást, hanem szlovén, s végeredményben német hatást kell e jelölésben látnunk (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gram. § 150—4.). A többi jelzéssel, a milyen a *ch*, *cz* (v. ö. német-bajor forrásokban XIII., XIV. században), itt azért nem foglalkozunk, mert e jegyek nálunk újabbak a *c* és *z*-nél.

C) *S* és *zs*, *sz* és *z*. VOLF egyik erőssége, hogy a magyar *s* és *zs* régen *f*, *sz* és *z* régen *z* volt. Ha azonban a jelöléseket szélesebb körben vizsgáljuk, azonnal láthatjuk, hogy e jelek nem a velenczések mellett szólnak. Mielőtt ezt vizsgálnók, nézzük, mit vallanak legrégebb okleveleink és nyelvemlékeink. Teljes egyöntetűség uralkodik az *s* és *zs* írásában; itt az oklevelek is (v. ö. pannonhalmi 1001: *poſon*, 1083—95: *felez* stb.), meg a nyelvemlékek is (v. ö. HB. ben négyszer, KT. szal. egyszer) rendesen *f*-et írnak; csak a Beszt. és Schlägli szój.-ben találunk itt-ott eltérést (v. ö. BesztSz.: *schator*, *schayth*, *farcaſch*; Schlägli Sz.: *wzak*, *zep*, *zeregel*), de ez elszórt esetek nem döntenek meg a szabályt, hogy a régi magyarban az *f* az *s* és *zs* hang jele volt. Az a kérdés azonban, hogy a XI. században ott, a hol velenczés, illetve olasz helyesírással írtak, jelölték-e az *s* és *zs* hangot *f*-sel. A felelet az, hogy nem jelölték. KRŠIMIR horvát király eredetiben megmaradt 1071. oklevelében háromszor van *jupam* írva, s ez a szláv *župa* (v. ö. még a XV., XVI. századi horv.-dalm. lectionariumokban: *žežin* = jejunium, *ženar* = januarius, Rad 136. k.: 182, 186.) szó latin accusativusa, ugyanitt *bučani* olvasható, s ez ma *Bužane*. A *j* a szláv forrásokban tehát *ž* értékű, s erre több adat van a XI—XIII. századból (v. ö. JIREČEK, Die Rom.

I. 86.); mivel azonban a *j* hang a vulg. latin *g*-vel is jelöltetett, találunk *g* jegyű *ž* hangot is Dalmáciában (v. ö. JIREČEK-nél 97. l.: 1234: *Cnege* = Kneže, a mi okleveleinkben Kenese, Kanizsa = *Knefa*). Ilyen *ž* értékű *g*-t a mi emlékeinkben csak egyet találtam (*Margina*: Morzsina 1365, CSÁNKI, Magyarország. tört. földr. II, 19, 50.). A *ç* jegyű *zs* és a későbbi XIV—XV. századi olasz-horvát *x* jegy azonban nálunk sohasem fordul elő. A magyar *s* és *zs*-nek *f*-sel való jelölése tehát lehetne ugyan olyan olasz nyelvjárásból való, a hol a lat. *s*, *ss* *š* és *ž*-nek hangzik, de ha azt nézzük, hogy olasz helyesírással idegen szövegben mikép jelölték az idegen *š*-et és *ž*-t, akkor azt látjuk, hogy az *f*-sel való jelölés nálunk nem lehet olasz. Alább látni fogjuk, hogy igenis vannak nyelvek, a hol az *š* és *ž* közös jegye a X—XII. században éppen az *f* volt, akárcsak nálunk.

Az *sz*-nek és a *z*-nek a jelölése a kiinduló ponton szintén egységes nálunk; tanúskodnak e mellett ANONYMUS személynevei, legrégebb okleveleink s nyelvemlékeink. A legszabályosabb azonban itt a *z*, ez úgyszólván kivétel nélkül *z*-vel van írva (v. ö. Tih. alap. l. 4, HB. 29, KT. 8, KT. szal. 27, Gyul. Gl. 3, Schlägli és Beszt. Sz.) s a *z*-nek *f*-sel való jelölése csak elvétve fordul elő (KT. szal. kétszer, s néhány példa a Schlägli és a Beszt. Sz.-ben). E jelölés lehetne velenczés, illetve észak-olasz, mert e nyelvjárásokban van *z* hang. Az észak-olaszokban azonban a *z*-t nemcsak olasz, hanem latin szövegben is *ç*-vel jelölték (v. ö. feljebb és M. Könyvszemle 1903, 1. füzet), míg ellenben nálunk a XI—XII. századi oklevelekben a *z* alakja egészen olyan, a milyen a Freisingeni nyelvemlékekben való *z*, s ez az u. n. frank *minuscule*. A *z*-nek tehát a legrégebb dunántúli alakja nem olasz, hanem XI—XII. századi német-szlovén alak. Az olasz eredet ellen azonban a leghatározottabban a magy. *sz*-nek *z* jegye beszél. Az olasz helyesírással író dalmát-horvát írók az *sz*-et *f*-szel jelölték (v. ö. MARETIĆ: *Istoria* 362). Ugyanígy az olasz szlovének. Tanulságos dolog erre elolvasni, mit ír OBLAK egy XV. századi olaszföldi szlovén nyelvemlékről (Arch. XIV. 202.); itt ez áll: «Zwischen *s* (= magyar *sz*, régi m. jelzés *z*) und *š* (rég. m. jelzés: *f*) wird kein Unterschied gemacht, beide wurden durch *f*, seltener *ff* bezeichnet... Dass die romanisch gebildeten Schreiber *s* und *š* in gleicher Weise wiedergaben, ist nicht zu verwundern, wenn wir uns erinnern, dass der Slovene, wie auch

der Kroaté den rom. Laut *s*, eigentlich *š*, als *š* auffasst... Ebenso besteht in der Bezeichnung des sloven. *z* und *ž* k e i n Unterschied, für beide dienen dieselben Buchstaben *f*, *s*, *z*. Nálunk azonban az *sz*-nek *f* írása igen ritka (v. ö. Tih. ap. al. l. egyszer, *z*-vel 13-szor, HB. egyszer, *z*-vel nyolczszor, GyulGl. *f* egyszer, máskép hétszer, KT. *f* egyszer, máskép nyolczszor, KT. szal. *f*-sel hétszer, máskép 27-szer stb.). Az *sz* hangnak *z*-vel való írása nem is olasz eredetű, hanem, a mint igen helyesen írja BRAUNE a Freising. ószlov. nyelvemlékekről szóló tanulmányában (Beiträge I. 531.), ófelnémet sajáttság. E *z* jelöléshez a későbbi századokban a német forrásokban jól ismert *fz* járúl (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gram. §. 152.), a mely a HB.-ben is ötször fordul elő; *fz*-et sem írtak a horvát-dalmatak (v. ö. MARETIĆ: Istorija 362.). Olasz forrásokban az *fz* csak a XV—XVI. századi nyomtatványokban található, ellenben az ószlovén Freising. nyelvemlékekben négyszer *fz* áll.

A m. *sz* hangnak *z*-vel, s a XIII. században *fz*-vel való jelölése tehát nem olaszos, hanem német jelölés. A közvetítő azonban itt is a szlovén írás. Az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben a szlov. *š* 38-szor fordul elő, s 31-szer *f*-sel, hatszor *ff*-sel, egyszer *z*-vel van írva. Ugyanitt a szlov. *ž* 101-szer fordul elő, s 97-szer *f*-sel, négyszer *z*-vel van jelölve. Ebből tehát az következik, hogy a német latinbetűs írás alapján álló ószlovén *š* és *ž* szabályosan *f*-sel van írva, akárcsak a magyar emlékekben. Ugyanebben az ószlovén nyelvemlékben az ószlov. *s* és *z*-nek ez a statisztikája: 235 ószlov. *s* közül 192-szer *z*, 32-szer *f*, háromszor *fz*, háromszor *zf*, háromszor *zz*, kétszer *zc* a jelzés; 43 ószlov. *z* közül meg 40-szer *z*, egyszer *zz*, egyszer *fz*, egyszer *f* fordul elő. Meglehetősen szabályosság található tehát az ószl. *s* és *z* hang írásában is, mindkét esetben *z* a jegy. Az ószlovén emlékekben tehát a cacuminalis spiransok *f*-sel, a dentalisok *z*-vel vannak jelölve, s ez van a legrégebb magyar helyesírásban is. Ehhez, mint lényeges tényezőt hozzáteszem azt, hogy az ószlovén *z* alakja épp az a XI—XII. századi frank minuscula, a mely a mi XI—XII. századi okleveleinkben is van. A szláv *s*-et a német papság azonban már a IX. században is *z*-vel jelölte; ezt bizonyítja a *Conversio Bagoariarum* is (v. ö. ott *Priwizlawa* stb.). Nagyon fontos az *sz* hang *z* jegye eldöntésénél az *sz*t kapcsolat, a mit az olaszok szláv szövegekben állandóan *ft*-vel jelöltek. A mi legrégebb emlékeinkben, még pedig a Dunántúl írt

oklevelekben, a *m. szt* helyén *zt*-t találunk, v. ö. az 1086-iki bakonybéli okl.: *cum filio suo MiloZt*, ugyanitt *nuZtupc*, HB. *zocoztia*, GyulGl.: *kerezst*; későbbi nyelvmemlékeinkben azonban gyakori az *jt* írás is, v. ö. HB.: *miloft*, GyulGl.: *tiftel*, KT.: *tiftan*, KT. Szal.: *miloft*, *tiftul*, *puft*. E helyesírást szintén csak az ószlov. Freisingeni nyelvmemlékekben találjuk, itt kivétel nélkül *mihozt*-ot találunk, egyébiránt az ószlov. *st* így van írva: az I. számú emlékb. kivétel nélkül *zt* 15-ször, a III. számú emlékb. *zt* 11-szer, *ft* háromszor, a II. számú emlékb. *zt* hatszor, *ft* 16-szor, *zft* háromszor.

Még csak azt jegyzem meg, hogy a XV. századi szlovén emlékekben már a Freisingeni emlékektől lényegesen elütő a helyesírás (v. ö. Kres I. 176. s köv. l.).

A szlovén emlékeken kívül a IX—XII. században a cseh helyesírás is a cseh *š* és *ž*-et *f*-sel, az *s* és *z*-et *z*-vel jelölte (v. ö. GEBAUER: Uvedení do mluvnice česke, 59—62. l.), itt azonban az *sz* írásában nincs meg az a következetesség, a mi az ószlovénben van.

A *m. s*, *zs* és *sz*, *z* hangok jelölésében azonban csak a kiinduló ponton van meg a teljes szabályosság az *f* és *z* jegyekben. Az *sz* hang jelölésében, mint feljebb láttuk, az *fz* a XIII. században lép fel; a legtöbb változatot tényleg az *sz* hang mutat történeti egymásutániségben való vizsgálata alkalmával. Az *sz* hangnak ugyanis a *z*-én és a *fz*-en kívül bizonyos helyzetben *fc* is a jegye; lássuk, hogy állunk ezzel a jelzéssel.

BALASSA JÓZSEF, a TMNy. hangtani részének szerzője, a kinek érdeme, hogy helyesírásunk történeti egymásutániségével először foglalkozott behatóbban, azt írja, hogy az *fc* kapcsolat a HB.-en és a KT. en kívül csak a Teleki- és a Peer-kódexben használatos (202. l.). Ha mi ez *fc* jegyünknek történetét nyelvmemlékeinkben s legrégibb okleveleinkben végig kutatjuk, tanulságos feleletet fogunk kapni. *a*) Nyelvmemlékek. Az 1055-diki Tih. ap. al. levelében az *sz* hang 14-szer fordul elő; ebből *z* jeggyel, tekintet nélkül az utána következő magánhangzóra, 13-szor van írva, s egyszer *f*-sel (*gifnav*). A HB.-nek 19 *sz*-szel való szava közül négyben van *fc*, s mind a négyszer magashang (*e*, *i*) előtt (*achfcin*, *fcine*, *scerelmef*, *fcegin*). Nagyon fontos az *fc* eredetére az, hogy ugyancsak a HB.-ben az *sz* hang magashang előtt *fz*-vel is van jelölve, még pedig öt eset-

ben (v. ö. *szumtuchel, szen(t), szent, szentucut, szentii*). — A Gyul. Gl.-ban nyolcz *sz*-es szó fordul elő, ebből öt *sc*-vel írva (*sciukfegben, scent, scidalmas, scemehel, ascunnae*); ez *sc*-es példák egy esetet kivéve, a melyet azonban *ö*-nek is lehetne olvasni (a HB. *achscin*-ja alapján, v. ö. 1210: *scigin* és *zegun* ZOLNAI-SZAMOTA: Okl. szót. *adó* alatt), magas hang előtt tüntetik fel az *sc* = *sz*-et. A többi három esetben *z, f* a jelölés (v. ö. *zaiaval, kereft, tistel*). — KT.-ben kilencz *sz*-szel való szó van, ebből *sc* jelzéssel hat magashang előtt (v. ö. *scuz* háromszor, *sciulheffen, sciluttet, sceplev*), egyszer mélyhang előtt (*scolanoc*), s egyszer *te* előtt (*furiscte*); az *sz* hang egyszer *f*-sel is van írva ez emlékb. (*tifstan*). — A KT. szalagjain 35 *sz* hanggal való szó fordul elő, ebből 28 *sc*-vel és hét *f*-sel van írva. Magas hang előtt ez emlékb. kivétel nélkül *sc* van írva, összesen 23-szor, mélyhang előtt ötször *sc*-ét (*scobodfagut, scola* kétszer, *scovol; affcu[n]*), háromszor *f*-et (*farmazdl, fulgam, afun[a] huz*); más helyzetű *sz*-et pedig négy esetben *f*-sel jelöl (*tiftuf, [ma]loftual, ufve, puftebele*). — A Schlägli Sz.-ben az *sz* mindig, a BesztSz.-ben is legtöbbször *z*-vel van írva; kivételek a BesztSz.-ben: a *scerechen dyo, sceg, scamith, feyffce, zelew scedet* kor. — Kódexeinkben az *sz* hang általában *z*-vel van jelölve, itt-ott azonban *sc* jeggyel is találkozunk. A Münch.-k.-ben az *sc* kizárólag a «szent» szóban fordul elő (ugyanígy az Apoc.-k.-ben is néhányszor, Nyelvelml. 8. köt. XXXVI. l.); itt a naptári részben 32-szer van *scent* írva, az újtestamentomi részben meg számtalanszor (v. ö. Máté VI. 9, VII. 6, XXIII. 17, Márk I. 24, Luk. I. 35, 49, 75, XI. 2, Ján. I. 33, XI. 55, XVII. 11, 17, 19. stb.). — A XVI. század elejéről való *Peer-kódex* 126 esetben ír *sc* et, s ebből 119 esetben az *sc* *sz*-et jelent, s kivétel nélkül *e* és *i* előtt van írva (a többi hét esetet lásd alább). — A *Teleki-kódex*-nél azt kell kiemelnem, hogy a nyelvelméket másoló négy barát közül csupán az első írt *sc*-et, a többi *z*-et, esetleg *f*-et. Az első író 423 esetben írt *sc*-et; ebből 415-ször *sc*-vel írta a *scent* szót, hatszor írt *resce*, kétszer *resceffe*. — Nyelvelmékeink e történeti egymásutániságban való vizsgálata tehát azt vallja, hogy a magy. *sz* legrégebb jegye a *z*, később *e* mellé a XII. században járul az *sc*, a melyet azonban épp úgy, mint az *sz*-ét, kizárólag magas hang előtt, *e* és *i* előtt írtak.

β) Legrégibb okleveleink magyar szavai a nyelvelmékek valószínűségét megerősítik. ANONYMUS az *sz*-et *z*-vel jelzi, tekintet nélkül

az *sz* utáni hangra; két esetben azonban *sc* van nála is (*scerij* = szer, ordo, *scereducy* = lat. *Serdica*, bolg. *Srjadec*, *Srědec*, mai Szófia), még pedig *e* előtt; idevaló lesz *Tiscia* (= Tisia, Tisza) is, a mely nemcsak ANONYMUSNÁL, hanem a XII. századi Vita S. Gerardiban, valamint Szent László 1083—95-i pannonhalmi oklevelében így fordul elő; ugyanígy ANONYMUSNÁL *Rufcia*; 1086-diki bakonybéli eredeti okl.: *sc equ* (szék), *sc ekeref* (szekeres), *sc ecsefehe* (SZAMOTA e helyen *see sec fehe*-t olvas, v. ö. SZAM.-ZOLN. Okl.szót. *fej* alatt); 1109-i veszprémi apáczák okl. (Orsz. Lev.): *scigetfev*; 1111-i zobori okl.: *Jarefclau*; 1134-i okl.: *ladifclauo*, 1210: *scigin* (ZOLNAI-SZAMOTA Oklevélszótár *adó* alatt), *besneusciget*, *naffciget* (u. o. *bessenyő* alatt), 1228: *scinta*, *scentev* (u. o. *csiperke* és *drága* alatt), 1231: *cheufcy* (u. o. *csösz*i alatt), 1240: *affcun* (u. o. *asszony*), 1264: *ozfcypotok* (u. o. *aszú* alatt), 1299: *scenaya*, 1300: *scelus* (u. o. *dir* alatt, régebben, 1181-ben *zeles*, *zeulus*), 1326: *scenahurdut* (v. ö. NyK. XXV. 143.), 1336: *affcunfolua*, 1343: *scnt alberth*, 1389: *scilkus* (v. ö. CSÁNKI: Magy. tört. földr. II. 353; régebben *zilfa* 1105—6-ból, Pann. Szent Ben. r. t. L. 594.) stb. — VOLF GYÖRGY 20 példát gyűjtött az *sc* (= *sz*)-re, s ebből 19 esetben az *sc e, i, ő* előtt áll (v. ö. VOLF: Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 59, 60. l.). Összegyűjthetett volna azonban az oklevéltárakhoz készült indexekből (v. ö. CZINÁR, KOVÁCS stb.) jóval többet is. A végeredmény azonban az oklevelek magyar szavaiból, magyar helyneveiből akkor is csak az volna, hogy az *sc*-t *sz* értékben írták nálunk, s jóformán kivétel nélkül magas hang: *e* (ë), *i* (ü) előtt. A jelzés korára is meglehetősen biztossággal tudunk következtetni; körülbelül a XII. század folyamán lép fel az *sc* jelzés, csakis magas hang előtt van, de itt meglehetősen szabályossággal, s a XVI. század elején végkép eltűnik. Nem helyes tehát, mikor VOLF azt írja, hogy az *sc*-vel való írás gyakori nem lehetett, mert szerinte «gyéren mutatkozik (v. ö. id. mű 67. l.)»; ellenkezőleg, a XIII—XIV. században *e* és *i* előtt szabályos írás volt az. E szabályos használatot nem zavarja az, hogy az *sc* a XVI. századi Peer-kódexben hétszer *s*-et jelent (v. ö. *scgedelem* háromszor, *wyfcelne* kétszer, *ekefcen* egyszer, *scelmes* egyszer), mert e kódexben e hét esettel szemben 119 *e* előtti *sc* áll, a mely *sz*-et jelent. Ugyanígy nem zavarja a szabályt a Beszt. Szój. *scilew* (percha, süllő) szava sem, mert a többi öt esetben az *sc* itt is *sz*-et jelent (v. ö. feljebb, s *cs* alatt a *sc*-nek *cs* értékéről).

Miután már most ismerjük a *sc* (= *sz*) jelölés történetét, lássuk, mi e jelölés eredete. ÁSBÓTH az *sc*-t hajlandó volt «speciális magyar fejlődésnek» tartani, míg VOLF azt tartotta róla, hogy «nyilván szintén csak a vulgáris latin orthographia» maradványa (v. ö. VOLF id. mű 66. l.). VOLF e végelemzésében helyes magyarázatnál hivatkozott arra, hogy SCHUCHARDT ez *sc* írást *sz* értékben *e* és *i* előtt a VIII. századig mutatta ki, a IX—XI. századra pedig nem terjeszkedett ki. Ha azonban az *sc* vulg. latin írásmód, akkor e jegy nem bizonyít a velenczések mellett, mert a vulg. latin írásmódot mindenki, a ki latin ritus szerint végezte az istentiszteletet, elterjeszthette. Nekünk azonban a kérdést történeti egymásutániségban kell tárgyalnunk, s az eddigiekből láttuk, hogy az *sc* nálunk fiatalabb a *z*-nél; nálunk az *sc* XII. századi. — Velencei olasz oklevelekben *sc*-t a XIII—XIV. században csupán a *sciauollino* (v. ö. BERTANZA-LAZZARINI: 47. l., vel. ol. *schiauo*, r. rom. *ščávunéia* IVE 19, lat. forr.-ban lingua *sclavica*, gör. *σλαβηνοί*) szóban találtam. Más velencei XIV. századi emlékekben pedig a *pescina* (vel. ol. *piššina*) és *sclapo* (v. ö. vel. ol. *ciapo*, Sitzungs- b. XLVI. 226, 230.) szavakban. Dalmáciában és a Quarnerón latin-olasz oklevelekben 1330-ban *Angosce* (és *Angoxie*, cattarói adat, JIR. Die Rom. I. 59; itt az *sc* vulg. lat. *sty*-ből fejlődött és *š*-nek hangzik az olaszban, v. ö. ol. *angoscia*), 1348-ban: *yo pescego* (= ego possideo), *Uenescia* (v. ö. raguzai horv. *pošizati*, JIREČ. Die Rom. I. 85; velencei oklevelekben csakis *Uenexia*, *Uenesia*, *Uenecia* fordul elő, ez utóbbira v. ö. Vita S. Gerardi: *Ticia*: Tisza). Hogy ez *sc*-k általában a legtöbb esetben mikép hangzottak, nem tudjuk; egy részük *sz*, más részük *s* lehetett. Az *sc*-nek *š* értékéből magyarázható az, hogy MARETIĆ kimutatásai szerint (v. ö. Istorija hrvatskoga pravopisa 363. l.) a XVI. századtól a dalmát-horvát szövegekben az *sc* és *sci* kizárólag a horv. *š*-nek, és sohasem a horv. *s*-nek a jegye (a legrégebbi adat 1278-ból *šerban*, ma *šerban*, v. ö. JIR., Die Rom. I. 39.). A XV. századi horvát zárai lectionariumban is az *sc* a horv. *š* jegye (v. ö. REŠETAR: Primorski lecionari, Rad 134: 97. l.). A legrégebbi horvát-dalmát XIV. századi «Benedictio aquæ» emlékekben is (v. ö. M. Könyvszemle 1903. 1. füzet: MELICH: XIV. századi misekönyv) az *sc* a horv. *š* jegye (11 esetben), bár ugyanitt az *sc* *sz*-et is jelent (*yesci* kilenczszer, *teleffci*, *spasciteglia*, *ffci*, *truffci*, na *spascenye*). — Az *sc* előfordul más észak-olasz kéziratokban; így a XV. századi

észak-olasz-német szójegyzékekben (v. ö. Denkschriften XXII. 118.), ó-milánói kéziratokban (Sitzungsber. LIX. 16.), genovai oklevelekben *conoscemo* 1356, s MUSSAFIA szerint az ilyen *sce*, *sci* etymológizáló írású olasz alakokat inkább *ss*-nek, mint *š*-nek kell olvasni. Az olvasásban azonban kettős lehetőség van: lehet ott olaszosan *š*-et is, s latinosan *ss*-et is olvasni (a mai ol. *sci*, *sce*, olv. *ši*, *še* < lat. *si*, *sty*, *stši*, *x + e*, *i*-ből lett). — Az eddigiek alapján tehát azt mondjuk, hogy a magyar *sc* nek *e* és *i* előtt való írása azért nem lehet velenczés vagy észak-olasz, mert a hol az északolasz latinbetűs írás elterjedt, ott az *sc* az esetek többségében *š*-et jelent. Nálunk *sc* *š* értékben jóformán elő sem fordul. Második ellenvetésünk az, hogy olasz emlékekből ez *sc*-t csak a XIV. századtól tudjuk kimutatni. Csak egy lehetőség marad tehát, hogy ez írás vulgáris latin orthographia, de akkor bármilyen latin szertartású keresztény nép elterjeszthette az írást.

A legrégebbi ószlovén emlékekben nincsen *sc* (itt *zc* = szlov. *s* két esetben), hanem az *sz* hang *z*-vel, esetleg *fz*-vel van jelölve. A cseh helyesírásban szintén hasztalan keresünk *sc*-t *sz* értékben. Fontos azonban, hogy bajor forrásokban az *sc* *e* és *i* előtt éppen a XII. században lép fel (v. ö. WEINHOLD: Bair. gr. §. 152: *nefcele*, *befcere*, *huskenofce*, *geheifcen*); fontosnak tartom, hogy az *sz*-nek *fz*-jegye, a mely nálunk a HB.-ben fordul elő először, bajor forrásokban a XIII. században lép föl (v. ö. WEINHOLD: Bair. gr. §. 152, 156, Letopis 1889: 127.), míg olasz emlékekben ez *fz*-et hasztalan keressük a legrégebbi időkben. Csak a XV. századi észak-olasz-német szójegyzékekben találtam elvértve itt-ott *sz*-et (v. ö. Denkschr. XXII: 118: *szienziado*), s a horvát-dalmatáknál a XVI.-ban (v. ö. MARETIĆ: Istorija 364. l.). Nem hagyhatom figyelmen kívül azt sem, hogy nyelvemlékeinknek *sciulheffen* (KT.), *sciukfegben* (GyulGl.) adatai szerint az *sc* utáni *ü* magashang közepfelnémetesen *iu* (= *ü*)-val van jelölve (v. ö. a *conversio* Bagvariorumban «ad *Salapiugin*»), s *e* jelzés máskor is előkerül (v. ö. Példák k.: 73: *iwzettetneyek*, 74: *iwldezttem*. Valószínű, hogy a HB.-beli *miv*, *tiv*, *iv*, GyulGl. *miv*-beli *iv* is *ü*, *ü*-nek olvasható*). — Mindezek alapján az a nézetem, hogy a magyar *sz*-nek *sc*-vel való jelzése *e* és *i* előtt vulg. lat. helyesírási sajátság ugyan, a közvetítő

*) SZINNYEI is így olvassa.

azonban bármely latin betűkkel író nép lehetett; ha azonban az *sc* mellett előforduló *sz*-et is tekintjük, akkor ez írásmódot is a német latin betűs helyesírásból vettük.

D) *Ny*. Legrégibb nyelvelméleinkben az *ny* hangnak ez a jelzése: α) 1055. Tih. al. okl.: *ny* hang = nyolcszor *n*, kétszer *gn*, β) HB.: egyszer *n*, egyszer *ny*, egyszer *nh*; γ) GyulGl.: háromszor *n*; δ) KT. háromszor *n*; ε) KTSzal.: nyolcszor *n*, kétszer *ni* (*aniahuz*, *kiuania*), kétszer *ny*; ζ) A Schlägli- és a BesztSz. általában *n*-et, ritkábban *nj*-et ír. Egyszer azonban a BesztSz.-ben *menchhal* = menyhal olvasható. — XI. és XII. századi okleveleink a magyar szavakban és helynevekben túlnyomóan *n*-et írnak *ny* értékekben (v. ö. Pannonh. okl. kétszer, 1083—95-i okl. kétszer, Bakonybéli 1086: négyszer, ebből egyszer *Dinna* = Dinnye; 1109-i veszprémi (M. N. Múz.): egyszer, (Orsz. Lev.) kétszer, 1113-i zobori: 11-szer, 1137-i okl.: egyszer), más jegy igen ritka; ilyen jegy a *hn* (1083—95-i okl.: *uueihna* = Vénye?, *tuhnez* = ?; 1134-i: *Dersihna* = Derzsihna-nak és nem Derzsinya-nak olvasandó), *gn* (1086-i okl.: *gneuku*: Nyék?).

Részletesen foglalkoztam már azzal, hogy ha a mi helyesírásunk a kiinduló ponton olasz volna, érthetetlen, miért nincs nálunk *ny* értékű *gn*, olasz kéziratokban ugyanis az *ny* szabályosan *gn*-nel és *ni*-vel van jelölve (v. ö. Sitzungsber. LIX. 12, Velenczében már 1004-ben *Surigna*-t írtak, olv. *Szurinya* s v. ö. M. G. SS. VII. 32.), a mi megfelel az eredetének is (ol. *gn* = lat. *mn*: v. ö. *lanna* és lat. *ni*, *gn*). — Ellenben az ószlovén Freisingeni emlékekben az *ny* = egyszer *n*, kétszer *ni*, ötször *ng*; a *Conversio*-ban *Nitra* = Nyitra; a német helyesírási alapon fejlődött XV. századi *Klagenfurti* emlékekben a szlovén *ny* állandóan *n*, a *Laibachiban* *n* és egyszer *ny* (v. ö. Kres I. 176.). — A cseh helyesírás legrégebb korszakaiban a cseh *ň* = *n* és *ni*. Nagyon fontos, hogy a cseh helyesírásban a XIII. században *nh* is az *ň* jegye (v. ö. GEBAUER: *Prispevky* 80. l.: *za nhu* = *za ňu*, *f konhem* = *s koňem* stb. s v. ö. HB.: *munhi*, Péld. k. 15. l.: *kalanhnal*, ez emlékünken a *h* mint lágyító jegy szerepel). A horvát-dalmát oklevelekben addig, míg nincs erős velenczés hatás, az *ń* = *n* (X—XIV. száz.), *nn* (XI—XIII. század), ritkán *ni* s egyszer 1284—85-ből *hn* (v. ö. *sihnoria*). A XI. század végén azonban már mutatkozik a *gn*, s később az olasz hatás növekedtével ez az egyetlen jegy az *ń*-re

(v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 85, MARETIĆ: Istorija 360.). — *Ny*-ünk jelzését sem tartom tehát olasz eredetűnek, hanem a vulg. latin helyesírásból átvett jegynek (*n, ni; ny*-ben az *y* a vulg. lat. *y = j*).

E) *Ly*. Legrégibb emlékeinkben az *ly* pusztá *l*-lel van írva (v. ö. Tih. al. I. ötször, HB. kétszer, KT. szal. ötször; a Beszt. és a Schlägli szójegyzékben *l* és *lj*). — Feljebb részletesen írtam arról, hogy az észak-olaszok az *ly*-et *j*-vel, *y*-nal, *gl, gli, lg*-vel írták saját és idegen szövegeikben. Nálunk ez olaszos írásnak nyoma sincs (v. ö. Sitzungsber. LIX. 12, MARETIĆ: Istorija 538.). A német helyesírás alapján fejlődött őszlov. Freisingeni emlékekben az *ly* kilencszer *li*, a XV. századi L. hi és Klagenfurti szlovén emlékekben az *ly* hangnak *l* a jegye, ellenben az olasz helyesírás hatása alatt álló szlovén emlékekben az *ly = gl* (v. ö. Archiv XIV : 204.).

Az eddigiekben vizsgáltam az *s, sz, zs, z, cs, cz, ny, ly* hangok jelölése módját a kiinduló ponton s úgy találtam, hogy e kiindulás nem észak-olasz, sem pedig velencei vagy velenczés. Hasonló eredményre jutott BALASSA JÓZSEF is, a ki azt írja, hogy a velencei nyelvjárás «írásunk egy n é m e l y sajátosságát» magyarázza meg csupán (v. ö. TMNy. 197. l.). E sajátosság pedig a *gy*.

F) Latinbetűs írásunk eredeténél legfontosabb szavazata *gy* hangunk *g*-vel való jelölésének van. Rendkívül ritka dolog, hogy *gy* hangunk *d*-vel vagy *đ*-vel legyen jelölve (v. ö. MargLeg. 3: lelky *dimelch*, Domonk. és Horv.-k.: *dimeich*; NySz.: *dilkos*; SchlägliSz.: *dolch*; 1430-ból: *mesde* NyK. XXV. 139, *edcer* Döbr.-k. LXI. zsolt. 12; *đ*-re v. ö. ZOLNAI: Nyelveml.), s hozzá még a *dimelch, dilkos, dolch, mesde*-féle írások sem biztos példák, mert itt olvasható esetleg *d* is (v. ö. a megfelelésre: *gyakor* és MTsz. *dakor, győz =* MTsz.: *dőz, gyűszű =* MTsz.: *dészű, gyors =* MTsz.: *dorcs*). Ennek a *d (= gy)* jegynek tényleg többször, esetleg szabályosan kellene előfordulnia akkor, ha a magyarságot a latin betűkre tanító nép cseh lett volna, tehát olyan nép, a mely a saját nyelvében az *e*-féle hangok előtt a *d*-t palatalizálja. Kétségtelen *d*-írású (*gy*) példát a magyar nyelvemlékekből nem is tudunk közölni, az oklevelekben azonban van nyoma. Az 1111. évi zabori oklevélben *Wederat* helynév áll, s ez magyarul *Vogyerád* (ma magy. *Vedrőd, tótul Vodierady*). A zabori oklevél azonban aligha a királyi kancellárián készült (v. ö. FEJÉRPATAKY: Kálmán király oklevelei), a legnagyobb valószínűség szerint ez oklevelet Zoboron írták, s így a *d* (magy. *gy*) írása

nem mond ellent a fentebbi tételnek. — VOLF a magyar *gye*-nek *g*-vel való írását úgy magyarázta, hogy a velencei nyelvjárásban a lat. *ge*, *gi* *gye*-nek vagy *je*-nek hangzott (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 80. l.), s állítása bizonyítására hivatkozott KÖRÖSI SÁNDORRA, a ki akkor fumei tanár volt. Ez állítás azonban, a melyet KÖRÖSI később helyreigazított, nem felel meg a tényeknek. A velencei és a Velenceze-vidéki olasz nyelvjárásokban sem a szókezdő, sem pedig a szóbelsei lat. *ge*, *gi* nem hangzik *gye*, *gyi*-nek, hanem *dze*(*ze*-)-nek (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 555, MAYER-LÜBKE: Grammatik der rom. Spr. I. 329.). A legrégebbszül velencei, s általában észak-olasz emlékek is e mellett tanúskodnak; ime néhány példa: *zago da evanzelio* (Denkschr. XXII. 221.), *anzelo, imazine* (u. o. 118. l.), *arçento* (olv. *arzeno* számtalan esetben a legrégebbszül vel. oklevelekben; v. ö. gróf *Arçeni-Geldern* osztrák család nevét), *zenso* (lat. *gens*), *zénzaro* (lat. *gingiber*), *çemeo* (olv. *zemeo*, lat. *gemito*, Sitzungsber. XLVI: 234—235.), *sponça* (lat. *spongia*) stb., stb.; ó-milánói kéziratokban a lat. *ge*, *gi* *z*-vel, *x*-szel, s csak néhány esetben van *g*-vel írva (*vergene*, v. ö. Sitzungsber. LIX: 15.) stb. — A multból, még pedig a XII—XIII. századból számtalan példát lehetne felhozni, hogy az olasz Velenczében, Lombardiában, Milanóban, Genovában, Isztriában, szóval Észak-Olaszországban a lat. *g(e)*, *g(i)* helyén *dz*-t, illetve *z*-t ejtettek. Hogy e kiejtés milyen régi, azt a tudomány nem tudja megmondani (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 362.). A mai Velenczében, az olaszt velenczésen beszélő isztriaiaknál és Adria-menti lakosoknál a lat. *ge* helyén *dz*-t, *z*-t találunk (a vulg. lat. *dy*-ből: *j*: vel. *zorno* = trieszti *jorno*, Quarnero: *jorno*, VIDOSSICH: Studi sul dialetto triestino). Hogy a velenczések ezt a *dz*-, *z*-t el tudták terjeszteni, arra példa Dalmácia, a hol ilyeneket találunk: 1397-ben *Sudzuraz*, ma ol. *San Giorgio*, szláv *Sučurac* (szláv falu Spalatóhoz közel, JIREČ.: Die Rom. I. 57.), XVI. századi adatok: *Anzulo* (keresztnev: *Angelus*, u. o. 70. l.), *Zudole* (*Judas* u. o. 70.), *Mazulus* (*Magius* u. o.), *Serzulus* (*Sergius* u. o.), *Zura*, *Zurre* (*Georgius* u. o. 69. l. stb.). — Az arbei horvátban a régebbszül olasz jövevényszavakban *ž*-t találunk a *g* helyén (v. ö. *zs* betű tárgyalásánál, az újabbakban *j*-t (mi ol. és mi nem ol. ebből, lásd JIREČEK-nél); Arbén azonban olaszul is *j*-t mondanak a lat. *dy*-ből származó vel. *z* helyén (v. ö. *jorno*, *jovedi*, Rad CXXI: 109.). — A vel. *z*, *dz* (lat. *j*) más szláv nyelvben is *ž*-

vel fordul elő; így a rezziai szlovénben *Žvan* (friauli *Zuàn*, vel. ol. *Zuàne*) = János, *ženar*, *žanâr* (friaul. *zenâr*; ész. ol. XV. századi: *zanara*, v. ö. Archiv f. slav. Ph. XIV: 234, 235) = Januárius stb.

E fejtegetésből az derül ki, hogy sem Velenczében, sem pedig az észak-olasz nyelvterületen a lat. *ge*, *gi* sem a multban a XI. századtól fogva, sem pedig a jelenben nem *gye*. Fel lehetne ugyan tenni, hogy a magyarok térítőiktől *dz* hangot hallottak, s mivel nyelvünkben nem volt *dz*, e *dz*-t helyettesítették *gy*-vel.¹⁾ E feltevés azonban nem igen valószínű, mert a *dz* helyett egyszerű *z* is járja a velenczés nyelvjárásban, s *z*-je pedig volt a magyarnak. E következtetés helyességét az is bizonyítja, hogy akkor, mikor már nálunk olasz hatásról beszélni lehet, fellép a lat. *ge* helyén az ol. *ze* (v. ö. XV. század eleji eszterg. missale: *Sereonis cum sociis*: *Gereonis* helyett, KNAUZ, Kortan 192; ugyanebben a missaléban *Senesii*: *Genesisii* helyett, u. o. 191. l., Münch.-k. napt. jún. 18: *Seruasius* es *prothasius martiroc*: *Geruasius* helyett; ez utóbbi szónál a cseh emlékekben is *Gervasius* = *Gyervasius* és *Cirwaffius* fordul elő, GEBAUER: Slov. staroč.). Az olasz nyelvjárások egy másik részében a lat. *ge* ma *dže*; ezt sem lehet itt figyelembe venni, mert egy nép, a mely *lándzsá*-t mond (Teleki-kód. 390: *lanchyakat*, ol. *lanzia*, lat. *lancea*; v. ö. még *fíndzsa*, *bandzsal* stb.), mondhat *andzsel*-t is.

A lat. *g* (+ *e*, *i*) *gy* ejtése nem is lehet olasz eredetű. De hátha más román nyelvből való? MAYER-LÜBKÉNél erre vonatkozólag a következő fontos adatot olvassuk (Gram. d. r. Spr. I. 329.):

«Auf dem venezianischen Festlande, in Verona und in den ursprünglich rätischen, später vom Venezianischen gewonnenen Gebieten am Südrande der Alpen, wandelt sich *ġ*²⁾ in *đ*,³⁾ *d*, also namentlich ausser Padua und Verona noch in Feltre und Belluno. Dann im Bergamaskischen, doch bleibt noch zu untersuchen, wie hier *dz*, *ġ*, *d* verteilt sind. Dieselbe Erscheinung findet sich auch in Südostfrankreich . . . Dies legt die Vermutung nahe, dass *đ* nicht eine allmähliche Umgestaltung von

¹⁾ Magam is tanúja voltam *Vernáron*-⁷(gömörmezei község, sárosiasan beszélő ruthén lakossággal) annak, hogy a magyart az iskolában tanuló ruthén gyerekek *adjon* helyett állandóan *adzon*-t mondtak (e nyelvjárásban *d'en*, olv. *gyen* helyett *dzen*-t mondanak stb.).

²⁾ *ġ* = *dž*.

³⁾ *đ* = *d'*.

dz oder *ǰ*, sondern vielmehr eine falsche Aussprache des *dz* sei im Munde von Leuten, die das *dz* nicht besitzen und ihr *ǰ* durch das *dz* der Nachbarn ersetzen wollten.»

Ez idézetből az a fontos, hogy a lat. *ge* nem olasz, hanem eredetileg idegen nyelvű területen hangzik *gye* nek, s ez a terület eredetileg rätó-román. Ebből már most könnyen azt lehetne következtetni, hogy a magyar *gy* a lat. *ge* helyén rätóromán sajáttság. A rätórománban ugyan általában *dž* és *ž* a megfelelés (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 479, IVE 41. l.), de lehet, hogy itt-ott *gy* is található. Rätó-román eredetű azonban nem lehet a mi *gy*-nk, mert akkor pl. *surgyite* szavunk *s-e* velencei, *gy*-je rätó-román volna. Más megoldása van a kérdésnek, s ez az, hogy a magyarban a lat. *g*-ből eredt *j*-ből *gy* keletkezhetett, s az egész írás, mint látni fogjuk, vulg. latin írás (lat. *ge* = vulg. lat. *je, ye*, v. ö. GRÖBER Grundr. I. 362.). Mielőtt ezt bizonyítanám, néhány hasonló esetet fogok felemlíteni.

Tudvalevő dolog, hogy a görög γ -nak *j* ejtése, akárcsak a vulg. lat. *ge, gi*, a Kr. e. II. század óta mutatható ki (v. ö. KRUMBACHER: Ein irrationaler Spirant im Griechischen, Sitzungsber. der bayr. Akad. München 1886, 359. s köv. ll., továbbá THUMBNAK az örménybe került görög szavakról írt értekezését, Byz. Zeitschr. IX. 406—9: palat. $\gamma = ž$ stb.). Kétségtelen dolog az is, hogy a X. században Kr. u. *Aja* Sofia, *Ajon* orosz, *Panaja* (Παναγια), *Ajazma* (Αγίασμα, v. ö. JIREČ.: Die Rom. I. 46, 47, 54.) ejtés, tehát *j* volt a görögben. CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS már most gör. γ -vel jelzi a magyar *gye* szótagot, pl. Μεγέρη = Megyeri, τοῦ κουρτουγερμάτου = kurtu gyarmat, nála γολᾶς, Γόλα = Gyula, gyula. Ugyancsak nála Γενᾶχ = Jenő, Γεήχ = Jaik folyó (ma Ural; v. ö. Honf. kútfői 99. l. stb.). CONSTANTINUS tehát a gör. $\gamma (= j)$ -t a magyar *gy* és *j* hang írására alkalmazza *e, i*-féle hangok előtt. — Azt a kérdést is csak megemlítem, hogy az óbolg. emlékek cyrillbetűs részében *g*-vel *e* és *i* előtt *gy*-féle hangot jelöltek, s számtalan ilyen eset van (v. ö. dalm. horv. *szingyir* és *szinzir, legjen* stb.). Egyházi szláv emlékekben, mint pl. az orosz Ipat. Ijetop.-ban is (295. l.) **сѣномъ Дюргекимъ** és **Гюргя** fordul elő; szerb oklevelekben meg **госпои** (1391, 1393-ból ZBORNIK), **ианюгара** mellett (u. o. 1374-ből) előfordul **госпогс** (1342-ből u. o.), **госпогн деспотници кира** **Гленк** (1371-ből u. o.), **месеца Генара** (u. o. 1362-ből), **генара**

(1379-ből u. o.) stb. Ez esetekben tehát a cyrill *г* (= gör. *γ*) *j*-t is jelent. A mi *gy* írásunknak azonban semmi köze a göröghöz, vagy a görög írás alapján fejlődött cyrill íráshoz; a mi *evangyéliom* szavunk *-om*-ja világosan mutatja, hogy latin eredetű.

A latin *ge*, *gi* szótagot azonban ugyanaz a sors érte, a mi a görögöt; ez is, az is a vulgáris kiejtésben *j* volt. A gót ábécében a latin *g* a germán *j* jelölésére szolgált (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 362.). Hogy a latin szertartású egyház a lat. *ge*, *gi*-t *je*, *ji*-nek olvasta, arra ékes tanúbizonyság Hus helyesírása, a ki reformálni akarván a cseh helyesírást, alapul az akkori vulg. latin kiejtést vette. Ide vonatkozólag ezt írja: «Sexto, circa *g* sciendum, quod habet iuxta Latinos sonum duplicem, scilicet mollem et durum; mollem (értsd: *j*) circa *e*, ut in *genus* (olv. tehát *jenus*) et circa *i*, ut in *gigno* (olv. tehát *jigno*), sed durum (értsd *g*) circa *a...o...u* (v. ö. GEBAUER: Přispevky 137. l.). Hus a *j*-t tényleg *g*-vel jelölte, *g*-vel jelölték azonban már ő előtte is az *e* és *i* előtti cseh *j*-t (v. ö. u. o. 22. l.), s ez van a csehektől átvett legrégebb lengyel helyesírásban is. — A mai t. *aňjel* (és *andiel*, cseh *anděl*) csakis ebből a vulg. lat. ejtésből magyarázható helyesen. Egészen hasonlót mond az 1549-i «Orthographia Vngarica»; itt ez áll:

«g. euuel az Deák nélwben is két modra élēnec, egg modon íg, gallus gula, am mi néluōnbenis ígen, gál ghem gilizta gomba, itt némellec hát vetnec az g vtán. Más modon ad Deák nélwben íg, genus gignit germen, am miēnbenis ígen, gērmec gic gapiu gónás gōzēs. De am mi néluōnben acar mi vocalifok es diphthongofockōzibe vettēfēc az g minden űtt lehet illen ereie, nē czac mikor *e i* va gōn vtánna mint az Deácban.»

A Cod. Cum.-ban a *j* szintén *g*-vel is van jelölve; a köztör. *ǰ* (*dž*) azonban itt *gi*, *j(i)* és *gz* (v. ö. KUUN, Cod. Cum. XCIX.). A Cod. Cum. ilyeneket ír: *giemis* = *jemis* = *yemis*: gyümölcs, *jarle*: pauper — gyarló, *gichōv* = *jihov*: templum stb.

A horvát-dalmát latinbetűs emlékekben a *g* szabályosan a *j* hangra van lefoglalva (emellett *y* és *i* fordul még elő; v. ö. MARETIĆ: Istorija, M. Könyvszemle 1903: 1. füz., Arch. V. 268—70, Rad CXXXVI: 97. l.). Itt sűrűn előfordulnak a *j* értékű *g*-k (v. ö. *gisdili*, *gedini*, *rogegne* és *roienie*, *rogena*, *gospogo* stb.). A legfontosabb azonban, hogy itt állandóan *angel* van írva a horv. *lectiona-*

riumokban, holott jól tudjuk, hogy Dalmácia jó nagyrésztében *andĕl*, *vandĕlije* szavak vannak az élőbeszédben (v. ö. Rad CXXXVI. 186, horv. akad. nagyszót.). A XVIII. századi raguzai katekizmusok (v. ö. 1783-ból Nauk kristjanski) *andjel*-t írnak, s ma Raguzában *ândio*, gen. *ândjela* (Rad LXV. 168.), Trpánban *ândĕl* (u. o. *đardin*: ol. giardino Rad CIII. 70.), Arbén *andĕl* (Rad CXVIII. 21; Veglián *ánjel* NEM. I. 394; lásd részletesen az *angyal* cikkben levő térképet) a szó, mindenütt tehát *gy* a hang (REŠETAR szerint e *gy* görög eredetű). A dalmáciai, raguzai könyvekben tehát a lat. *g* az *angel* szóban *gy*-t jelent. — Vannak azonban más esetek is, a hol e dalmát szövegekben a lat. *g* *gy*-t jelent. Olyan esetekben, mikor ősszláv *dĭ* (óbolg. *žd*, što-szerb *đ*, csakav. horv. *j*) helyén ez emlékekben *g*-t találunk (pl. *osugen*, *rogen* stb., lásd részletesen Rad CXXXIV. 98.), REŠETAR szerint *gy*-t kell olvasnunk. — S ezt a nézetet támogatják szerintem a cyrillbetűs bosnyák emlékek, a hol a *госпогннк*, *не хоріе* (v. ö. ŠURM. Acta croat. 94, 231, 232.) szavak *r*-s írása ezt bizonyítja. Dalmáciában tehát a horv. *đ* hangot latin betűkkel szintén *g*-vel jelölték a XIV., XV. században.

Az ószlovén Freisingeni nyelvemlékek is ismerik a lat. *g*-t *j*-, illetve, mint később látni fogjuk, *gy* értékben. Az I. számú emlék a *j*-t kivétel nélkül *i*-vel írja (19-szer); a III. számú 22-szer ír *i*-t (= *j*) és egyszer *g*-t. A II. számú emlék azonban, a mely a legjobban viseli magán, hogy német ember írása, 34-szer írt *g*-t (= *j*) és csak 10-szer *i*-t. A szlov. *j*-nek *g*-vel való írása vulgáris latin kiejtésen alapuló írás, előfordul a XV. századi szlovén emlékekben is (v. ö. Letopis. Laibach 1889: 129, Arch. XIV. 204.) s itt német és ész. olasz közvetítés. — A bajor nyelvemlékekben a *g*: *j*-t jelöl (v. ö. WEINHOLD, Bair. Gram. §. 176: «in älterer Zeit allgemein»); szó belsejében *g* értékben *e* és *i* előtt *gh*-t írtak, hogy ne olvassák *je*-nek), s ez van a *Conversio Bagoariorum* (olv. *Bajoariorum*) címében is.

Mindenütt tehát, a hol latinul írtak, illetve idegen szót latin betűkkel írtak, *j* értékben írtak *g*-t is (v. ö. *Aquilega* = *Aquileja*, Arch. XIV. 228.). Ha tehát a szlovénben ezt a szót: *meja* (*megye*) le kellett írni, akkor már a legrégebb időben is ezt *mega*-nak írták (az 1055-i magy. tih. ap. al. levélben is így van). Ez a szó ugyan nem fordul elő az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben, de más hasonló esetekből kikövetkeztethető ez az írás. A Freis. nyelvemlékekben

ugyanis az óbolg. *žd* = szlov. *j* tényleg *g*-vel van írva a következő esetekben: *bbgeni* (= óbolg. *побѣжденн*), *segna* (= óbolg. *жаждѣна*, dalmát-horv. emlékekben *çagna*, *çagnan*, s itt *gy*-t kell olvasni), *tige*, *tage* (= óbolg. *тъждѣ*), másképp írva *preife* (= óbolg. **прѣждѣше*), *tazie* (óbolg. *такѣждѣ*), *ugongenige* (= óbolg. *уѣгѣженнѣ*; ez írásra v. ö. 1134-iki oklevelünkben *Sudengna*), *posledge* (= óbolg. *послѣждѣ*). A Freisingeni nyelvemlékek e *g* jelzésű szavait MIKLOSICH is (Vergl. gr. I. 342.), VONDRÁK is *j*-vel olvassa; hogy ez esetek olvashatók-e *gy*-vel is, később látni fogjuk. Itt csak annyit még, hogy a Freisingeni nyelvemlékek szerint az óbolg. *žd* helyén levő m. *megye*-beli *gy* a szlovénben is régen *mega*-nak volt írva. — Lehet-e azonban a szlov. *j* a hazai szlovénben *gy*-vé? A szlovénben, s így a hazai szlovénben az *e* (= óbolg. *e*, *ě*, *e*, *ь*) nem lágyítja meg az előtte való mássalhangzót, a mint az pl. a csehben, tótban történik. Itt pl. a *déd* *d*-vel hangzik (*děd*), ugyanígy *dédina*, míg a tótban e szavakban *d'* (= *gy*) a hang; ugyanígy itt *ném* = néma, *némec* = német, míg a tótban ezek is *ń* (= *ny*)-nyel hangzanak. E kemény ejtés a szlovénben megvolt már a XIII. században is (v. ö. Letopis, Laibach 1889: 132, 144.), s a mint a magyar szavak bizonyítják, megvolt régebben is. A hazai szlovénben azonban van palatalizálás, csakhogy ez nem azokat a hangokat éri, s nem abban a helyzetben, a mint a szláv nyelvek legnagyobb részében. Itt a *k*-ből *č* lesz (v. ö. hazai szlov. *cerčev*: cerkev, *tičev*: tikev, *mrčev*: mrkev, *leszčev*: leszkev, *brezčev*: brezkev; ugyanígy a rezziai szlovénben: MIKL. Vergl. gr. I². 352.), *t*-ből *i*, *j* előtt *ty* és *cs* (*tyeden*, *tretya*, *protoletye*, *Sebescsán*, *kercscsán*), s néhány szóban *dj*-ből *gy* (lásd alább). A hazai szlovénben azonban *j*-ből, *e* és *i* előtti *g*-ből *gy* is lesz, sőt a *j*-re saját tapasztalatom alapján állíthatom, hogy minden *j* kezdetű szó *gy*-vel hangzik.

A) Szlov. *j* = hazai szlov. *gy*: na *gyagno* (Küzm. Nuov. Zak. Márk XIII. 36, v. ö. PLETERŠNIK: *jâgna*), na *gyagrijo* (Sztaris. 15. = vadászatra, *jager*-ből), eden *gyám* goricz (Sztaris. 28, v. ö. PLETERŠNIK: *jân*), *gyasz* (= én, óbolg. *jaz*, *gy*-vel hallottam Vas megyében, Péterhegyen), *gyecsi* (Sztaris. 46, 57, u. o. 70: *gecsi*, v. ö. szlov. *ječiti*), *gyecsmen* (Küzm. Nuov. zak. Ján. VI. 9: *krûha gyecsménoga*, u. o. 13: *pét gyecsméni krûhov*, de Ján. jelen. VI. 6: *gecsmena*, Szlov. sillab. 1780-ból: *gecsmen*; v. ö. szlov. *ječmen*), *gyedrno*, *gyedrnoszt* (Küzm. Nouv. zák. VI, VIII, XI, XIII. stb., stb.

l., óbolg. *jedro*, szlov. *jédrn, jédrnost*), *gyeizdi* (KüzM. Nouv. zák. 136, 234. l., de u. o. 67. l.: *gejzdi*, v. ö. szlov. *jezditi*), Szveta *Gyelena* (Dober pajdás, napt.; = *Jeléna*: Itona), *gyemát, gyemaji, gyemáo, gyemle* (KüzM. Nouv. Zák. 153, 156, 172, 184, de u. o. 225: *jemle*, v. ö. szlov. *jemáti*), *gyeszi* (= eczet, KüzM. Máté XXVII. 34, de u. o. Máté XXVII. 48, Ján. XIX. 29: z *jesziom*, Apost. csel. XIV. 17: z *jejsz*, v. ö. szlov. *jesih*: essig), ino znouvics tom pleszao, *gyo i pio* (Sztaris. 57; v. ö. szlov. *jesti*), *gyüg píse* (= fúj a déli szél, Vas-m., Péterhegy; v. ö. óbolg. *jugb*, szlov. *jug*, magy. *gyuk-szél* MTsz.), *gyüncz* (Sztaris. 21, KüzM. Nouv. Zák. 72, 159, 216, 218, 220, 269, 386, 506, 641. l., Szlov. Sillab.; v. ö. szlov. *junec*); *lüdomergye* (Szlov. sillab. 1780-ból, szlov. *ludomerje*), *vögyelgye* (= szén, Dober pajdás, napt., szlov. *vogelje*). E két példa fontos azért, hogy az *r, l* utáni *j*-ből is *gy* lesz.

B) Szlov. *g* = hazai szlov. *gy*; *gyenem, gyene, gyenoli* (KüzM.: Nouv. zák. 346, 618, 627. de u. o. 68, 352, 393, 409: *genolo*), *gyenta, gyenejo* (Sztaris. 48, 56; mindkét adatra v. ö. szlov. *geníti*), *gyeto* (Sztaris. 48, de KüzM. Nouv. zák. VIII. l.: *geto*, v. ö. szlov. *geto*), *gyíbale* (KüzM. Nouv. zák. 81, 144. 393; v. ö. szlov. *gíbatí*), *ogyen* (tűz, KüzM. Nouv. zák. 56, 86, 173, 344, 345. stb., stb., de *ogen* 9. l., Szlov. sillab. *ogyen*; v. ö. szlov. *ógenj*), *vögyelgye* (= szén, Dober pajdás, napt., v. ö. szlov. *vogelje*). Idegen szavakban: *angyeo* (KüzM. Nouv. zák. 794, 795. stb., Szlov. sillab. 1780-ból), *evangyeliom* (KüzM.-nél számtalan esetben), *Frigyia* (KüzM. Nouv. zák. 601, de u. o. Frigia 643.). Hogy ez idegen szavakban a *gy* lehet magyar eredetű (v. ö. MIKL. Vergl. gr.² l. 352.), lehetséges, de hogy a *gy g*-ből a szlovénben is kifejlődhetett, azt az *ogyen* stb. példák igazolják.

C) Szlov. *d* = hazai szlov. *gy*: v' *skegyen* (KüzM. Máté XIII. 30, Luk. III. 14. = DALMATINNAI: v' *skeden*); KÜZMICSNÉL két esetben *skegnya* (Luk. XII. 24.), *skegnye* (Máté VI. 26.) áll; e *g* eredetibb *d*-ből való, mert a hazai szlovénben és a kaj-horvátban a *d* + *n*, *t* + *l*, *m*-ből *gn* (v. ö. haz. szlov. *gnesz* = *dnesz*, s a magyarban *Zydmond*: Zsigmond, Batthy. misekönyv, M. Könyvszemle III. 116; *rigmus ritmus*-ból), illetve *km* lett (haz. szlov. *kmíca* = *tmíca*, *klaka* = *tlaka* stb.). *Podpazgye* (Sztaris. 45, lehet *podpazdje* és *podpazje*-ből való); *rodjen* (olv. *rogyen*, Szlov. sill. 1780-ból; ez lehet *rojen*-ből és *roden*-ből is való (más eseteket l. még MIKL. Vergl. gr.² l. 342.).

MIKLOSICH a szlovén *j*-ből keletkezett *gy*-re azt mondja, hogy újabb fejlődés. Csak az a kérdés, hogy értendő az újabb fejlődés. *Kaj-horvát*, régibb szlovén területen 1650 óta vannak ez ejtésre példák (v. ö. PETRETIC zágrábi püspök munkáiban: *dohágyati, narágyati, norogyeno, rogyeno, obhágyati, pohágyati, megy* nami,

hergya, v. ö. Letopis, Laibach 1887: 209, MARETIĆ: Istorija 351, Arch. IV. 486.), megvan a kaj-kavac szótárakban is (*gyegyeren, gyegyernoszt, balangya*, VOLTIČGI: *balanja, ergya, hergya, meja* és *megya, angel* és *angyel* stb., v. ö. HABDELICH, JAMBR., BJELLOST.). S e példák közt az a fontos, hogy itt *meja* és *megya, erja, ergya* (= *ragya*) ejtés is van, s ez nem magyar, hanem e nyelvjárás hangtani sajátásaiból megmagyarázható *j* helyén való *gy* ejtés.

Az eddigiekből azt láttuk, hogy a hazai szlovénben (a kaj-horvátot is beleértve) szókezdő *j*-ből, továbbá *n* (v. ö. *balangya: balanja*), *l*, *r* utáni, valamint két magánhangzó közti *j*-ből *gy* lesz. Néhány példát idéztem arra is, hogy *e* és *i* előtti *g* is *gy*-vé lehet (v. ö. hasonló eset a hazai bolgárban: *u Szigyidin: Szegeden*, UZUN IVAN: Manekii katekizmus 1853-ból; hazai tót: *belgyitzkém: belga*, Mali catechism. Debreczen 1750). Vajjon már most ott, a hol a Freising. nyelvemlékek a mai szlov. *j* helyén *g*-t írnak (= óbolg. *žd*), szabad-e *gy*-t olvasnunk, az ránk nézve teljesen mellékes, mert a magyarban a szlovénhez hasonló palatalizáló sajátosságok vannak. A fődolog, hogy szlovénül a X. és XI. században a m. *megye* szónak megfelelő szláv szót szintén *mega*-nak írták, a mint azt fentebb bizonyítottam.

Arra, hogy a magyarban vagy legalább a magyar nyelv egy részében (a dunántúliban) az *e* és *i* palatalizálta az előtte való mássalhangzókat, kétségtelen példáink vannak.

a) Példák a *d*-re: 1. *Gyogy* (ANONYMUSNÁL, ma *Diós Tétény* mellett, más régi példákat l. SZAM.-ZOLN.: Okl. sz. *dió* és *diós* alatt); 2. *gisnav* (1055-i tih. alap. lev., NyK. XXV. 133, más példát l. SZAM.-ZOLN.: Okl. sz.: *disznó*); 3. *ge* (= de HB.; más *d*-ből lett *gy*-re v. ö. TMNy. 127.). 4. Ide való kétségtelen honfoglalás-kori példa a *lengyel* szó is, melyek *gye* szótagja eredetibb *-de*-ből való (v. ö. ó-or. *lendъ: Ipat. létop.: *ljadъskoe pole*, Laur. létop.: *ljadъskaja zemlja* = Lengyelország). Ha már most idegen szavainkban, mint *gyák* (diák, MTsz.). *Gyenes* (Dénes, v. ö. Münch.-k.: ápril. 7: *Dyenes*, okt. 9: *dienes*, Apost. mélt. I, 41: zenth *dyenes* doctor és SZAM.-ZOLN.: Okl. sz.), *gárgyán* (gvárdián), *gyémánt* (diamant), *agyintus* (adjunctus MTsz.), *agyutányos* (adjutáns, MTsz.), a lat., illetve más idegen nyelvi *di* + vocalis helyén a magyarban *gy*-t találunk, akkor e hangtani megfelelés a magyarból is megmagyarázható.

b) Példák a *t*-re: Közönséges dolog, hogy nyelvünkben a ragbeli *j* az előtte levő *t*-ből *ty*-t formál. Ugyanez történt az *i*-vel is,

s erre kétségtelen példánk a *tyúk* szó. A török nyelvekben *tauk*, *tavk*, *tavuk* a szó; tudjuk azonban, hogy annak a török dialektusnak, a melyből legtöbb régi török szavunk való, sajátága, hogy a tőszótagbéli *a-t* *e*, *i*, *i*-vé változtatta. Mi tehát török nyelvi *tiuk alakot vettünk át (v. ö. MUNKÁCSI: Árja és kauk. el. 383, u. o. csuv. *těx*), s ebből lett *tyúk* és *tik*. Mi tehát a mi nyelvünk hangtani törvényeiből meg tudjuk magyarázni a következő idegen nyelvi átvételeinket: *bestye* (bestia), *Dorottya* (*Dorothea*), *kereszttyén* (*krěstijantь*, hazai szlov. *krzscsán*), *Mátyás* (*Mathias*), *ostya* (vulg. lat. *ostia*), *Sebestyén* (*Sebastianus*, hazai szlov. *Sebescsan*), *sekrestye* (*sacristia*), *szittyá* (v. ö. Apost. mélt. 54: zytyaban: *scythia*). Hogy e *ty*-k keletkezését mennyiben mozdította elő a vulg. lat. kiejtés (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 364.), ezúttal nem tartozik ide.

c) Példák a *j*: *gy*-re. A lat. *ge* (*i*) a vulgáris latin kiejtésben *je*, *ji* (írva *ye*, *yi*, innen a *y*: *j* hangértéke) volt. A róm. kath. egyházban hosszú ideig, körülbelül a XV. század végéig, illetve a XVI. elejéig *je*-, *ji* vel (= lat. *ge*, *i*) olvastak. Párja volt ez olvasás a lat. *ce*-, *ci*-nek, a melyet egész napjainkig nem a klasszikus latin, hanem a vulgáris latin kiejtés szerint olvasunk. Ma tehát, midőn *ce*-, *ci*-t olvasunk s e mellett *ge*-, *gi*-t, teljesen hibásan olvassuk a latin szöveget, mert olvasásunk sem vulgáris, sem pedig klasszikus latin. Hogy a róm. kath. egyházban a lat. *ge*, *gi*-t *je*-, *ji*-nek olvasták, arra kétségtelen tanú Hus János cseh helyesírása, a ki *jenus*-t, *jigno*-t mondott, de *a*, *o*, *u* előtt *g* maradt a lat. *g*. — A mi «Orthographia Vngarica»-nk, mint fentebb idéztem, ugyan e mellett tesz bizonyosságot. A német helyesírásban a *g* *e* és *i* előtt *j*-t jelentett (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gram. §. 176.), s ha a bajor emlékekben *g*-t akarnak jelölni *e* és *i* előtt, akkor ott *gh*-t írnak. Más helyesírásban is a lat. *g* *j*-t jelentett (v. ö. gót alfab. GRÖBER: Grundriss I. 362; a régi Hus előtti csehben és innen régen a lengyelben, v. ö. KALUŽNIACKI: Sitzungsber. XCIX. 2. füzet). A mi emlékeinkben is nyoma van ez ejtésnek (v. ö. *Georij*, olv. *Jeorjji*: Georgii helyett, v. ö. KNAUZ, Kortan 191.), de megvan a mai nyelvben is egy szóban, s ez a szó a *lajstrom* (fejlődésére v. ö. NySz.: *lagistrom* < *legistrom*, *legestrom* < *registrum* < *regyistrom*; a lat. *ge*, *gi* a vulg. kiejtésben a hangsúlyos szótag után kiesett, v. ö. GRÖBER: Grundr. I. 363.). A vulg. lat. *je*, *ji* a magyarban, a mi nyelvünk hangtani szabályai szerint lett *gy*-vé. Idevaló eseteink a következők:

1. Szó belsejében, két magánhangzó közti lat. *ge* (*i*), vulg. lat. *je* (*i*) a magyarban *gy*-vé lett éppúgy, mint *gy*-vé lett a m. *j* az *égyen*, *igyéék*, *legyen* szavakban (v. ö. KT.: *legen*, Nyr. III. 237, IV. 449: *lejen*, ez adat Röjtökről (Sopron-m.) való, s ugyanott *vijázz* van *vigyázz* helyett; TMNy. 129, 631.) stb. Lat. eredetű szavaink közül fontos vallomása van a *págyimentum* (NySz., újabb alak *pádimentom* NySz., MTsz.) szónak, a mely kódexeinkben

csakis *gy*-vel fordul elő. A class. lat.-ban e szó *pavimentum* (KÖRTING: EtymWb.), a vulg. lat.-ban azonban *paimento* (v. ö. SOMMER: Handb. der lat. Laut und Formenl. 176. l.), illetve **pajimentum*. S ebből a vulg. lat. *ji*-ből a magyarban lett *gyi*. Szakasztott ez a története a vulg. lat. *je-*, *ji* nek, a mely azonban class. lat. *ge-*, *gi*-nek felel meg. — Ide való példáink a következők:

agenda; NySz.-ban nincs meg; feltehető ejtés **agyenda* < *ajenda*-ból;

ágyilis (MTsz.): lat. *agilis*;

Brigyida, v. ö. Batthy. misek.: «Zeenth *Brigyda* Azzon» (M. Könyvszemle III. 109.), a többi magyar naptárban *Brigida* (Müncsh.-k. napt. rész: febr. 1.) és *Bregina* (KNAUZ, Kortan 150. l.); a szó *d*-je alapján olasz, v. ö. olasz szlov. *Brigida* Arch. XIV. 198; isztr. lad. *Préita* IVE 46, ném. *Brigitte*: Bertha, TETZNER: Namenbuch;

Egyed (v. ö. Ehr.-k. 77, 78, a naptári adatokat lásd KNAUZ, Kortan 179, horv. glagol. missalék: *Ejed*): lat. *Egidius*, *Aegidius*;

Egyiptom (írva *egyptvm* Apost. mélt. 54; olasz a szó nem lehet, mert itt lat. *pt* > ol. *tt*: *Egitto*; dalm. horv. *Hedipat*, *Edipat*, *Ejipat* Rad CXXXVI. 183.): lat. *Aegyptus* tárgyesetéből;

Eugenius (naptárainkban előfordul, KNAUZ, Kortan 183; *gy*-s ejtésre nincs adatom; horv. *Eudenij*);

Hegesippus, *Egesippus* (naptárainkban előfordul, KNAUZ: Kortan 196. l., *gy*-s ejtésre nincs adatom);

Hyginus (*Iginus*, *Higinius*, naptárainkban előfordul: KNAUZ, Kortan 199, *gy*-s ejtésre nincs adatom);

legyenda (v. ö. «Zent Sewerwsnak ew *leegyendayaban*» NySz.; horv. glagol. miss. *lejenda*): lat. *legenda*;

logyika: lat. *logica*;

pugyilláris, *bugyelláris* (MTsz.): lat. *pugillaris*;

regiment (feltehető *gy*-s ejtés: *regyimentom*): ném. *regiment*;

Regina (v. ö. Müncsh.-k.: jún. 20: *Regine* zuz és KNAUZ, Kortan 253. l.; *gy*-s ejtés feltehető): lat. *Regina*, ném. *Reina*, *Raino*, KISCH: Bistr. Fam. Nam.;

regyistrom (NySz.): lat. *registrum*;

szagyán (Kovács: Lat. elem. 41, CzF.): lat. *sagina*;

vigilia; feltehető **vigyilia*, **vigyilya*, **vigyilla* (magyarúl *viázat*-nak is mondták; tulajdonkép *bőjt* KNAUZ, Kortan 284, v. ö. Müncsh.-k.: napt. r. jan. 5: *vigilia*, Margh. 40: *vigiliayan*; isztr. lad. *vióilatoura*, mil. ol. *vigilature* IVE 48.).

Úgyanide tartoznak a lat. *ge*, *gi* + vocalissal való példák:

alagya (NySz.): lat. *elegia*;

Elegius püspök (v. ö. Müncsh.-k. napt. r. szept. 17. és KNAUZ, Kortan 180. l.): lat. *Eligius*; olvasható *gy*-vel;

gyenegyólia (RELL: Lat. szók 39, CzF.: *gyenegyória*): lat. *genealogia*;

kollégium: lat. *collegium*;

Pelagia, Pelagius (naptárainkban előforduló szentek, KNAUZ, Kortan 236.): lat. *Pelagia, Pelagius*;

privilegium: lat. *privilegium*;

prodigium (Apor-k.: CIII. zsolt. 5, 26.): lat. *prodigium*;

Remigius püspök (Münch.-k. napt. okt. 1, KNAUZ: Kortan 253, 254. l.): lat. *Remigius*;

trágya: lat. *tragea*,

2. Lat. *ge(i)*, vulg. lat. *je(i)* r után a magyarban *gy*-vé lett, ép úgy mint a hogy ez ma is általában a dunántúli nyelvben saját-sága a magyarnak (v. ö. *borgyú, esztergya, eszterja, esztergye*: esz-terha, *írgye, irgyes, írjes* (MTsz. 1. *ír*), *irgyon*: irjon, *kargya*: karja, *lajtergya, sargyú, vargyas*: varjas, *várgyuk, Türgye*: Zala-m. Túrje, *lipsszky*: Reppert, *halgya*: hallja stb., v. ö. TMNy. 129, 630, 711, BALASSA: Magy. nyelvj. 29. és MTsz.). Latin nyelvi átvételeink közül ide valók:

Árgyéus (RELL: Lat. szók 32.): lat. *Argirus*;

gyergyina (*györgyine, gyurgyina*: MTsz.): lat. *georgina*;

György (régii magyarországi lat. naptárakban *Georij* olv. *Georjiji* is, németekben: Sand *Görge*n és *Jorigen* tag, KNAUZ: Kortan 191. l.): latin *Georgius*; a szóban levő ő német umlau-tos alak.

liturgia (felvehető *liturgia ejtés a magyarban, adatom azon-ban nincs reá); lat. *liturgia*;

Pergentinus (naptárainkban előfordul, KNAUZ: Kortan 236; *gy*-s ejtése felvehető): lat. *Pergentinus*;

Sergius (előfordul naptárainkban, KNAUZ: Kortan 267.): lat. *Sergius*;

surgyite (VOLF: Kiktől tanult stb.? 69. l.): lat. *surgite*, vulg. lat. *suryite*.

Virgilius (salzburgi püspök, a ki alatt a Conv. Bag. szerint a dunántúli szlovének térítése kezdődött, naptárainkban előfordul, KNAUZ: Kort. 286.): lat. *Vergilius*.

Csak látszólagos kivétel a *Gergely* szó, mert itt eredetileg *Gregorius* volt a szó, a melyből a szlávban *Grgur, Grgor* lett, s ebből a szláv alakból való a magyar *Gérgely* (lásd a kereszt-neveknél).

3. Lat. *ge(i)*, vulg. lat. *je(i)* a szó elején. Nem egy *gy*-n kez-dődő szavunk van, a melynek a rokon nyelvekben *j* a megfelelője, szókezdő *gy* a mai nyelvben is váltakozhatik *j*-vel (az eseteket l. alább). Ugyanígy lett néhány köztör. *j* kezdetű szóból a magyarban *gy* kezdetű (v. ö. *gyalom, gyapjú, gyarló, gyárt, gyász*: a régi és a népnyelvben vannak *j*-s alakok is, *gyékény, gyöngy, gyúr, gyümölcs,*

gyürü, *gyürü-fa*, *gyüszü*; Gombocz e *gy* szókezedtet az átadó nyelvre feltételezi, NyK. XXXI. 246.). A latin szavak közül idevaló példák:

Gyárfás, alakváltozata *Járfás* (v. ö. SzAM.-ZOLN. Okl. szót. *elvezs* alatt): lat. *Gervasius*. A név már XI—XII. századi okleveleinkben előfordul; Sz. László alatt Geruasius nyitrai püspök, II. Géza alatt van ilyen nevű győri püspök; *Gervasius* milánói vértanúnak nagy tisztelete volt Dalmáciában, itt a szó a szlávban *Krvšaš*, *Krvšaš*, *Krve*, *Grbaš*, JIREČ.: Die Rom. 71, 83, 86. l., szerb oklevelekben 1312—17: ГЕРВАШН, 1331: ГЕРВАШН Zbornik 21, 27; az *rv:rf* megfelelésre v. ö. ném. «noch sannd *Czirfas* = Seruatius KNAUZ: Kortan 162. l., s után: Schlägli Sz. *nasua* = nása);

gyehenna (egy 1181-i eredetiben fennmaradt lat. okl.-ben: in *gehena*; a magyar alakokra v. ö. NySz. és MTsz.: *gehenna* alatt; a Münch.-k.-ben lat. *gehenna* «pokol»-lal van fordítva): lat. *gehenna*, gör. γέεννα (> óbolg. ГЕЕНА);

Geman (v. ö. MargLeg. 224: «Salony *geman* jľpan vr», Salona, Spaláto mellett; Dalmáciában elterjedt név volt *Giman*, 1282-i gravosai adat: Sancti *Geminiani*; Toscanában ma *San Gimignano* hely v. ö. JIREČ.: Christ. Elem. 30; a szó a magyarban *gy*-vel olvasható): lat. *Geminianus* (velencei szent; a ki azonban a mi naptárainkban elő nem fordul);

gyemma (NySz.): lat. *gemma*;

*Gyenezaret, *Gyenezaret (v. ö. Máté XIV. 34, Márk VI. 53; *gy*-s ejtés feltehető SYLVESTER bibliafordítása alapján, a ki az *e* és *i* előtti *gy*-t *g*-vel, a más helyzetben levő *gy*-t pedig *g*-vel jelzi; Münch.-k., HELTAI: *Genazaret*, *Genazareth*, Jord.-k., SYLV., KÁR., KÁLDI, KOMÁROMI Cs.: *Genezaret*, *Genezareth*, *Gennezáreth*, *Genezáreth*, *Genezar-földe*): lat. *genesaret*, gör. γεννησαρέτ (> óbolg. ГЕННЕСАРЕТСКЪ);

gyenegyólia (RELL: Lat. szók 39, *gyenegyória* CzF.): lat. *genealogia*;

gyeneráczió (v. ö. RELL: Lat. szók 39.): lat. *generatio*;

generále (capitulum, Birk.-kód.; *gyenerál*, *gyenerális* generális, NySz., MTsz.): lat. *generale*, *generalis*;

génius (NySz., *gy*-s olvasása lehetséges): lat. *genius*;

Gyerazenos (v. ö. Jord.-k.: Máté VIII. 28: az *gyerazenos* nevé pogánoknak tartományokba: in regione *Gergesenorum*, többi bibliafordítónknál a szó *g*-vel van írva: Münch.-k.: *gerazenos*, KÁLDI: *gerasénus*, KÁR. és HELT.: *gergesenus*, KOMÁR. Cs.: *gergesénus*): lat. *Gergesenus*, gör. γεργεςανός (> óbolg. ГЕРГЕСЕНЬСКЪ);

gyergyina (*györgyine*, *gyurgyina* MTsz.): lat. *georgina*);

gyerla (v. ö. Döbr.-k. *gerla*, NySz.: *gírla* alatt: gabonamérő): vulg. lat. *gerula* (ein tragbares gefäss, ol. *gerlu*: cesta, KÖRTING: EtWb., vel. ol. *zerlo*, *zerla*: strumento composto di mazze con un

fondo di asse, e aperto e più largo al di sopra, che serve per portar carbone, pane ed altre cose tenendolo dietro alle spalle, BOERIO, genov. ol. *gerlo, gjaerlu*, OLIVIERI, milan. ol. *gerla* BANFI, stb.); a jelentésre v. ö. *galeta*: sajt- v. vajtartó bödön (MTsz.) és dalmát oklevelekbeli középlat. *galeta* (weinmass und wassereimer, JIREČ. Die Rom. 90.).

gyesztál (NySz.): vulg. lat. *gesta* (that, KÖRTING: EtymWb.); ide való *gyesztikuláció* (RELL: Lat. szók 39.): lat. *gesticulatio*;

Getsemani, *gy-s* ejtése feltehető (v. ö. Máté XXVI. 36, Márk XIV. 32: Münch.- és Jord.-k.; *Getsemani*, SYLV.: *Gethfemani*, KÁLDI: *Get-femani*, Jord.-k.: *gethfemany*, SYLV.: *Gefemanim*; HELT.: *Gethfemane*, KÁR.: *Getsemane*, HELT.: *Getzemané*, KOMÁR. Cs.: *Getsemáné*, *Gethsemáné*; a kétféle alak közt fontos különbség, hogy a gör. η (= i), latin e helyén nálunk az i-s alak a régibb): lat. *gethsemane*, gör. γεθημανη (> óbolg. ГЕТЧМАНИ);

[*gimea*: navis oneraria lat. eredete nem biztos.]

gyimnázium (RELL: Lat. szók): lat. *gymnasium*;

gyipsz (NySz. *gipsz* alatt): lat. *gypsum* (az olaszban *ps* > *ss*: *gesso*);

György: lat. *Georgius*.

Az itt felsorolt szavakon kívül feltehető a *gy-s* ejtés a következő naptári és más személynevekben: *Gerardus*, *Gebhardus*, *Gelasius*, *Genesisius* (v. ö. KNAUZ Kortan 191: *fenesii* XIII—XIV. száz.-ból), *Genovefa* (v. ö. CzF.), *Geremon*, *Gerhardus* (*gy-s* ejtésre v. ö. *Gyirót* helyneveinket, KARÁCSONYI: Sz. Gellért élete 311, 312.), *Germanus*, *Gereon* (v. ö. KNAUZ: Kortau 192: *fereonis*; *Gyerő*-vel összetett helyneveink aligha a *Gergely*-ből valók, mint CzF. magyarázza, hanem, a mennyiben személynév van a helynévben, *Gereon* kölni vértanú nevét kell a szóban látnunk; szóvégi lat. (e)on-ra v. ö. magy. *Pantaleo*: Münch.-k. napt. jul. 28. és KNAUZ: Kort. 233, *báró*), *Gertrud* (olaszos írása *Gedrudis* és *Gedroa*: KNAUZ: Kortan 193, a hol a szóközépi *d* észak-olaszosan kiesett; ez olasz megfelelésre okleveleinkben a legrégebb adat 1181-ből való: nomine *Froa* uxor marcellj, v. ö. *Froda*: TETZNER: Namenbuch s az észak-ol. magánhangzó közti *d* kiesésre lásd GRÖBER: Grundriss I. 363.), *Getulus*, *Gilbertus* (v. ö. 1181. okl.: *Gilebertus* magister hospitalis quinqueecl.), *Gira* (talán *Gereon* mellékalakja, v. ö. 1134. okl.: filium *gira* comitis).

Az eddig felhozott szavakon kívül idevaló lesz *gyömbör*, míg ellenben magyarázatra szorul a *Gyalán* (= *Gellén*: *Kilán*, falu Somogy-m., KARÁCSONYI: Szent Istv. okl. 41.), *gyíra* (= *gíra* NySz.) és a *gyeng* (MTsz.) *gy-je*.

4. Lat. *ge*, *gi*, vulg. lat. *je*, *ji* *n* után. Már fentebb láttuk, hogy a magyarban *l* és *r* után Dunántúl szabályos az *lj-*, *rj-*nek *lgy*, *rgy*-vé való változása. Arra is van példa, hogy az *n* és *m* utáni

j-ből is *gy* válhatik a magyarban (v. ö. *szomgyas, tömgyén* BALASSA, M. nyelvj. 29, *szomjas*-ra MTsz. is; *vongy*: vonj TMNy. 631, Jord.-k. 541: Hagyard, hogy ky *vongyam* az zalkat az te zemedből; *tánygér*: MTsz., eredete vizsgálatába ezúttal nem bocsátkozom, v. ö. NyK. XVII. 107, Nyr. XVII. 499; JERNEY Tört. tár II. 120. szerint *Ányos*: *Anianus* mellékalakja *Ángyán*; hosszú *ny* = *ngy*: *dingye*: dinnye MTsz., *bangyoska*: *bannyaska, bannya, *tonggyó*: *tonya* MTsz.). Ilyen hangtani megfelelés van a következő szavakban:

angyélica (NySz., *angyélica* MTsz.): lat. *angelica* (v. ö. horv. akad. szót.: *Angjela*: Angelina, szerb forr. *Angela* 1319-ből: Zborn. 23.);

angyal (régibb *angyel, angyol*), *arkangyal*: lat. *angelus*, gör. ἄγγελος (lásd részletesen az *angyal* cikkben);

evangéliom: lat. *evangelium*, gör. εὐαγγέλιον;

falangya (valami mérges pókfaj, CzF.): lat. *phalangium*, gör. φαλάγγιον (FINÁLY; Kovács, Lat. el. című művében a többes *falangia*-ból magyarázza);

Longius, Longinus (magyar naptárainkban *Longius, Longin, Longinus*, KNAUZ: Kortan 209; *gy*-s ejtése feltehető): lat. *Longinus*; *spongya* (*espongya* NySz., MTsz.): lat. *spongia* (észak-ol. XIII. száz. *sponça*: olv. *sponza*).

Két latin szóban az *n* utáni *g*: *g*-vel van meg (*angolna, angol*). E két szó közül az egyik egészen új kifejezés, s nem közv. latin; a régi alak *anglia* (angol, angol posztó MTsz., ugyanígy *francia*) s az latin, de itt a latin kiejtésben is *g* volt a hang. Az *angolna* (v. ö. *ángvilla* MTsz.) szóban sem volt *j* ejtés (v. ö. azonban szerb *janjula* MIKL. EtymWb.: *ong* alatt), mert a szó a lat.-ban *anguilla* (ol. *anguilla*, vel. ol. *anguela*; a magyarban a lat. *gu*-, illetve *qu*-beli *u*-ra v. ö. *ákovita, ereklye*).

Messze vezetne, ha az összes m. *-ngy*-vel való szavak eredetét kutatnám, csak megemlítem, hogy a tör. eredetű *gyöngy*-ben az *-ngy*- szintén eredetibb *-nj*-ből való (v. ö. oszm. *inžü*, csag. *jinžü*, ujj. *jünžü*, kún: *ingek*, alt. *jinji, inji* stb.).

5. Az eddigiekben azt bizonyítottam, hogy a mit a lat.-ban *ge, gi*-vel írtak, de vulgáris latinul mindenütt, a hol róm. kath. volt az egyház (a cseheknél így olvastak egész a legújabb időkig, v. ö. GEBAUER: Staroč. slovn.: genský = *yanske*: Genti, *Gervafje*: Gervasius, *ejipt, evanjelie* és *evandélie, anjel* és *anděl* stb., *Gyezu* = Jezu, *gyeho* = jeho, *gyelty* = jelty GEBAUER: Přispevky 137, 138, ugyanígy a lengyelben), *je-, ji*-vel olvastak, az a mi hangtani törvényeink szerint *gy*-vé vált. S tényleg a m. *gy* hangot *i-, j-, y*-vel is találjuk jelölve a mi emlékeinkben, s a *gy*: *j* ma is elég szép számú példában váltakozik egymással. A *Gyula* név (v. ö. Const. Porph. γύλας, Γύλα, Anonym.: *Gyyla*, 1095. okl.: *Gula comes*)

II. Béla 1134-i, eredetiben fennmaradt ítéletlevelében *Jula* (comes) alakban fordul elő; v. ö. még KARÁCSONYI: Békésvm. tört. *Gyula* alatt: 1319-ből: *Jula* monostora. — A győri püspök 1111, 1137, 1157-i eredetiben fennmaradt oklevelekben *geuriensis*, míg ellenben az 1186-i eredeti oklevélben: *Jeuriensis*. — A jáki templom és apátság számtalanszor van *gyák* (*dják*)-nak írva. A NySz.-ből idevágóan a következő példákat gyűjtöttem össze: *gyak* = *yak*, *iak*; *gyakor* = *jakor* (v. ö. MTsz.: *dakor*); *gyaláz* = *megialászta*; *gyalog* = *jalog*; *gyámol* = *yamol*; *Gyanafalva* uel *Jenafalva* (ez adat LIPSZKY Reppert.-ából való, ném. *Jennersdorf*, szlov. *Zenavci*), *gyanta* = *jánta* (v. ö. MTsz.: *jánto*), *gyártó* = *jártó*, *szíjjártó*; *gyász* = *jász*, *jászos*, *jászolni* (v. ö. MTsz.: *jász*, *jászolni*); *Gyárfás* = *Járfás* (v. ö. SZAM. ZOLN.: Okl. szót. *elvesz* alatt); *gyógyít*, *gyógyul* = *yogeith*, *iogit*, *iogolás*, *yogyul*, *iogiul* (a NySz.-ben levő adatokon kívül v. ö. Birk-k.: *megiogolianak*, *iogoluan*, *megiogolion* és MTsz.: *megjaodul*, *jódul*); *győz* = *iőz* (v. ö. MTsz.: *dőz*); *gyújt* = *iut*; *Gyülevíz* = ném. *Jelevies* (LIPSZKY: Reppert., falu Sopron-m.). Népnyelvi adatok (legtöbbnyire a MTsz.-ből) a *j*-nek *gy* ejtésére (és megfordítva; a már felhozottakat itt nem ismétlem): *gyenge* = *jönge*; *hagyma* = *hajma*; *jaj* = *gyaj*; *jár* = *gyár*; *Jassy* = *Gyászváros* (KRIZA: Vadr. 462.), *jászol* = *gyászoly* (NySz.); *javát* = *gyavát*; *javít* = *gyavít*; *jég* = *gyeg*; *jegy* = *gyegy*; *jel* = *gyel*, *gyelent*; *jer* = *gyer*; *jó* = *gyaó*; *jobb* = *gyobb*; *gyóbb*-anya; *joh*, *joha* = *gyeha*, *gyéha*, *gyoha*, *gyuha*; *jön* = *elgyöjen*, *gyön*; *jószág* *gyószág*; *jug*-szél = *gyuk*-szél; *jut* = *gyut*; *vagy* = *vaj* stb.

Az eddigiekben azt akartam bizonyítani, hogy a magy. r. kath. egyház éppúgy olvasta a latin szöveget, a hogy a középkorban a róm. katolikus népek, tehát németek, csehek, lengyelek, tótok, szlovének olvasták. Ez olvasásban pedig a lat. *ge*, *gi* *je*, *ji*-nek hangzott. Az ilyen *j*-kből azután a magyar nyelv hangtani törvényei szerint *gy* lett. E hangtani sajáttságot, hogy szókezdő, szóközépi magánhangzók közti, *l*, *r*, *n* utáni *j* a szlovénben is lehetett *gy*-vé, épp a hazai szlovénben szintén megtaláltuk. A mint tehát a lat. *ce* = magy. *cze* vulg. lat. kiejtés (v. ö. *aczél*, *eczet*), éppúgy vulg. lat. a *ge*-nek *je*, illetve *gye* olvasása. Nem kell tehát olasz hatást látnunk a *gy* ejtésben, mert az olaszból az olasz hangtani törvények szerint ez ejtés érthetetlen.

G) A többi mássalhangzóról a következőket kell megjegyeznünk: α A *v* hang legrégebb emlékeinkben *u*, *uu* (v. ö. Tihanyi ap. al. lev. 1055); ugyanígy *uu* a *v* az ószlov. Freising. nyelvemlékekben (= ófn. *uu*: PAUL-BRAUNE: Beitr. I. 532.). Az *uu* helyét igen

korán a *w* foglalja el, de ez, mint WATTENBACH (Anleitung⁴ 63. l.) írja, «wird erst durch den deutschen laut nöthig, welchen man anfangs durch *uu* darstellt». Ott, a hol németek írtak, a *w* kimutatható már a XI. században. Észak-olasz emlékekben a *w*-vel csak a XV. századi olasz-német szójegyzékekben találkozunk (v. ö. Denkschr. XXII: 115, 116: *lengwa, agwa, mansweto*). — β) A *j* hang jelölésére a XI—XII. században pontnélküli *i* (szó elején *I*), s igen ritkán az *ý* szolgált. Ez *ý, y* később általánosabb lett. — γ) A *k* hang jelölésére az volna a szabály, hogy *c*-vel kell jelölni *a, o, u* előtt, ellenben *k*-val, *qu*-val *e, i* előtt. E szabály nagyjában meg van tartva legrégibb emlékeinkben. — δ) A mai *h ch*- és *h*-val volt írva (v. ö. Tih. alap. lev. és HB.: *ch* hatszor, *h* 15-ször). A Freisingeni nyelvemlékekben a szlov. *h* szintén *ch*-val és *h*-val van jelölve (v. ö. PAUL-BRAUNE: Beiträge I. 531.). A vulg. lat. kiéjtésben tudvalevően nem volt *h* (v. ö. m. *óra, ostya*); okleveleinkben itt-ott találkozunk is a *h*-nak kihagyásával (v. ö. 1186-i eredeti oklevélben: *super ac = super hac* helyett). Tekintve, hogy a velencei XI. századi Chronicon Venetumban sűrűn fordulnak elő *h* nélküli alakok, míg nálunk csak igen szórványosan, e sajátság szintén nem az olaszok mellett tanuskodik.

H) A magánhangzók jelölését nem tárgyalom itt egyenkint; kiemelem azonban, hogy az *ö* (v. ö. Pannonh. alap. lev.: *Cörtou: Curtou*, 1111-iki zobori okl. *Röbertus* prepositus Strigoniensis és ZOLNAI: Nyelvemléktár 20, 21. l.) csakis német forrásokban található (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gr. §. 100. és WATTENBACH: Anl.⁴ 56.). A m. *iu = ü, ü*, a mely megvan a GyulGI.-ban, a KT.-ben, s később *yv, yw* alakkal az Apor-kód.-ben, szintén német jelölés. — Német jelölés a hosszúságnak azonfajta megjelölése, mikor a magánhangzót megkettőzik. A XI—XII. században a latin szövegekben az *i*-re rendszeren vonást tettek, ha utána még egy *i*, esetleg *u* következett. A mi okleveleinkben a XII. században ilyeneket olvasunk: *Sci Mauricíi, cum denariis* (1135-i eredetiben fennmaradt okl.). Más kettős magánhangzó a latin szövegben nem fordul elő. Az idegen nevekben azonban az *yfaac* szót találjuk emlékeinkben két *aa*-val (eredeti oklev.: 1116—1131: *yfaac*, 1134: *pristaldum yfaac*, 1135: *yfádác*: jobbagy neve; naptárak: *Isaac, yfaac* KNAUZ: Kortan 130; HB. *yfaac*, PéldK. 21. l.: *yfaac*), s jöllehet e szót latinul is *Isaac*-nak írja a Vulgata, a velencezésen író dalmaták

mégis *ifach-*, *ifac-*-ot írnak latinbetűs lectionariumaikban. Az *yfaac* analógiája okozhatta, hogy a veszprémi 1109-i oklevélben (Múz. péld.): *Zaarberin* olvasható s a XII. században «*baachiensis*» (v. ö. Anonym.: *faac*). A két *aa* mellett a XII. században a kettős *oo*-t is megtaláljuk (1171-i oklevélben, eredeti: *volóód* s v. ö. GyulGl. *koorfagban*), valamint a kettős *ee*-t (v. ö. 1171-i okl.: *Bééffa*); *uu*-ra azonban nem találtam példát. Hogy az *aa* = á, *oo* = ó magyar nyelvű kódexeinkben is előfordulnak (v. ö. pl. Döbr.-k. 89. zsolt. 9: *pook*; ugyanott *aaron*, *laazaar* stb.), arra ezúttal csak reámutatok. — Azt is csak megemlítem, hogy a cseh helyesírásban GEBAUER kutatásai szerint a XIII. századtól a XV. elejéig előfordul az *aa* (= á), *ee* (= é), *uu* (= ú), *ij*, *yy* (= í), de csak szórványosan, s nem állítható fel szabályul ez írásmód. A cseh helyesírásban a hosszú és a rövid magánhangzót Hus helyesírása különböztette meg egymástól először pontosan, a mennyiben kimondta, hogy a hosszú magánhangzóra vonást kell tenni (tehát *é*, *ó* stb.; v. ö. nálunk DÉVAI BIRÓT, ki szerint *á-t**), de *ô*, *û*-t kell írni). A cseh helyesírásán kívül a XV. századi szlovén emlékekben is előtűnik az *aa*, *ee* (v. ö. Kres, I. 176.), s itt német helyesírási hatás. Hogy a régi XII—XIII. századi bajor kéziratokban *aa*, *ee* szintén előfordul, tanú rá WEINHOLD bajor grammatikája (§. 4, §. 11, §. 34, §. 45.). Seholy azonban ez írás nem volt szabály. Nálunk is eredetileg a rövideget és a hosszúságot jelöletlenül hagyták. — Helyesírásunkban vannak más német sajátságok is (v. ö. a *h* nyújtó hatására SZINNYEI, NyK. XXXI. 472. és másutt is, v. ö. Teleki-k.: *reytehc*), de összes jegyeink, jelöléseink történetének a vázolója (v. ö. pl. *ki* = *ty*, *ch* = *ty* stb.) ezúttal nem tartozik ide.

I) A magyar szavak írása azonban el nem választható latin okleveleink írásától. Azért erről is szükséges néhány szót szólalnunk. Legrégibb okleveleink Szent István idejében nyugati mintára készültek, még pedig olyanra, mely szerkezetben, berendezésben III. Ottó és II. Henrik okleveleinek példáját követte (v. ö. FEJÉRPATÁKY: III. Béla kir. okl. 1. l., Kálmán kir. okl. 31, 32.). Nálunk legrégebben a lat. *ae*-t *ae*-nak írták (v. ö. FEJÉRPATÁKY: III. Béla kir. okl.: függelék, jegyzetek és KARÁCSONYI: M. Könyvszemle II.

*) Erre az *á*-ra legrégebb adatunk 1177. tájáról való, a hol *Záh*, későbbi átiratokban *Zaah* fordul elő, v. ö. FEJÉRPATÁKY: III. Béla okl. 23. l.

11. l., Pannonh. Szent Bened. r. tört. I. 74.), míg az észak-olasz-földi kéziratokban már a X. században is *e* a jegy. Ennek oka tudvalevően az, hogy az olasz iskolákban a lat. *ae*-t kivétel nélkül nyílt *e*-nek olvasták a legrégebb időktől fogva s ez van meg a legrégebb kéziratokban (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 361, 509.). Ugyanez áll a lat. *-tio*, *-tia* végződésekre, a melyeket nálunk csak III. Béla idejében kezdenek *c*-vel írni. Mindez megerősíti GRÖBER-nek azt az állítását, hogy a latint német királyi kancelláriai jegyzők tisztábban írták, mint az olaszok. Latin okleveleink latinsága is *e* mellett vall; ha mi a XI—XII. századi eredetiben megmaradt okleveleink latin szókincsét, *e* szókincs hangtanát összehasonlítjuk a XI—XII. századi olasz, illetve velencei latin emlékekkel, szintén csak különbségeket fogunk tudni megemlíteni. Ime egynéhány ilyen különbség, a melyeket legnagyobb részben a Chronicon Venetumból, a Chronicon Gradense-ből és An. Ven. Br.-ből gyűjtöttem: A vel. kéziratokban in mense *Madii*, Kalendis *Madii* fordul elő, nálunk csakis *Maius*, s BARTAL szótára csakis dalmát oklevelekből közöl *Madius*-t; velencei kéziratok *aeclesia*-t írnak, nálunk mindig *ecclesia*; a velencei hatás alatt fejlődött dalmát oklevelekben *ecclesia* egyértékű a *basilica*-val (v. ö. JIR. Die Rom. I. 51, 65, 88.). nálunk ez nincs meg; Velenczében állandóan *domnus*, *domna*, nálunk *dominus*, *domina*; Velenczében *zenobium*-ot írtak, nálunk *cenobium*-ot; velencei *pangratius* nálunk legrégebben csakis *pancratius*; Velenczében a lat. *e*-t, a mely nem *ae*-ből való, *e*-vel írták, nálunk az *ae*-ből eredt *e* = *e*; számtalan ilyen különbséget lehetne még felhoznom a velencei XI—XII. századi latinságból, s mindez csak azt támogatja, hogy a magyarországi XI—XII. századi latinság sem szókincsében, sem a szavak jelentésében, sem hangtanában nem velencei olasz latinság. Már pedig a velencei papok csakis velencei latinságot hozhattak magukkal. Mindez támogatja azt, hogy nálunk a nyugati műveltség kezdete nem közvetlenül olasz, hanem német. Nálunk egy-két ilyen német nevű tanítót, vagy scribát meg is tudunk nevezni. A Vita S. Gerardi 12. §-ában olvassuk: «Qui ueniens Albam peracto apud regem negocio intrauit scolas, ubi erat quidam tewtonicus nomine Henricus, qui erat puerorum uicemagister». Ugyane legendában ekkor *Konrad* a székesfejérvári prépost. A másik adat II. Béla 1135-i eredetiben megmaradt oklevele, melyben

a bakonybéli apátság *Zalamad* földje felől ítélezik; ez oklevél alá ez van írva: Dat[um] p[er] man[us] mag[ist]ri *Gotselmi* (WENZEL: Árp. UOK. I. 49.). A német eredetű, valamint általában egyéb XI—XII. századi keresztnevekről részletesen fogok beszélni a keresztnevek tárgyalásánál. Itt csak azt emelem ki, hogy a mi legelső írástanítóink közt kétségtelenül voltak németek és német nevű emberek. Voltak szláv nevéek is; ilyen pl. az 1171-i eredetiben fennmaradt oklevél írója (v. ö. FEJÉR IX. VII. 632.), a ki magát így írja alá: Sc[ri]ba regis *Becen* fc[ri]pfit b[e]n[e]dicto»; egy 1162-i oklevélen: p(er) notariu(m) *bicenu(m)* olvasható; egy 1174-iben: p(er) *Becenu(m)* s egy 1171-i, 1392—1412-i átiratban: «scriba fuit *Beccen*» található; ez a név előfordul egy 1181-i eredetiben fennmaradt oklevélen is (v. ö. usque ad sepulchrum uxoris *Becen*, u. o. helynév: uilla *Becen*). Ez a *Becen* pedig a *Vince*-nek jól ismert szláv formája (v. ö. GEBAUER: Staroč. slovník *Bicen*). Speciális velencei, illetve ó-északolasz nevű XI—XII. századi «scriba»-t azonban nem találtam.

Fontos vallomása van végül az eredetiben fennmaradt oklevelek hárttyája kiállítás módjának, a latin betűk ductusainak stb., de ezeknek a tárgyalása helyesírásunk rendszeres történetébe tartozik.

6. §. Harmadik főbb ellenvetésem a VOLF-féle tanítás ellen, hogy VOLF a későbbi Velenczét, illetve velencei köztársaságot egynek vette a X—XI. századi Velenczével. VOLF szerint a mi térítőink arról a területről jöttek, a hol *ma* velencei, illetve velenczés olasz nyelvjárást beszélnek, s ezt ő úgy fejezi ki, hogy «Velenceze és vidékén érti Dalmáciát, Fiumét, Isztriát, Triesztet, a hajdani Friaul déli részét, a lagunák szigeteit, Velenczét s a velencei szárazföldet egész az Adige folyóig». Régebben, midőn keresztény terminológiáknak csupán szláv részét tanulmányoztam át, nagyjában magam is hajlandó voltam ezt a nézetet vallani. A M. N. Múzeumtól kapott segítséggel 1902 július havában tanulmányoztam a Quarnero, valamint Dalmácia népies keresztény terminológiáját, a területek X—XII. századi nyelvi és politikai történetét, s nagy csalódással tértem meg utamból (v. ö. Jelentésemet a M. N. Múzeum tisztviselőinek tudományos utazásairól, Budapest, 1903). Ez utam teljesen meggyőződött arról, hogy VOLF magyarázata tartahatatlán. A VOLF-féle elméletben ugyanis időrendi hibák vannak,

a mennyiben a szerző a velencei köztársaság protektorátusa alatt kifejlődött velencei, illetve velenczés nyelvterületet rávonatkoztatja a X—XI. századra. Pedig tudjuk, hogy a velencei nyelvjárás csak lassan-lassan szorította ki magában Velenczében is a rätóromán elemet (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 555, MAYER-LÜBKE Gram. I. 329.); ugyanez történt Veronában. Friaulban ma is más latin nyelvet beszélnek, jóllehet erős e nyelvben az észak-olasz, különösen velencei nyelvjárás hatása. Isztriában ma is élnek a ladin dialektusok (v. ö. IVE könyvét), s ezekben is csak a velencei köztársaság kifejlődésével keletkezett a velencei nyelvjárás hatása alatt erősebb észak-olasz, illetve velencei *š*-, *ž*-zés. A Quarnero szigetein is, valamint Dalmáciában a szlávnyelvű lakosság mellett nem olasz, s nem velencei nyelvjárást beszélő nép volt, hanem itt egy egészen más újlatin nyelvet beszéltek. E területeken a velencei nyelvjárás csak lassan a XI. század után nyomta el a népi nyelvet. BRUNELLI szerint Dalmáciában még 1500-ban is dalmata újlatin nyelven beszéltek. JIREČEK «Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters» című munkájában azt állítja, hogy ez újlatin nyelvnek a velencei által való elnyomása a XIV. században már megvolt. E nyelv a Quarnero szigetei közül Veglián, a mint arról BARTOLI (v. ö. Rivista Dalmatica, anno II, vol. III. 201—210.) kutatásaiából értesülünk, egészen csak 1898-ban tűnt el. Ekkor halt meg az utolsó ember, a ki e nyelven még beszélni tudott, s BARTOLI feljegyzett tőle annyi szöveget, a mennyit csak tudott. A tengerparti, dalmáciai horvát-szerb nyelvnek nem egy olyan latin nyelvi kölcsönvétele van, a mely ebből a dalmata-vegliai újlatin nyelvből való, s nem olasz eredetű. Nekünk is jutott róm. kath. szerb bevándorlóink útján e nyelvből. Ilyen szó a *palicsi* tó neve. A latin *ū* ugyanis *ü*-n keresztül *i*-vé lett e dalmát-vegliai nyelvben. E sajáttság, a mely más újlatin nyelvekben is ismeretes (v. ö. a szláv *kríž* szó tárgyalásánál §. 7; továbbá *Lajta* = Sár vize, ófn. *Litaha*: lat. *lütum*-ból), Dalmáciában és a Quarnerón (v. ö. lat. *Tragūrium*: szláv *Trogir*: *Trau*) szintén megvolt. Itt a *palūde* szó *palit*-nak hangzott (v. ö. JIREČEK: Die Romanen I. 81.). Ide valónak, de szláv közvetítéssel eredtnek tartottam a m. *bécs* (fillér; v. ö. XV. századi horv. *běc*, többes *běci*: ŠURM.: Acta croat. 135, 215, 216, 314; NEMAN. I. 377, BUDMANI: Rad LXV., szlov. *bèc*, Letopis, Laibach 1879: 133. < ol. *bezzo*,

bezzi) és a *narancs* (lat. *inaurantia*, vel. ol. *naranja*) szavakat azért, mert a lat. *-ti*-ből e dalm. vegliai nyelvben *č* lett (v. ö. lat. *Brattia*: olasz *Brazza*, horv. szerb *Brač*, raguzai horv. szerb *ploča*: lat. *platea*, *polača*: lat. *palātium*, horv. glagol. missalékban *marč* = lat. *Martius*, v. ö. JIRŤČEK: Die Rom. I. 20, 59, 61, 86.). Újabban azonban meggyőződtem róla, hogy a horvátban az olasz *-zz*-ből magából is *č* lehet (v. ö. Rad CXVIII. Rapski dijalekat: *kračün*: vel. ol. *crazzon*, 14, 16. l.).

Azok a területek tehát, a honnan VOLF XI—XII. századi papjainkat származtatja, nem adhattak velencei nyelvjárást beszélő papot. Nem adhatott tehát Isztria, jóllehet itt volt Szent András tiszteletére emelt (v. ö. KARÁCSONYI: Szent Gellért él. 48. l. és itt §. 8.) benczés kolostor; nem adhatott a Quarnero szigeteinek lakossága. A Quarnero szigeteinél még külön is ki kell emelnem, hogy Veglián s a vele szemben fekvő magyar-horvát tengerparton: Vinodol völgyben a róm. kath. szlávság közt a XI—XIII. században szláv istentisztelet volt glagolita írással. A Frangepánok e területén glagolita betűkkel írt emlékek meglehetősen nagy számmal maradtak fenn (a Frangepánok őse Bertalan gróf 1193-ban kapta Modrusmegyét, az oklevelet l. FEJÉRPATAKY: III. Béla kir. okl. 21, 31. l.). Erről a területről tehát még latinul írni tudó papot sem lehetett kapni. Dalmácia sem adhatott velenczésen beszélő papot, bár Dalmáciával egyházi tekintetben is igen élénk összeköttetés állhatott fenn. Ismeretes dolog, hogy pl. Spalato valamennyi püspöke 1112—1266 közt magyarországi, esetleg magyar ember volt. A «Status personalis et localis diöcesis Spalatensis et Makarskensis» azt írja, hogy a régi spalatói püspökök közül *Manasses*, *Absalon*, *Petrus VII.*, *Petrus VIII.*, *Guncellus*, *Hugrinus*, *Joannes V.* «hungarus»-ok voltak. A Szent Gellért életében oly fontos szerepet játszó *Rasina* is dalmata-szláv lehetett, jóllehet *-ina* végű nevek, mint alább látni fogjuk, a pannoniai délszlávok közt is el voltak terjedve. VOLF *Rasiná*-t hajlandó olasznak (ha *Rasina* olasz név lenne, *-ini* végzetet várnánk), még pedig velenceinek tartani, de ő még a cseh benczéseket is olaszoknak tartja (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 74, 81. l.). KARÁCSONYI *Rasiná*-t délszlávnak tartja (v. ö. Szent Gellért élete 51. l.), s e nézetét mi is meg tudjuk támogatni. Dalmáciában tényleg vannak a XI—XII. században *-ina* (= inya, óbolgár *-ина*)-végű férfinevek

(v. ö. *Desiña, Dražiña, Družina, Gostiña* stb. v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 72.). A szerb-horvát személynevek közt tényleg van *Rašin* (változata: *Rašič, Radihna* = szláv *Radisav*, Rad LXXXI. 126, LXXXII. 112, 113, 117.), s ez a *Rašin* más alakban *Rasina* is lehet, mert az *-in* képző váltakozik az *-ina*-val. A mi *Rasina* (= olv. *Rasina*) apátunk nevéből azonban csak annyi bizonyos, hogy délszláv volt; hogy azonban dalmata délszláv volt-e, ez a névből nem következik. Hazánkban ugyanis szintén voltak *-ina* végű szláv személynevek. Így Feliczián esztergomi érseknek 1134. évi ítéletlevelében a zágrábi püspökség «*dumbroe* [= horv. *dubrava*: erdő]» erdeje felől egy Zágráb vidéki nemes ember *Derfihna* (olv. *Děrsihna*), s e férfinév ismeretes délszláv név (v. ö. Rad LXXXII. 113, DANIČIĆ: Rječn.: дркжнхна és МИКЛ. Mon. serb 12), a mely *Držislav, Držimir* (v. ö. Rad LXXXI. 119.) becéző neve (v. ö. még DANIČIĆ: Rječn.: дркжнѣк). Ugyanez a szláv *Držislav, Držimir* az alapja azon «comes» nevének is, a ki *Ders* (olv. *Děrs*) néven előfordul egy 1157—58-i oklevelünkben (v. ö. FEJÉRPATAKY: III. Béla kir. okl. 7, 28. l.). A szláv *-ihna* mellett azonban van *-ina* végű nevünk is; az 1086-i bakonybéli oklevélben olvassuk: «in Cupan hij sunt equites: *Mutina* (*Mutimir* mellékalakja, s ez a *Mutimir Mutmer* alakban előfordul II. Bélának nem eredetiben fennmaradt bakonybéli ítéletlevelében). Tehát *Rasina* neve is délszláv, a név azonban még nem árulja el azt, hogy vajjon dalmát délszláv-e, mert hazánk területén a XI—XII. században hasonló képzésű nevek szintén voltak a mi dunántúli szlávjaink közt.

7. §. Negyedik főbb ellenvetésem a VOLF-féle elmélet ellen a lat. *s-*, *ss-*-nek *š-*, *ž-*-s ejtésére vonatkozik. Tudvalevő dolog ugyanis hogy a velencei nyelvjárásban bárminő hangtani helyzetben levő *s š-*-sé lett (v. ö. MEYER-LÜBKE: Gram. I. 340.); VOLF azután ez *š* ezést oly mértékben vélte feltalálhatni nyelvünkben, hogy elmélete egyik sarkalatos tételévé tette e jelenséget. Azonban egy szóról ő is megengedte, hogy a magyarban mindig *sz-szel* hangzik s ez a *pásztor* szó. «A mai *augustus, farizeus, filiszteus, jebuzeus, Jézus, Krisztus*, VOLF szerint szintén csak *augustus, farizseus, filisteus, jebuzseus, Jézsus, Kristus* lehetett». E szavaknál tehát dissimilatiót vett fel, de az ejtés egykori meglétét semmivel sem tudta igazolni; VOLF nem tudta bebizonyítani, hogy a *Krisztus* valaha *Kristus*-nak hangzott. *Gyenezáret, Nazaret* a Münch.- és Jord.-k-

ben *z*-vel vannak írva, tehát *z*-vel is ejtették; az egyházi *posztilla* névről sem tudjuk bebizonyítani, hogy valaha *postilla* lett volna; a lat. eredetű *persze*, *hókusz-pókusz* (v. ö. hazai szlov. *hokoszpoko-szivati*, Zobr. szloven 114. l.) szintén csak *sz*-szel fordultak elő. A Döbr.-k.-ben «Janof *baptizta* náka vagafa»-ról van szó (v. ö. 396, 405. l.), s ezt csak *baptizta*-nak lehet olvasni. Ha mi az összes régi eseteket összeállítjuk, akkor az derül ki, hogy a lat. *s*-nek *š*-és *ž*-s ejtése nem volt kivétel nélküli, hanem számtalan szóban *sz* és *z* volt a hang. Még nagyobb baj az, hogy nem tudjuk eldönteni, mi melyik korra esik. Latin kiejtésünkre kétségtelenül hatott a XIII—XV. századi olasz befolyás, de szabad-e egy-egy XIV—XV. századi jelenséget egyszerűen átvinnünk a XI. századra. VOLF feltette, hogy nálunk az *š*-es ejtés kezdettől fogva megvolt s csak később romlott meg; igaz, hogy itt sok «feltűnő» dolgot is talált, pl. nem tudta megmagyarázni a *zsinagóga*, *zsinat*, *Zsófia*, *Zsuzsánna* szókezdő *zs*-jét *š* helyett; hozzávehette volna azonban e szavakhoz *zsák*, *zskémány*, *zsellér*, *zsemlye*, *Zsigmond*, *zsold*, *zsolnér*, *zsufa* szavainkat, a melyek a ném. *s*, dialektusos *z* helyén *zs*-t tüntetnek föl (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 61. l.). A VOLF-féle elmélet mellett nem bizonyít az, hogy a m. *s* és *zs* kezdetben *f*-sel volt írva, mert, mint láttuk, ez a legrégebb jelzés a cseheknél és a szlovéneknél is.

Kutatni kellett volna a lat. *s* történetét a többi olasz nyelv-járásban is, valamint az újlatin nyelvekben. Bizonyos hangtani helyzetben, *e* és *i* előtt az egész olaszországban vannak *š*-ek. Ez esetek a következők: α) A lat. *si*, vulg. lat. *sy* a *sic* szót kivéve (= ol. *sì*) az olaszban *ši*-, *ži*-vé lett (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 364, 531.); β) lat. *st* + *e*, *i*, vulg. lat. *sty* = ol. *š* (v. ö. *poscia*, *angoscia*, u. o. 533.); γ) lat. *sc* + *e*, *i*, vulg. *stš* = ol. *š* (*nascere*, 534.), toszk. ol. *š*; δ) lat. *x* + *e*, *i* = ol. *š* (u. o. 534.). Ez eseteken kívül GRÖBER-nél azt olvassuk (Grundriss I. 560.), hogy a genovai nyelvjárásban «*s* wird meist zu *š*», míg a Romagna tartománybeli *š*-ek velencei hatásból magyarázhatók (v. ö. Sitzungsab. LXVII. 705.).

Vannak francia *š*-ező nyelvjárások is, még pedig az *š* nem csupán *e* és *i* előtt, hanem más helyzetben is található (v. ö. MEYER-LÜBKE: Grammatik I. 341.).

A veneto-ladin dialektusokban, Isztriában szintén találunk *š* és *ž* hangokat, s itt velencei hatás alatt fejlődtek ki (*i* előtti *š*-et

kivéve, v. ö. IVE: II dialetti veneto-ladini: *prizbitério, noŝtro, parŝona, pižula, ufiža, ružmaréin, ŝižula* stb.).

A VOLF-féle éles megfigyelésnek nem az az érdeme, hogy a lat. *s*-ek helyén *š*-ek csak a velencei olaszban *s* csak a magyarban vannak, hanem az, hogy VOLF ez *š*-ezés világánál térítőinket nyugaton, róm. kath. népek közt kereste. A lat. *s*-ek ugyanis gör. keleti szláv népeknél *sz*-szel vannak meg a keresztény terminus technicusokban is (v. ö. óbolg. *сотона* = sátán, *хрнзма* = korozsma, *апостолъ* = apostol, *Исакии*: Izsák, *Езекии*: Ezekiel, *Сергии* = Sergius, *цесарь, цксарь* = császár, *стратигъ* = hadvezér, *спекоу-латоръ* = speculator, *манастиръ* = monostor stb.). Csak egy középbolgár kézirat a látszólagos kivétel, s ez a XIV. századi «Trojanska priča (kiadta MIKLOSICH, Starine III.)», a hol *Asileš, Ajakš, Benuša* (Venus), *Dardanusš* stb. alakok olvashatók. E kézirat azonban csak látszólagos kivétel, mert egy ferenczrendi barát írta Rómában, s így ez is tulajdonkép róm. kath. emlék. MIKLOSICH éppen ez *š*-ek alapján azt ajánlja, hogy a kézirat szövegének eredetijét a magyar, cseh vagy lengyel irodalomban keressék. Az *š*-ező glagolita ó-horvát emlékek sem kivételek a fentebbi szabály alól, mert hisz ezek is róm. kath. népek emlékei (v. ö. Arch. XXIV. 265.).

A szabály tehát az, hogy a róm. kath. szláv népeknél a lat. *s*-ek helyén *š*-ek találhatók. E tételnek a bizonyítását olyan szóval kezdem, a mely keresztény terminus technicus, s kizárólag róm. katolikus kifejezés. Ez a kifejezés a *mise* szónak róm. kath. szláv formája, a melyről már egyszer megemlékeztem, mondván (v. ö. 1. §. 3. l.), hogy e szó Észak-Olaszországtól fel Lengyelorszáig mindenütt a lat. *missa*-ból *š*-esen hangzik (v. ö. XI—XII. századi horv. *mša*, ugyanekkor *oštija* is, ma a Quarnerón, a horv.-magy. tengerparton, Isztriában: *maša*, kaj-horv.: *meša*, szlov. *meša*, *měša*, *maša*, ó-cseh: *mša*, mai cs. *mše*, t. *omša*, lengy. *msza*: olv. *mša*, szorb *mša*, lásd JAG. Wien. Bl. 9. l. és e műben a *mise* cikket). Ez az *š*-es alak kizárólag róm. kath. szláv alak, s nem egyszersmind gör. kel. szláv, s ha mi mégis a Method-legendában *mša* alakot találunk (v. ö. cap. VII: *съ . . . мѣшею, рекъше съ слоужьбою, на мѣши, cap. X: мѣша, рекъше слоужьбы, cap. XI: мѣши, рекъш слоужьбѣ*), úgy ez nem CYRILL és METHOD által Konstantinápolyból hozott kifejezés, hanem a legendába Pannóniában felvett pannonizmus. Az adatnak azonban megvan az a rendkívül becses

értéke, hogy a lat. *missa*-ból eredt róm. kath. szláv *mšša* hazánkban már a honfoglalás előtt is *š*-sel hangzott népi szó volt, míg a CYBILL és METHOD-féle *АНТОУРГНА*, a hogy ma is a gör. keletiek a *misé*-t hívják, itt idegen volt. Erről a róm. kath. szláv *mšša*-ról már JIREČEK is megjegyezte (v. ö. Die Romanen I. 36.), hogy olyan újlatin nyelvi dialektusból való átvétel, a hol a lat. *s*-et *š*-nek mondták.

A *mšša š*-ének azonban az a fontos vallomása is van, hogy a történelmileg bebizonyított s közvetlen a honfoglalás előtt történt dunántúli német térítést megelőzte az olasz földről jött térítés. A Method-legenda is mondja, hogy Pannóniába és Moráviába német- és görögöldi papok mellett sokan jöttek Olaszországból is. S ez olasz térítés nyomai kétségtelenül kimutathatók egyéb közös róm. kath. szláv keresztény terminus technicusoknál is. Ilyen fontos olaszföldi szó a «keresztet» jelentő róm. kath. szláv *križ*. Dalmácia legdélibb részének róm. katolikus szlávjait kivéve az összes róm. kath. szláv *križ*-nek nevezi a «*crux*»-ot, s e tekintetben a róm. kath. bolgár sem kivétel. A róm. kath. szláv *križ* szót a tudomány MIKLOSICH nyomán helytelenül magyarázta az ófn. *chrūzi* szóból. Az ófnémetből érthetetlen a szláv szó *ž*-je s nézetem szerint az *i* is (v. ö. VONDRÁK: Altk. gr. 40.). Az átvétel csakis olyan nyelvből történhetett, a hol a lat. *ū*-t *ū*-nek, s később *i*-nek mondták; ugyanebben a nyelvben azonban a hangsúlyos szótag utáni lat. *ce*, *ci že*-nek kellett hogy hangozzék. E két sajáttság azonban Velenczében nincs meg; itt a lat. *ū* vagy megmaradt *u*-nak, vagy *o*-vá lett, a lat. *ce* pedig itt *se*, *ze*-vé lett (v. ö. XV. századi észak-ol. ném. szótárakban *cruse*, *crose*, Denkschr. XXII. 114; itt említem meg a magy. *dűs* szót, melyet SIMONYI igen helyesen magyarázott a lat. *dūce*-, ol. *doge* szavakból; az átvétel azonban aligha egyenesen az olaszból történt; a horvátban a szó *duž*, *duš* s itt szabályos a *doge*-ből, mert ol. *o* a horvát átvételeknél *u*-vá lett, a venetoladinban is ol. *o*-val szemben *u*-t találunk, v. ö. óvel., lomb. *bose*, ol. *boce* = rovignoi *buš*, IVE 10. l.). A fentvázolt két hangtani sajáttság azonban együtt előfordul az u. n. gallo-italiai olasz nyelvjáráásokban (v. ö. MEYER-LÜBKE: Gramm. I. 13, 68, 72, 369.). Genovában *dūže* = lat. *dūce*, *lūže* = lat. *lucis* (v. ö. még *reiže* = *radice*, *paže*: *pace*, *nuže* = *nuce*; Toscanában e helyett *še* fordul elő). Ma Genovában *cruže* = *cruce*, a *dūže*, *lūže* analogiájára azonban fel-

vehetünk egy gallo-ital., s így első sorban genovai *crüže-t is, a melynek mellékalakja *críže. A lat. *ū* helyén levő lat. *í*-t megtaláltuk volt a *Lītaha*: lūtum, sár folyó (Lajta) nevében is (v. ö. 6. §.). Ilyen *crüže, *críže gallo-italiai, észak-olasz nyelvjárási alakból való a szláv *križ*, a mint azt JIREČEK is sejtette (v. ö. Die Rom. I. 37.), mikor azt írta, hogy a szláv *križь*-hez «näher wäre ein romantisches *crüsi». A milyen olasz hangtani sajátosság a szláv *križ*-beli *ž* a lat. *ce* helyén, ugyanolyan a róm. kath. szerb-horv. *kalež* (kehely) a lat. *calice*-ből (v. ö. még horv. *kužina* < ol. *cucina*, lat. *cocīna, Rad XX. 95. és lásd itt a *kehely* cikket) és a m. *kámzsa* a lat. *cámice*-ből (lásd a *kámzsa* cikket).

A *mise* és a *križь* szón kívül az olvasó egyéb bizonyítékokat is talál annak igazolására (v. ö. *csütörtök* tárgyalását), hogy hazánkban a salzburg-passauai püspökség térítései előtt már volt lat.-olasz alapon fejlődött róm. kath. szláv keresztény terminológia, s így a dunántúli térítés megkezdése nem a német papság érdeme. Az egész kérdésnek, úgy látszik, az a nyitja, hogy hazánk legelőször az aquilejai érsekséghez tartozott (V., VI., esetleg VII. század), később, mikor a salzburgi püspökséget megalapították (VIII. század), a dunántúli rész a Drávaig ehhez a püspökséghez csatoltatott. A honfoglalás idejében azonban a Dunántúl a német salzburgi papok működési területe. A *mise* szóval azonban sikerült annyit valószínűvé tennem, hogy a honfoglalás idejében hazánk területén voltak olyan keresztény terminus technicusok, a melyekben a lat. *s* helyén a szlávok *š*-et mondtak.

Ezek után kutatom, milyen a lat. *s*-ek sorsa a minket körülvevő róm. kath. szláv népeknél. Vizsgálódásomat Dalmáciával s a magyar-horvát tengerparttal kezdem.

A) A szlávtság Dalmáciába és a Balkán-félszigetre való településekor latin nyelvű népeket, latin nevű városokat talált. A lat. *Senia* (Zengg) horvátul *Señ*, lat. *Salonae* = horvátul *Solin*, lat. *Scardona* = horv. *Skradin*, *Spalato* = horv. *Split*, az összetett helynevek *sanctus*-, *santo*- előtagja *Sut*-, *Su*- alakban van meg. A lat. *Serdica* (ma Sofia) bolgárul *Srjádec*, *Srědec* (v. ö. ANONYMUS: *Scerducy*); az óbolg. nyelv latin elemei a lat. *s* helyén kivétel nélkül *sz*-et mutatnak (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 36. l.). Ezek az adatok tehát azt vallják, hogy a Balkán-félszigeten és így Dalmáciában is a lat. *s* eredetileg *sz*-nek hangzott. Dalmáciában és a Quarnerón

azonban igen korán jelentkeznek az *š*-ek és a *ž*-ék. Így helynevekben pl. *Almissa* = horv. *Omiša*, *Comisa* = horv. *Komíža*, *Sebenico* = horv. *Šibenik*, *Lussin* = horv. *Lošinj*, *Susana* = horv. *Sužan* (Veglián), *St. Giovanni* = *Štivan* stb. Dalmáciai és a Quarnero szigeteinek horvát nyelvjárásairól írt értekezésekben ezeket olvassuk :

BUDMANI szerint (Rad LXV. 163.) a raguzai horv.-szerb nyelv régi olasz átvételeinél az *s* helyett általában *š*, — *sc*, *st* helyett *šk*, *št* a megfelelés (v. ö. ol. *scatola* = szerb-horv. *škatiŭla*, és *škatiulja* Rad XX. 131; ol. *stampa* = szerb-horv. *štâmpa*, a hazai szlovénben is *štampati*); a szóközépi ol. lat. *s* helyén itt *ž*-t találunk (ol. *musica* = szerb-horv. *mùžika*). Ugyanez áll a Raguzától nem messze fekvő Trpanj nyelvéről is. Csak azt kell megjegyeznünk Dalmáciára, hogy a déli részekben az *š*-ek ritkábbak, az északi részekben pedig általánosabbak. A Quarnero szigeteinek horvát *č*-nyelvjárásaiban az ol. lat. *s*, *ss*-ek helyén csaknem kivétel nélküliek az *š*-ek és a *ž*-k. Így van ez Arbén (Rad CXVIII. 16.), Chersón, Veglián (v. ö. NEMANIČ: Čak. Studien: I. 369: *šoldi*, *škanj*, *kaktuš*, *fažol*, *žolfer*, *profesór* stb.).

A horvát nyelvjárastanulmányok azonban nem adnak felvilágosítást arra, hogy mely időtől fogva kezdődik e területeken az *š*-ezés. A legrégebb állapot itt, mint a helynevek tanúsították, *sz*-ező volt. Az időrendre megfelelnek azok a glagolita betűkkel írt oklevelek, a melyek Isztriából, a Quarnero szigeteiről, valamint Vinodolból valók, s a melyek mind XVI. század előttiék. Ez oklevelek ŠURMIN: Acta croatica-jában vannak közölve, s itt a lat.-olasz átvételeknél az *s*-ek helyén glagolita *š*, *ž*-ket találunk, világos bizonyítékául az *š*-es ejtésnek. Ez oklevelekből, továbbá egyéb forrásokból (v. ö. Zenggi misekönyv, ČRNČIČ: Dve službe, Rad XX, JIRIČEK: Die Rom. I. 85.) összegyűjtött példák azt mutatják, hogy itt az *š*-ezés a XII., illetve XIII. század óta van meg. Példáim, a melyek mind XVI. század előttiék, a következők:

α) Keresztnevek: *Adrijaš* (András), *Ambrožin* (Ambrosius), *Auguštin*, *Blaž*, *Dumakoš*, *Domokoš*, *Dumankoš*, *Deoniž* (Dénes, Zenggi misekönyv), *Duniž* (Dénes), *Elža*, *Elizabeta* (Erzsébet), *Gašpar*, *Ižaija*, *Januš* és *Ivanuš*, *Ivaniš*,*) *Kališt* (Zenggi mise-

*) E személynevek közt több *š*-es végződést szláv képzőnek lehet felfognunk (v. ö. MARETIČ értekezését Rad LXXXI., LXXXII. k.-ben).

könyv), *Krvaš*: Gyárfás, *Lois* (Lajos), *Lukaš*, *Martinuš*, *Matoš*, *Matiš*, *Matijaš*, *Miklauš*, *Mikša*, *Panciuš*, *Pašman* (sziget neve), *Raša* (lat. *Arsia*, ol. *Arsa*, Isztria félszigeten), *Salveštar* (Sylvester), *Šebastiijan* és *Baštijan*, *Šimun*, *Šimon*, *Špiridion*, *Tomaš*, *Žigmunt* stb.; β) kereszténységre vonatkozó kifejezések: *apoštol*, *beraš*: vers, *biškup*, *fariž* (fariseus), *ježuvit*, *kloštar*, *limožina*, *maša* (*mašiti*, *mašnik*), *meštar*, *oštija*, *paradiž*, *plebanuš* és *pribanuš*, *pripušt* és *prepušt*, *rešponzorije*, *šakrament*, *šakreštija*, *šekreštija*, *šeksta*, *teštament*, *taštament* (végrendelet), *vikariš*, *vikariuš* stb.; γ) Egyéb kifejezések: *ašašin*, *aštrulog*, *ažula*, *balištra*, *baškot*, *dišciplina* (a mi kódexeinkben *disciplina*), *fruštati*, *filozof*, *inštroment*, *kaštald*, *kaštel*, *kaštigati* (a hazai szlovénben is *kaštigati*, *pokaštigati* v. ö. Zobriszani szloven 104, 106, 121. l.), *kožmografija*, *laštra*, *miležimo*, *moduš* (a hazai szlovénben is *moduš*, v. ö. *Zobr. szloven. 72.*), *moleštati*, *muškat*, *peršona*, *pištolj*, *pošišiun*, *poneštra*, *pošta*, *protešt*, *šentencia*, *škola*, *skuža*, *špital*, *štatul*, *štimati* (a hazai szlovénben is közönséges népi szó *štimati*), *šubito*, *ožura*, *užanca*, *užati*, *vižitatur*, *vižita*, *vižitanje* stb.

E példákat meg lehetne még számtalannal szereznii, itt még csak azt említem meg, hogy a legészakibb horv. *ča*-nyelvű területtől hazánkba vándoroltak a XV., XVI. század folyamán a mosonmegyei horvátok, s ezeknek naptárai ma ilyeneket mutatnak a keresztnevekben:

Aleksiuš, *Amatuš*, *Albinuš*, *Anastaziuš*, *Anselmuš*, *Barnabaš*, *biškup*, *Damašus*, *Dezideriuš*, *Dioniziuš*, *Eliáš*, *Euzebiuš*, *Herodeš*, *Heronimuš*, *Izaiáš*, *Jėsuš*, *Jošef*, *Jožef*, *Kristuš*, *Makarijuš*, *Marcianuš*, *Matiaš*, *Niceforuš*, *Pankraciuš*, *Primuš*, *Rokuš*, *Simpliciuš*, *Telešfor*, *Tituš*, *Tomáš*, *Uršola*, *Zakariaš* stb.

E kivándorolt horvátoknál az *š*-ezés nem magyar hatás, hanem a kivándorlások magukkal hozott hangtani sajáttság.

Az egész fejtegetésből már most a következő tanulságot vonhatjuk: Dalmáciában és a Quarnerón eredetileg nem volt *š*-ezés; a VIII—XI. századig bizonyára nem, s e tekintetben csak a legészakibb rész kivétel, a hol már a XI. században is *maša* a *mise* neve. Az *š*-ezés e területeken a velencei köztársaság térfoglalásával terjedt el a XII., s még inkább a XIII., XIV. században. Hazánk Dalmáciából sem *š*-ező, sem pedig velencezésen beszélő papot a XI. században nem kaphatott.

B) A horvát nyelv *kaj*-nyelvjárását, tehát azt, a melyet Zágráb-Körös-Belovár és Varazsd megyékben, továbbá Muraköz-

ben beszélnek s a mely nyelv régebben «szlovén»-nek nevezte magát, vizsgálódásaim körén kívül hagyom (egy ilyen nyelvjárás ismertetését l. Rad CXV. és CXVIII. k.). Ugyanígy mellőzöm a hazai szlovént is, még pedig azért, mert e két területről, a mely állandóan magyar hatás alatt állott, könnyen azt állíthatná valaki, hogy az itt levő *š*-ezés magyar hatás szülötte. Kétségtelen, hogy e népekre igen erős volt a multban a magyar hatás is, de a *misé*-t ezek is *š*-sel mondták mindenkor. Más lat.-olasz szavakat is ki tudok mutatni, a melyek itt *š*-sel vannak meg s a mi nyelvünkben nem fordulnak elő (v. ö. *štímati*, *štampati*, *kaštigati*, *paradížom*, *ošterija* stb.). Ha azonban kimutatom, hogy a magyar hatás alatt nem állott s minket körülvevő más róm. kath. szláv népeknél is megvan többé-kevésbé az *š*-ezés, akkor a hazai népeknél is nemcsak az egy *mise* szóban volt meg az *š* már a honfoglalás idején.

A hazánkkaal határos osztrák-szlovénben szintén vannak lat. *s*-ek helyén *š*-ek és *ž*-ék. A szabály azonban itt is, úgy látszik, az, hogy a legrégebb átvételeknél, értem a VI., VII., VIII. századiakat, előfordul *sz*, *z*, *s* a későbbiekben *š*, *ž*. Erre látszik mutatni a szlovén nyelv egy részében előforduló *míza* «asztal» (< lat. *mēnsā*, ol. *mesa*, rätorum. *méza*), a mely az óbolg. nyelvemlékekben *misa* (МНСА) alakban és «tál» jelentéssel szintén előkerül (v. ö. JAG. Cod. Mar. 463; cseh *mísa*, ócseh *mísa*: tál, lengy. *mísa*: tál, t. *miska*: tál). A fiatalabb átvételeknél azonban, s ide tartozik a *misé*-t jelentő szlov. *maša*, *meša*, már *š* a hang. Ugyanígyen *š* hangot találunk a lat. *casula*-ból eredt szlov. *košúlja* (ing) szóban is, mely már a legrégebb szláv textusokban előfordul (v. ö. MIKL. Lex. pal.) s ma az összes szláv nyelvekben *š*-sel van meg (v. ö. szlov. *košúlja*, szerbhorv. *kòšula*, bolg. *košúlja*, or. *košúlja*, lengy. *koszula*, olv. *košula*, szorb *košula*, t. *košela*, cseh *košúle*, régi cseh *košúle*). — A szlovén nyelv újabb átvételeiben tényleg a lat.-ol. *s* helyén *š* és *ž* hangokat találunk. OBLAK egyik tanulmányában erre vonatkozólag ezt olvasuk (Archív f. sl. Ph. XIV. 202.): «Dass die romanisch gebildeten Schreiber *s* und *š* in gleicher Weise wiedergaben, ist nicht zu verwundern, wenn wir uns erinnern, dass der Slowene wie auch der Kroaté den roman. Laut *s*, eigentlich *š*, als *š* auffasst und sich so mundgerecht macht». A lat. *s*-ek helyén tényleg nagyszámú *š*-es példákat találunk a szlovén nyelv története folyamán; ime egynéhány a példákból:

α) A lat. *sanctus*, ném. *sanct*-tal összetett helynevek a szlovén nyelv egy részében *šent*-nek hangzanak, ilyenek: *Šent Kocjan* = Sanctus Cantianus, *Šent Lucia* (TRUBER 1582. Kalend.), *Šent Marjeta*, *Šent Martin* = Sanct Martin. *Šent Mohorja*, *Šenpetr* = Sanct Peter, *Šent Vid* = Sanct Veit (v. ö. MIKL. Christ. Term. 40, JIREČ. Die Rom. I. 36, TRUBER 1582. Kalend.). β) Keresztnevek és egyebek: *Aleš*, *Lekš* (Elek), *Anaš* (Annas), *Andrijaš*, *Andraš*, *Avguštin* (hazai szlov. *Auguštin*. Zobr. szlov. 54.), *Auštria* (1575-ből, TRUBER-nél, Letop. 1891. 144. l.), *Barabaš*, *Barnabaš*, *Blaž*, *Bołtažar*, *Boltižar*, *Boštján* (Sebestyén), *Eražem* (Erazmus, 1575-ből TRUBERNél, Letopis 1891: 140. l.: S. *Erashem*), *Evštach*, *Francišek* (Franciscból), *Gašpar*, *Herodež*, *Erodeš*, *Erodež*, *Janeška* (Johanna), *Janež*, *Ježiš*, *Jezuš Kristuš*, *Joža*, *Jožef*, *Jožep*, *Judaš*, *Judaž*, *Kajfaš*, *Kozmaš*, *Krištof*, *Ližbeta* (Erzsébet), *Lukaš*, *Lukeš*, *Lukež*, *Markež*, *Matteuš*, *Matévž*. *Matjaš*, *Miklávž*, *Miklavž*, *Mojzeš* és *Mojžeš* (v. ö. hazai szlov. *Mojžeš*), *Neža* (Ágnes), *Pilatuš*, *Primož* (ez volt TRUBER keresztneve), *peršona* (v. ö. hazai szlov. *peršóna*, Zobrisz. szlov. 15. l.; az osztr.-szlov. adat SKALARNál fordul elő, Letopis 1890: 236.), *regišter* (TRUBERNél, v. ö. Kres II. 642.), *Roža*, *Rožálíja*, *Šimej* (v. ö. magy. *Simai*, *Simaj*), *Šimon*. *Tadeuš*, *Tobiaš*, *Tomaš*, *Urša* és *Uršula* (Orsolya), *Žiga* stb.

E példák, a melyek mind XV., XVI., XVII. századiak (a Freis. nyelvemlékek után ezek a legrégibbek), bizonyítják, hogy *š* és *ž* a lat. *s* helyén a szlovénben nem pusztán a *maša*, *meša* és a *košúlja* szavakban volt, hanem volt más latin eredetű szóban is.

C) A cseh nyelvben szintén számtalan adat van a történelmi korban a lat. *s*, *ss* helyén levő *š*-re és *ž*-re. Itt is azonban úgy látszik, hogy a legeslegrégibb latin elemek *sz*-szel jöttek át. Ilyen szó a fentebb említett *mísa* s ilyen lehet a cseh-től *kostel* (templom, lat. *castellum*; v. ö. MIKL. Lex. pal., a hol ŠAFAŘIK nyomán a mi *Keszthely*-ünk e *kostel*-ből van magyarázva) is, a mely eredetileg talán nem is volt keresztény terminus technicus, csak a csehek kereszténységre térésével lett azzá (v. ö. *πόργος* = óbolg. *СТАВЪРЪ*: torony, későbbi kéziratokban *КОСТЕЛЪ*, JAGIĆ: Zur Entst. II. 24, 93, ŠAF. Ueber den Urspr. 36.). A kereszténység felvételével azonban már jöttek *š*-ek is a nyelvbe, a mint azt a *mša* (mise) bizonyítja. A cseh nyelv történelmi korából számtalan *š*-es alakot tudunk közölni. Ime egynéhány a GEBAUER-féle *Slovník staročeský*-ből és a «Histor. mluv. jar. českého» című műből (I. köt. 484. l.):

Alžběta (Erzsébet), *angrešt* (lat. *agresta*), *anjž* (anisum, horv. *aniš*, Rad XX. 95.), *apoštol*, *auškult* (lat. *auscult*-), *balšám*, *Bara-*

bász, Barnabász, bašta (bástya), *bazališk* (lat. *basiliscus*), *Brož* (Ambrus), *cedříš* (cedrus), *Circás* (talán = Gyárfás), *cypřiš, Cyruš, Damašk* és *Damašek, Dévoniš* (Dénes), *diškant* (ol. *discanto*), *Eliáš, Elzka, Elzbeta, Endriáš* (Endre), *Eneáš, epistola, Eufrateš, Herkulés, Herodiáš, hispan-, špan-* (spanyol), *inštrument, ócseh Jezús, mai* cs. *Ježíš, Jídáš, Kašpar, kaštan* (castanea, t. *gaštany, m. gésztenye*), *kaštel, klášter, konšel* (consul), *konškrípce, konšpirace, konštituce, konverš, Krištof, křížmo* (korozsma), *krleš* (kyrie eleison), *Lukáš, Matouš, Mikuláš* és *Mikulavš, Mojžiš, muškát, muškul* (musculus), *nišpule* (naspolya), *Priška* és *Přiška* (lat. *Prisca*, magy. *Piroska*), *rešpekt, reštaurace, róže* és *růže, Salamoun, ócseh šalšě* (lat. *salsa*), *šatan* (morv. dial.-ban : sátán), *Šavel* (Saul), *Šebastijan, Šebastijan* és *Šebastian, Šimon, škála, škamna, škapulír, škariotský, škatule, škola, Tobíáš* (mellékalak: *Dobeš*), *Tomáš, Uršula* és *Voršula, verš, zemle, židle* (lat. *sedile*), *žiz* (lat. *sex*), *Žofie* (Zsófia) stb.

A lengyel és a szorb nyelv lat. *s*: szorb-lengy. *š* megfeleléseiről nem szándékom szólani, mert e népek velünk nem voltak határosak, hatásukról a kereszténység felvételénél nálunk alig lehet szó.

Az eddig felhozottak alapján kimondhatom, hogy a honfoglalás ideje táján a hazánkban levő dunántúli róm. kath. keresztény terminológiában voltak *š*-ek a lat. *s*-ek helyén, a mint voltak az összes róm. kath. szlávok nyelvében. Abból, hogy a legrégebb róm. kath. szláv nyelvek átvételei *sz*-esek, s csak a kereszténységgel összefüggők *š*-esek, az látszik következni, hogy az olasz nyelv kialakulásának kezdetei a VIII—X. századba esnek, mert a róm. kath. szláv népek kereszténységének kezdete, a hol ez *š*-ek vannak, ebben a korban van.

A magyarság azonban *š*-es alakokat már a honfoglaláskor is talált a Dunántúl, a mint ugyanott találta az *š*- és *ž*-nek *f*-es, s az *sz*- és *z*-nek *z*-s írását. Kivételnélküli ez ejtés a magyarban sohasem volt, legkevesebbé volt az a kezdetén. A XIII—XV. századi olasz hatás sokban hozzájárulhatott a lat. *s* *š*-es ejtésének általánosításához, de kivételnélkülivé így sem lett, mert számtalan szóban mindenkor *sz*-et mondtunk (pl. *pásztor, Krisztus, szeptember*).

WOLF rendkívül tanulságos fejtegetései önkénytelenül is arra a gondolatra vezetik az olvasót, hogy kérdezze, minő volt általában a róm. kath. egyházban a latin szöveg olvasása a XVI. századig, illetve a renaissance-korig. Nem az a helyes tanítás, a mely azt tanítja, hogy velenczés volt, hanem a mely állítja, hogy volt egy olaszországi vulgáris latin kiejtésre visszavezethető róm. katho-

likus latin kiejtés, a mely szerint minden róm. kath. pap olvasott. Ez olvasástól ma sem szabadúltunk meg teljesen (pl. lat. *ce-*, *cí-*t iskoláinkban ma is *cze-*, *csi-*nek olvassuk, holott a lat. *ge-*, *gi-*régén *ge*, *gi* és nem *je*, *ji*, illetve *gye*, *gyi*); e vulg. latin kiejtésnek latin eredetű szavainkban számtalan nyoma van (v. ö. *tábla*, *tégla*, *regla*, *gyerla*; *veña*: *venia*, vulg. lat. *venya* stb.). A *mise*: szláv *мѣса*-beli és egyéb *š*-ek egy jó része szintén ilyen vulg. lat. ejtésre lesznek visszavezethetők, a mely *š*-ek azután a latinnak kiejtésében a beszélt nyelvből (olaszban vannak *š*-ek, v. ö. feljebb) kerültek, mert hiszen végelemzésben az egész Európa az olasztól tanult.

8. §. Végig mentem VOLF legfontosabb érvein; most még csak egynéhányat kell felemlítenem, a melyek VOLF tanítását szintén támogatni hajlandók. A velencei nyelvjárásban az *a*-t kivéve minden más magánhangzó a szó végéről eltűnt. A velencei nyelv hatása alatt kifejlődött a mássalhangzós szóvég a régi dalmata nyelvben is (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 86.). E mássalhangzós szóvég azonban, a mint VOLF is megjegyzi (v. ö. Kiktől tanult 80. l.), megvan más észak-olasz nyelvjárásokban is (v. ö. pl. Romagnaban, Sitzungsber. LXVII. 677.). Sőt az észak-olasz nyelvterületen kívül más román nyelvekben is fellelhető; GRÖBERNél (Grundriss I. 361.) ezt olvassuk: «In Gallien, Gallo-Italien, Rätien fallen alle (Auslauts-)Vokale ausser *a*; *i* bleibt am längsten, *u* stets im Hiatus, in *Deus* und unter bestimmten anderen noch nicht näher ermittelten Bedingungen.» Az a körülmény, hogy nemcsak a magyarban van mássalhangzós szóvég (v. ö. *angyal*, *apostol* stb., de *mise*, *epistola*), hanem ugyanezt találjuk az összes róm. kath. szláv nyelvekben is (v. ö. pl. t. *anjel*, cs. *anděl*, szlov. *angyeo*, cseh *apoštol* stb., de tót *omša*, cseh *epištolá*), azt mutatja, hogy itt sem a magyarra szorítókozó velencei olasz hatással van dolgunk, hanem közös, az összes latin szertartású népeket átfogó vulg. latin hangtani sajátossággal állunk szemben.

VOLF velenczés hatást látott abban, hogy a magyarban a keresztnév követi a vezetéknevet. Itt azonban időrendi tévedés van. Velenczében, a mint azt KARÁCSONYI JÁNOS «Szent Gellért élete és művei» című művében megjegyzi, s a mint azt a velencei Chronicon Venetum (Mon. Germ. S. S. VII. 4—38.) és egyéb emlékek is igazolják, tényleg már a XI. század legelején is voltak vezetéknevek. Ezek a vezetéknevek azonban a keresztnévek után

foglaltak helyet (v. ö. Mon. Germ. S. S. VII. 37—38: Petrus *Candiano*, Petrus *Badoario*, Petrus *Ursoyolo*, Vitalis *Candiano*, Tribunus *Meni* stb.). Feltéve, hogy a velencei szokás az volt a XI. században, hogy először mondták a vezetéknevet s azután a keresztnévet, a mire azonban egyetlen adatot sem tudok a XI—XIII. századi velencei emlékekből, akkor sincs a VOLF-féle bizonyításnak semmi ereje, mert hazánkban a XI—XII. században nem voltak vezetéknevek. A XI—XII. századi oklevelek csak keresztneveket ismernek, az embereknek csak egy nevük van (v. ö. pl. 1116—1131-i okl.: ego *fla* = Fülöp; 1177: ego *caba*; MargLeg.: 142, 188, 190: egy paraszt ember neve: *albert* stb.) s a legtöbb esetben az sincs oda írva, hogy kinek a «filius»-a vagy a hely, hogy hova való (*de*). Nálunk tehát a kereszténységgel csak keresztnévek terjedtek el, de nem egyszersmind vezetéknevek. A vezetéknevek hazánkban igen késeiiek, s a keresztnév elé való írásuk semmiféle idegen hatásra vissza nem vezetendő, mert a magyarban a jelző csakis a jelzett előtt állhat. Tanulságos e tekintetben a Margit-legenda, a melyben az embereknek szintén csakis keresztnévük van; egy urat pl. «bezprimy *moyfes*»-nek (215.), egy másikat «bezprimy *andrás*»-nak (226.) hívják, de azért itt a «bezprimy» csak azt jelenti, hogy Veszprémbe valók. Ugyanígy van egy *marc* úr («somogy *marc* 225.) és egy *gergely* («somogy *gergely vr*» 218—219.) nevű úr, de azért itt s a «somogy» nem vezetéknev, hanem a hovávalóság jelzője. A magyarban ilyen jelző és jelzett viszonyból önállóan fejlődött a keresztnévnek a vezetéknev után való írása. Ebben tehát semmi idegen hatás sincs. Velenczére, mint már említettem, különben sincs adatunk, hogy itt valaha vezetéknev + keresztnév-írásmód lett volna. A Quarnero szigetein és Dalmáciában, a hol pedig igen erős volt a XII. század óta a velenczés hatás, ilyen írásmódról semmit sem tudnak (v. ö. JIREČ. Die Rom. I. 74. s köv. l.). Magam is gyalogszerrel összejártam a Quarnero szigeteit, de csak egy feliratot találtam, s azt is Veglián a gyógyszerháron (a felirat ez: «Farmacia. *Krebs Edoardo*»). Összes tapasztalataim azt mutatják, hogy a vezetéknevnek keresztnév elé való írása magyar fejlemény, s velencei hatásról itt szó sem lehet, mert nálunk a XI—XII. században nem voltak vezetéknevek.

VOLF bizonyításában felemlítette a templomok építése módját, a mely szerinte olasz volt régen. Én a keresztény archæológiá-

hoz nem értek, de itt is azt kérdezem, hogy mikor volt olasz. A XIII. században kétségtelenül járnak nálunk olasz építőmesterek (v. ö. MargLeg. 107, 108. l.: «az kevmyves mefterek, kyket hoztak vala *lombardiabol* . . . myképen ezen *lombardiay* kev myves mefterevk»), de közvetlenül a honfoglalás előtt nem olasz, hanem Salzburgból hozott mesteremberek építették fel a zalavári Szent-Adorján egyházat, s erre kétségtelen tanunk a «*Conversio Bagoariorum et Quarantanorum*» (v. ö. 9. §.). A pannonhalmi legelső bazilikát vizsgálva a «Pannonhalmi Szent Benedekrend története» is (I. 477. l.) teljesen hasonlót Hessenben talál a XI. században. Itt is tehát az időrend a fontos. A magyarság kultúrája a XIII—XV. században lehet közvetlen olaszföldi, de X—XI. századi művelődésünk, kereszténységünk, európaiasodásunk kezdetének szálai nem az olaszoknál futnak össze.

9. §. VOLF tanulmányára tett eme megjegyzéseimet kiegészítem még egy rendkívül fontos tényezővel, s ez azoknak a szenteknek a neve, a kiknek tiszteletére nálunk a XI. és XII. században monostorok, templomok, kápolnák épültek.

Tapasztalati tény, hogy ha egy vidék papsága egy másik vidéken a kereszténységet elterjeszti, akkor a tértő a térített területen a maga szentjeinek a tiszteletét is elterjeszti. A konstantinápolyi Szent Sophia templom neve után a bizanczi császárság tartományaiában sok Szent Sophia tiszteletére emelt templom, kápolna volt. Ennek a szentnek a tiszteletére emelt templom emléket őrizi a mai bolgár *Sofia* is (régén latin neve: *Serdica*, mai bolg. *Srèdec* és *Srjadec*, JIR. Die Rom. I. 33, 54, ANONYMUSUNKNÁL 45. §: ad castrum *Scereducy*). A görög és délszláv papság Szent Sophia tiszteletét elvitte Oroszországba is, s Kijevben 1037-ben a konstantinápolyinak mintájára emelik a ma is fennálló Sophia-templomot. Sophia-templomok azonban voltak másutt is Oroszországban, így a régi Novgorodban, Chersonban, s a X., XI. században, mikor Velenczében is van bizanczi hatás, magában Velenczében is. A mai két fő orosz szentnek: Szent Györgynek és Szent Andrásnak a tisztelete elterjesztését szívükön viselik az orosz misszionáriusok. LEONTIUS Thessalonicában felépíti Szent Demeter templomát s ugyanő a Szerémségbe kerülve itt is Szent Demeter tiszteletére emel templomot, a mely templom emléke ma is él Mitrovicza város nevében (a XIV. századtól ki tudjuk mutatni, hogy magyarul

Száva-Szent-Demeter volt a neve; v. ö. JIR. Das christ. Elem. Sitzungsber. CXXXVI. XI. 93, 95. 1.).

A róm. kath. papság ugyanúgy járt el a szentek tisztelete elterjesztésénél, mint a gör. keleti. Az Aquilejából Gradóba menekülő papság magával viszi az aquilejai szentek ereklyéit, s ott hasonló alakú templomokat emeltet a régebbi aquilejai szentek tiszteletére (v. ö. *Johannis diaconi Chronicon Venetum*, PERTZ, Mon. SS. VII.). A somogyi klostrom 1091-i oklevele tanúsítja, hogy a monostor Szent Egyed tiszteletére volt emelve. «Ezen új klostrom a legszorosabb viszonyba lép a déli franciaországi st.-gillesi (= Szent Egyed) klostromhoz. Tagjai nem is lehetnek csak francziák» (v. ö. MARCZALI: *Enchiridion* 100. l.). E viszonyból következtethető, hogy a francia Szent-Egyed-klostrom tagjai Magyarországra kerülve itt is Szent Egyed tiszteletére emeltetik monostorukat. Szent Gellért sem tett különben. A *Vita S. Gerardi* 13. §.-ában olvassuk: «*Crescente igitur numero fidelium et clericorum, ecclesias uir dei per urbes singulas fabricabat, principale quoque monasterium, quod in honore beati Georgii martiris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellauit*». Hogy Szent Gellért ez új monostort Szent György tiszteletére emeltette, annak oka az, hogy Szent Gellért Szent György napján született, a keresztségben György nevet kapott s a velencei Szent György-klostromban tanult.

Ha velenceiek, illetve északolaszok lettek volna a mi első térítőink, akkor a magyar kereszténység legelső századaiban, a XI. és XII.-ben nálunk velencei, illetve észak-olaszországi szentek tiszteletének kellene előfordulnia. Feltűnő dolog, hogy azok a szentek, a kik a X., XI. és XII. században Velenczében, Isztria félszigeten, Dalmáciában s az észak-olaszországi városokban: Muranóban, Rialtóban, Gradóban, Páduában, Bolognában, Veronában, Aquilejában, Ravennában stb. különös tiszteletnek örvendtek s a kiknek nagyobbára az ereklyéi is az illető városokban voltak, nálunk a XI., XII. században nem jutnak templomhoz, kápolnához.

Velenczének régibb, korai középkori védőszentje Szent Geminianus (v. ö. *Chronicon Gradense*, PERTZ, *Mon. SS.* VII. 39. l.), ennek helyét Szent Tivadar s a IX. századtól napjainkig Szent Márk evangélista foglalja el. A Szent Márk köztársaságban: Ve-

lenczében Szent Márknak mindenkor nagy volt a tisztelete. A velenceiek el tudták terjesztetni Szent Márk tiszteletét, példa rá, hogy a velencei uralom alatt Dalmáziában több monostor és egyház épült e szent tiszteletére. Így Curzolában az 1394-ben épített ferenczi kolostor és templom «ad honorem sancti Marci» van emelve (v. ö. Glasnik, Sarajevo, 1890: 255. l.). Ilyen a velencei uralom idejéből fennmaradt *Ašamarak* (= a San Marco, Cattaro mellett kápolna, romjai még megvannak, JIR.: Das christl. Elem. Sitzungsber. CXXXVI. XI. 27.). Föltűnő már most, hogy hazánkban a XI., XII. században sem Szent Geminianus, sem Szent Tivadar, sem pedig Szent Márk tiszteletére nem emelnek monostort, templomot, sőt kápolnát sem tudok kimutatni. JERNEY összeállítására alapszám alapján állítom, hogy nálunk egyetlen káptalan vagy konvent pecsétjén a Szent Márk nevet nem használta (v. ö. A káptal. és konvent. tört., Tört. tár II. köt.). A mit azonban a legfontosabbnak tartok, az az, hogy Szent László királyunk decretumaiban*) Szent Márknak nincsen ünnepnapja. KNAUZ azt írja, hogy Szent Márk ünnepét a Szent László utáni zsinatok sorolták be a magyarországi naptár ünnepei közé (v. ö. Kortan 212. l.). Velencei térítők mellett ez a mellőzés teljesen érthetetlen. S hogy később sem lehetett a Szent Márk tisztelet valami nagyon erős, mutatja, hogy ma sincsen Szent-Márk községünk. A középkorból sem tudunk valami sok adatot a Szent Márk tiszteletre. A mikor Márk evangelista napja ünneppé lesz a magyar naptárban, nagyon valószínű, hogy lesznek kápolnák is tiszteletére, de ez már a XIII., XIV., XV. század történetébe tartozik. Zalában Csáktornya és Sztrigó táján 1458-ban van egy Szent-Márk község (v. ö. CSÁNKI: Magyarország tört. földr. III. 107.); Veszprémben Enderéden 1230-tól 1454-ig volt egy «Capella Beati Marci evangeliste» (v. ö. CSÁNKI u. o. 229. l., ma Endrőd pusztá); Székesfehérvárott állítólag 1376-ban lett volna egy Szent Márk evangelista tiszteletére emelt monostor, de

---

*) Szent László decretumai szerint ünneplendők a következő napok: Szent István vértanu, Szt. János ev., Apró szentek napja, Szent György vértanu, Fülöp és Jakab, Ker. Szt. János, Szt. Péter és Pál napja, Szt. Jakab, Szent Lőrincz, Szent Bertalan, Szent Máté ap., Szent Mihály ark., Szt. Simón és Juda, Szent Márton, Szent András, Szent Miklós, Szent Tamás apostol napja.

hogy miféle szerzeté volt, azt RUPP nem tudja megmondani (v. ö. RUPP: Magyarország. helyr. tört. I. 242.). Átnéztem a dunántúli püspökségek mostani névtárait is, s Szent Márk tiszteletére emelt templomot csak egy helyen találtam, s ez *Markó* községe (v. ö. a Veszprémi püspökség 1827-i névtárát).

Nem változik meg a kép, ha a többi X., XI., XII. századi velencei szenteket tekintjük.*) Velenczében van Szent Hilárius és Szent Zachariás kolostor, vannak Szent Cassianus, Szent Agatha, Szent Ágoston, Szent Severus, Szent Proculus, Szent Scolastica, Szent Gyárfás, Szent Barnabás, Szent Basilius, Szent Raphael, Szent Péter templomok és kápolnák. Számtalan szentnek Velenczében nyugodtak a csontjai (pl. Szent Simeon Justusnak, e csontok e XII. században Zárába kerültek, a XIV. században Nagy Lajos királyunk neje, Erzsébet ezüst koporsót csináltatott ez ereklyék számára).

A Velenczével határos többi észak-olasz városban, valamint Dalmáciában a következő szentek tiszteletére emelt templomok, kápolnák, klastromok voltak a X., XI., XII. században: 1. Murano: Szent Donát klastroma (1211-ben nálunk is van *Donát* nevű ember, SZAM.-ZOLN.: OklSz.; Marg. Leg.: 23, 206. l.: hevuyzy *donat vi*, *donat vi*); 2. Rialto: Szent Julianus temploma; 3. Isztria: Szent András monostora és Szent Mór temploma; 3. Dalmácia: Szent Chrysogonus monostora (1072-től, Zárában), Szt. Plato női kolostor (1107-ben, Zára), Szent Pongrácz (ereklyéi Raguzában voltak, számtalan templom Raguzá környékén, Nápolyban kolostor, JIR.: Die Rom. I. 53; a magyarban a *Pongrácz* kétségtelen olasz alak, Münch.-kódexben máj. 12. alatt *Pangrac*; legrégebb előfordulása 1177-ben: *Pancrati[us] comes temiffiensis*, FEJÉRP. III. Béla okl. 28, a ~~n~~em eredetiben fennmaradt 1181-i veszprémi oklevélben «custodis *pangracii*» áll; osztr. szlov.-ben *Pongraz* ma vezetéknev., Letopis, Laibach 1891: 314. l.), Szent Maximus, Szent Christoforus (a hajósok védője, temploma Arbén és egyebütt; a dalmáciai szentek tiszteletére v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 44—58. l.); 4. Grado (v. ö. a Chronicon Gradensét és ERSCH-

*) Az összes velencei és északolaszországi X., XI., XII. századi szenteket a Chronicon Venetum-ból, Chronicon Gradense-ből és az Annales Venetici-ből vettem (v. ö. PERTZ, Mon. SS. VII. és XIV.).

GRUBER: Reallex.): Szent Euphemia, Szent Vitalis, Szent Agatha, Szent Peregrinus, Szent Márkus, Szent János ev., Szent Donát, Szent Chrysogonus, Szent Hermachoras (Hermagoras, Szent Márk tanítványa), Szent Mór, Szent Silvester (e templom papja 1000 körül Victor), Szent Cancius, Szent Cancianus, Szent Cancianella, Szent Thecla, Szent Erasmus, Szent Fortunatus; 5. Verona: Szent Anastasia, Szent Zeno (XIII. száz.), Szent Bernát (XIII. száz.), Szent Firmus (XIV. száz.); 6. Padua: Szent Justina (a templom megvolt már a X. században), Szent Dániel (XI. századi templom); 7. Bologna: Szent Proculus (monostor), Szent Felix (kolostor; itt tanult Szent Gellért is Sirdianus társával, v. ö. V. S. Ger. 4. §. és KARÁCSONYI: Szent Gellért 36. l.; a kolostor már 912-ben is előfordul, v. ö. PERTZ, Mon. SS: VII. 22: «in sancti felicis monasterio»); 8. Aquileja: Szent Chrysogonus, Szent Euphemia, Szent Fortunatus; 9. Ravenna: Szent Apollinaris (nálunk a somogyvári monostor mellett «a nagy faluban» volt Szent Apollinaris egyháza a XIII. század elején, v. ö. Pann. Szt. Ben. r. tört. I. köt., index alapján, ugyanekkor Prágában is van Szent Apollinaris templom; HELFERT: Spisy Jána Husa, index), Szent Vitalis; 10. Milano: Szent Ambrosius; 11. Egyéb szentek, a kik a Chronicon Venetumban a X. század végén előfordulnak: Szent Cornelius, Szent Ciprianus, Szent Servulus; itt említem meg, hogy Monte Cassino neve, a melylyel a magyarságnak a XI. században is érintkezése volt (v. ö. FRAKNÓI V.: Szt. László lev. a montecassinói apáthoz, Bpest, 1901.), a középkorban San Germano nevet viselt (v. ö. JIR., Christ. El. Sitzungsber. CXXXVI. XI. 6.).

MELICH JÁNOS.

A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.

[MUNKÁCSI BERNÁT. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.]

(Második közlemény.)

5. *Görbe*. A *görbe* szláv eredetéről már igen sok szó esett; az újra meg újra fölmerült kétségeket sikerült végkép eltávolítani, úgy hogy teljesen megnyugodhatunk abban, hogy *görbe* szavunk egy szláv *gr̥ba* szóból lett.

Azon, hogy a magyar szó hangzón végződik, senki fönn nem akadt, ámbár az egyedül kimutatható ószlovén *gr̥bъ* «dorsum» szóval szemben *b*-n végződő alakot várhatnánk a magyarban, nem akadtak fönn a végső *a*-n nyilván azért, mert MIKLOSICH a magyar nyelv szláv elemeiről szóló értekezésében az ószl. *gr̥bъ* mellett az *a*-n végződő szerb *grba*-t is említi. Ezt a szerb *grba*-t megtaláljuk szófejtő szótárában is (a hol az ide tartozó szók egy hibás theoria kedvéért *gerbū* alatt vannak felsorolva), ott találjuk a bolgár *gr̥ba* «buckel» szót is szemben a *gr̥b* «rücken»-nel, de nem említi M. itt sem a szlovén *grba* «Höcker, Buckel» szót. Mondanom sem kell, hogy a magyar szó magyarozatára az *-a* végű alakból kell kiindulnunk, a mely az összes délszláv nyelvekben «púp, görbe hát» jelentésben él. Szláv főnevet a magyarban elég gyakran találni melléknévi használatban (v. ö. *bolond*, *gonosz*, *izgága*, *kondor-göndör*), különben pedig a magyar szó jelentése tökéletesen illik a szláv szó jelentéséhez, hiszen a régi nyelvemlékek tanúsága szerint eredetileg éppen püpost, görbehátút jelent, a mire SIMONYI, BUDENZ és HALÁSZ észrevételével szemben nyomatékosan rámutat, mikor újra a szó szláv voltát mondja valószínűnek (MNYelv 2: 214.). Csakis egy ellenvetés. a melyet BUDENZ tett (MUSz. 61.) és HALÁSZ ismételt (Nyr. 10:348.), látszott komolyabbnak, az t. i., hogy szláv *gr̥ba*-val szemben a magyarban mélyhangú szót várnánk és nem magashangút. Ez az ellenvetés bírt engem arra, hogy *A szláv szók a m. ny.-ben* című értekezésemben a *görbe* szó eredetét még el nem döntöttnek jelentsem ki (33. l.). Legújabban azon-

ban meggyőződtem ez ellenvetés tarthatatlanságáról és kimutattam, hogy ószlovén *ръ* hangsoportnak, ha mássalhangzók közt áll, a magyarban eredetileg nem felelt meg *r* m é l y, hanem m a g a s hangzó kíséretében (Nyr. 29: 564. kk.): *грѣкъ* > görög, *грѣсь* > görcs, *грѣньсарь* > göröncsér — a *gerlice* < *grblica* szó is nem a szláv *i*-nek köszöni magas hangzását, a mint BUDENZ hiszi, hanem annak, hogy kezdettől fogva magas hangzó csengett a magyar szó első tagjában. Abból, a mit az említett helyen kifejtettem, kitünik egyúttal az is, hogy míg az ószlovén források következetesen *ръ*-t ismernek, az élő bolgár nyelvben a tompa hangzó, a mely a magyar *e*-, *ö*-ben tükrözik, bizonyos esetekben az *r* előtt hallatszik; így érthető, hogy fönt a mai bolgár kiejtésnek megfelelő *гърба* alakból indultam ki és nem az irodalomban szokottabb, régi hagyományon alapuló *gr̄ba* írásból. Minthogy én mindezeket részletesen kifejtettem és az ószlovén *ръ* tárgyalásánál külön is alkalmaztam a nyert eredményt *görbe* szavunk magyarázatára, kicsit meglepő, hogy M. úgy tesz, mintha arról nem is tudna, hogy *görbe* szavunkat a szláv nyelvekből is próbálták megfejteni, csak arról tesz említést, hogy BUDENZ körülbelül 20 évvel ezelőtt nem kellő alappal ugornak mondta. Pedig ha M.-nek sikerült volna is épp olyan szigorúan tudományos módon bebizonyítani, hogy a magyar *görbe* szót, a mely tökéletesen megfelel a bolgár *гърба* szónak és jelentésében is nagyon jól illik hozzá, meg lehet magyarázni egy kaukázusi szóból is, abból korántsem következne még, hogy a magyar szó csakugyan kaukázusi eredetű, hanem a legeslegjobb esetben csak annyi, hogy kaukázusi eredetű is lehet. De míg a szláv nyelvek hatása igen nagy volt és ahhoz a legkisebb kétség sem fér, hogy a bolgár *гърба* szó valóban belekerülhetett a nyelvünkbe és akkor a *görbe* alakot és a mai jelentést ölthette, addig M. föltevésére teljesen hiányzik a biztos alap, a kaukázusi nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt hatás tudományos kimutatása, mert a mit M. minderről írt, az nem tudomány. Ezt fényesen mutatja egyebek közt éppen a *görbe* szó fejtegetése is, a melyet ezért és a kényelmes utalás kedvéért szóról-szóra ide iktatok:

«Sejthető, hogy a *kör-ny-ül*, *kör-ny-ék*-beli *ny* képző is (v. ö. ezekhez még: *görnyed*) kaukázusi alapú: v. ö. csecs. *guorgañ*, vagy avar *gurginau*, tabasszarán *gergnib*, agul *girganf*: sőt ilyen lehet a magyar alapon bajosan magyarázható *gör-be* «*curvus*; *krumm*» szóé is, melynek alaprésze a *kör* családjához csatolva azon képzővel alakultnak képezhetők mint ezek: avar *gurgin-ab*, tabasszarán *gergni-b* «*rund*», grúz *partho-b* «*breit*» e mellett *fartho*, láz *partho* id. (ERCK. 161.), avar *betca-b* «*dunkel*»: v. ö. kúrin *midée* id. (162), dido *khoaxal-ab* «*faul*»: v. ö. arab *kāhūl* id. (163.), tabasszarán *kuču-b*, agul *gučca-f* «*feige*»: v. ö. buduch *kič-ru*, aréin *kedža-to* id. (163.), avar *khudab* «*gross*» e mellett: *khodo*, rutul *khuda* id. (165.), karata *zherco-b* «*hoch*»: v. ö. and *χirci* id. (167.) stb.» (424. l.)

Tehát a magyar *görbe* a *kör* szóból képződött, vagy talán ennek valamely kaukázusi őseből — mert hiszen a *kör* is kaukázusi eredetű! — képződött pedig «azon képzővel», a mely a következő kaukázusi szókban mutatkozik: «avar *gurgin-ab*, tabasszarán *gergni-b* ,rund', grúz *partho-b* ,breit' e mellett *fartho*, láz *partho* id. (ERCK. 161.)». Alljunk itt meg egy kicsit, hiszen a grúz nyelv nem tartozik az ismeretlen, föl nem tárt kaukázusi nyelvek közé, annak képzőit összeállították már a grúz nyelvtanok, szótár is van elég, egészen takaros kis irodalommal is dicsekedhetnek a grúzok: elolvashatja M., ha kedve tartja, azon a nyelven akár SHAKESPEARE több munkáját. De *-b* melléknévképzőt nem fog benne találni, ha még annyira töri is magát. De hát miért írja azután ERCKERT a *breit* cz. cikkben azt, hogy a láz nyelvben a «széles»-t úgy mondják hogy *partho*, a mingrélben *fartho*, *phartho*, a grúzban pedig *fartho*, *parthob*? Miért? Hja, ha M. azt sejtette volna! Hát azért, mert ERCKERT sem tud sokkal többet a grúz nyelvből, mint M., és mert azonkívül az *Adjectiva* fölírat alatt derűre-borúra közöl melléknév gyanánt határozót is, sőt egész kis mondatocskákat is, gyönyörűségeen tarkítva mindezt tollhibákkal és félreértésekkel. Hiszen elég akár csak a *breit* czímszó alatt álló grúz szókat elolvasnunk, hogy tiszta képünk legyen arról, hogy E. mennyire nem ért ahhoz a nyelvhez, a melyet ő is, egészen helyesen, a legfontosabb nyelvnek tart valamennyi kaukázusi nyelv közül*): «Gru. *fartho*, *parthob*, *ganivrab*, *gaxieri*». Ebben a négy szóban csak öt hiba van! Először is a grúz nyelvben *f* nincs, akár hányszor váltja is föl E. a hehezetes *ph* (*p'*)-t *f*-fel, a *fartho* tehát grúz szó nem lehet, a «széles» szavunknak tényleg *phartho* felel meg a grúz nyelvben. A második helyen olvasható *parthob* először is megint *ph*-n kezdődik, azután pedig — ó szegény *-b* képző! — nem is végződik *b*-n, hanem *d*-n, a *-b* egyszerű tollhiba (vagy sajtóhiba?), csakúgy mint a következő szó, a *ganivrab* *b*-je is, a mely megint *d* helyett áll. Az utolsó szó e diszes sorban a *gaxieri* *ganieri* helyett áll! Arról, hogy E. mit művelt a kaukázusi melléknévvel, egész könyvet lehetne írni, még pedig igen mulatságos könyvet, de minthogy M. műve amúgy is bőséges okot ad nekem e botlások szellőztetésére, itt az említett két «*-b*» végű alak további fejtegetésére fogok szorítkozni, de egy különösen jellemző példát még is föl akarok előbb említeni, egy *bokornak* a nevét, a melyet szintén a melléknév közt találunk, még pedig a *stolz* cím alatt. E *stolz* grúz másául ezeket találjuk: *amaqia*, *uzani*, *ampartovani*. Az utolsó szó hibásan van leírva a h. hogy *ampartavani*, az első nem pusztán melléknév, hanem egész kis mondat: *amaqi-a* = *superbus-est*; — az

*) L. művének második részében 387. l.

ilyesmin dőreség volna fönnakadni ERCKERTnél, de hogy került ide az *uzani* szó, a mely főnév és egy bokornak a neve? És mégis nincs ebben sem sajtóhiba, sem tollhiba, csak is tiszta, hamisítatlan dilettantizmus, a melyet az orosz *gord* szó tévesztett meg, mely büszkét is jelent ugyan, de egyúttal a *Viburnum Lantana*-nak a neve is. De hagyjuk most ezeket és térjünk vissza a grúz «*parthob*»-hoz.

Említettem már, hogy a grúz «*parthob*», a melyből M. egy *-b* képzőt vélt kifejthetni, egyszerű toll- vagy sajtóhiba, és hogy az ERCKERTnél nyomban rá következő *ganivrab* is az. Ezt még M. is kisúthette volna, ámbár fogalma sincs a grúz nyelvről, ha gondosan végig nézi ERCKERTnél a grúz mellékneveket; E. ugyanis egy helyen megmondja, hogy a *-d*-re végződő alak határozó és annyi ilyen *-d* végű határozói alakot említ a tiszta melléknévi alak mellett, hogy nagyon közel feküdt az a kérdés: nem egyszerű hiba-e a grúz *fartho*, mingrél *fartho*, *phartho*, láz *partho* mellett említett grúz *parthob*, hogy nem kell-e itt is rendes határozói képzést keresnünk és *parthod* (illetőleg *pharthod*)-nak olvasnunk a szót. Hiszen M. különben éppen nem félénk, ha az előtte fekvő anyagból következtetéseket kell levonnia! Már pedig a *hässlich* alatt ezeket a grúz szokat találta: *glaxa*, *glaxad*, *cudad*, *avad*, a jegyzetben pedig azt olvasta, hogy «*glaxad* ist Adverb»!! Igaz *glaxad*-ra nyomban következik még két határozói alak (*cudad* és *avad*) és ERCKERT dilettantizmusát jellemzi, hogy ezekről már nem mondja, hogy szintén határozók, és hogy helyettök az «Adjectiva» fölírás alatt nem említi inkább a melléknévi alakokat (*cudi*, *avi*), de másrészt annyi *-d*-s alakkal találkozunk E.-nél — itt ott fölötlik a határozónak *-th*-s mellékalakja is —, hogy kis éleslátással tisztába jöhetett volna M. is a *hässlich* cikkben nyert útmutatás segítségével a *-d* végzet természetével, innen pedig csak egy lépés lett volna a *parthob* hibás írásának fölismeréséig. A grúz *-b* melléknév-képzőről tehát, a mely nincs, búcsút vehetünk, legföljebb megemlíthetem még, hogy még ERCKERTnél sem találunk több *-b*-n végződő alakot a «melléknevek» ugyancsak tarka-barka csoportjában. Áttérek az avar alakokra, hisz ezekről is könnyű ítéletet mondani, hála USLAR és SCHIEFNER beható és igazán tudományos kutatásainak. Hogy M. mennyire fölületes munkát végzett, ugyancsak meglátszik itt is. ERCKERTből kiür taláalomra egy pár avar melléknévet (mindössze hármat), a melyben a szó végén *-b* áll és mert más kaukázusi nyelvekben az ezekhez illő szók végén nincs meg a *-b*, azonnal kész az ítélet: ez a *-b* «képző», a magyar *görbe* szó pedig a *kör* szóból ezzel a kaukázusi képzővel alakult. A három avar melléknév ERCKERT szerint így hangzik: *gurginau* (*nab*) «rund», *betcab* «dunkel» és *khudab* «gross»; M. szerint az első *gurgin-ab* részekre bontandó, a másodikban az *a* már nem tartozik a képző-

höz: *betca-b*, a harmadiknál miránk bizza, hogy *-ab* vagy *-b* képzős elemet akarunk-e benne keresni. Megengedem, hogy ERCKERT művéből nehéz valakinek, a ki nem ismeri a kaukázusi nyelveket, fölismerni az említett alakok igazi természetét, mert munkájának második részében erre tett megjegyzése kicsit zavaros (2: 172. l.), de hát kinek is jutna eszébe ERCKERT könyvében keresni az avar nyelv szerkezetének titkait, mikor kezében van USLAR több mint 500 lapra terjedő orosz könyve, a mely csakis az avar nyelvvel foglalkozik¹⁾ és SCHIEFNERnek, a híres pétérvári akadémikusnak, a kaukázusi nyelvek kiváló ismerőjének német műve,²⁾ pedig hát M.-nak kezében volt mind a kettő. Bizonyosan megnézte azt a 3 melléknévet ott is és fürkészte annak az okát, hogy miért mutat a melléknév hol rövidebb alakot, hol *-b-* vagy *-ab-*bal bővültet. És mit talált? Igazán zavarban vagyok, nem tudom, mit feleljek e kérdésre. Ha megnézte, vége a jóhiszeműségének; vagy nem nézte meg, akkor ez olyan könnyelműség és lelkiismeretlenség, a mely ritkítja a párját. Hiszen USLAR-SCHIEFNER műveiből egészen világosan kitűnik, hogy minden avar melléknév kö z n e m ű a l a k j a *-ab-*ra végződik. Olyannyira hihetetlen, hogy M., a ki oly bátran beszél a kaukázusi nyelvek szerkezetéről és a magyar nyelvben olyan mélyre menő kaukázusi hatást vél fölismerhetni, még egy olyan nagy arányokban mutatkozó tüneményt sem ismerne, hogy kénytelen vagyok annak részletes kimutatásába bocsátkozni.

SCHIEFNER a 19. l. a 67. §.-ban ezeket mondja: «Die gewöhnliche Adjectivbildung geschieht von Adjectivstämmen vermittelt der Endungen *au, ai, ab*, welche für die drei Geschlechter eintreten und für die der Plural auf *al* ausgeht; z. B. *qoaridau, qoaridai, qoaridab* enge; *hitinau, hitinai, hitinab* roth; *xah'au, xah'ai, xah'ab* weiss; bisweilen tritt auch die Endung *jau, jai, jab* ein; z. B. *kudijau, kudijai, kudijab* gross, *cijau, cijai, cijab* neu; *tljau, tljai, tljab* gut, neben *tlikau, tlikai, tlikab*³⁾». Érdekes világot vet e ragok használatára a 69. §. is: «Die von Substantiven hergeleiteten Adjectiva werden von der starken Genitivform gebildet, wenn sie einen allgemeinen Begriff ausdrücken, während man zum Ausdruck eines bestimmten, einzelnen Falles die schwache Genitivform in Anwendung bringt; auch diese Formen können mit den Endungen *au, ai, ab* versehen werden; z. B. *wacasulau, wacasulai, wacasulab* dem Bruder gehörig von *wac* G. *wacasul* Bruder».

¹⁾ Baron P. K. USLAR, *Etnografija Kavkaza-Jazykoznanie. III. Avarskij jazyk*. Tiflis 1889. 8-r. VI, 242+275+19.

²⁾ *Ausführlicher Bericht über Baron P. v. UsLAR's Awarische Studien* von A. SCHIEFNER. St. Petersburg 1872. 4-r. VIII+180.

³⁾ A *tljau* ill. *tlikau* «jó» szóban SCHIEFNER a *tl* helyett egy sajátos, nálunk ismeretlen jelt használ, a melyről maga mondja, hogy *tl*-lel lehetne helyettesíteni; ERCKERT ilyenkor *thl*-et ír.

Hogy mennyire nem képző az *-ab*, az kitűnik abból, hogy a melleknév csak az egyes számban végződik *ab*-ra (illetőleg *au*, *aira*), a többes számban az *-al*, *-el* rag a tiszta tőhöz járul: a nagy ember *kudijau c'i*, a nagy asszony *kudijai cuz'u*, a nagy ló *kudijab c'i*, de ezek többese egészen tisztán mutatja, hogy maga a tő csak *kudi*: *kudijal c'a'i*, *kudijal ru'abi*,*) *kudijal c'ujal* (l. USLAR, *Avarskij jazyk* 1 : 85.). A melleknév pusztá tője, akár mint a német nyelvben, határozó gyanánt szerepel, pl. «jól» avarul: *tlík* (*dica tlík koala bugo*: én jól írok l. USLAR 1 : 235. l.), de ha jó ember, asszony, lóról beszél, *tlíkau*, *tlíkai*. *tlíkab* alakot tesz a főnév elé, de csakis az egyes számban, a többesben tekintet nélkül a főnév nemére, az alak mindig *tlíkal*. megint úgy mint a németben: *ein guter*, *eine gute*, *ein gutes*, de a többesben csakis *gute*. M. ERCKERT-nél a *dunkel* alatt avar *betcab*-ot talált, de mert ugyanabban a cikkben kürin *midce*-t lát, habozás nélkül megállapítja, hogy az avar szó *betca-b* részekre bontandó és hogy az állítólag a *kör*-ből képezett magyar *görbe* szó magyarázatára kitűnő példa. Pedig ha fölkeresi a szót SCHIEFNERNÉL vagy USLARNÁL és különben is tájékozódik egy kicsikét, megtudja nehézség nélkül, hogy a *beçab* bizony *beç-ab* részekre bontandó és hogy az *-ab* semmi egyéb, mint köznemű rag, hogy tehát igenis azt mondják, hogy *beçab roh* «fins-terer Wald», *beçab ruq* «düsteres Haus», de hogy azt hogy «sötét van», az avarban úgy hangzik hogy *beç bugo*: *beç bugo hab ruq* «es ist düster in diesem Hause».

Pedig hát nem is veszett volna kárba a fáradság, ha M. egy kicsikét foglalkozott volna azzal, hogy az avar és még egy pár kaukázusi nyelv mikép fejezi ki a német a mellekneveken, hasznát vehette volna a *magas* szó fejtegetésénél is. M. ezt is kaukázusi szónak tartja és első sorban az egyjelentésű grúz *maghali*-val hozza kapcsolatba, erről meg azt tartja: «A *magha-li*, *mogha-li* alakok képzett volta különben világosan kitűnik az egyazon jelentésű ud *boxo*, dzsek *bugu-d* stb. változatokból is» (453. l.). Hát bizony ez éppenséggel nem tűnik ki olyan világosan, mert nem szólva arról, hogy M. egész művén végig teljesen önkényesen *m*-et és *b*-t minden nyelvben föltétlenül azonosnak tart, fölötte kétséges, vajjon az ud *boxo* és dzsek *bugud*-ban a *b*-a tőhöz tartozik-e. Már SCHUCHARDT igen valószínűvé tette bírálatában, hogy a szókezdő *b*- itt eredetileg nem egyéb, mint az a köznemű *b*, a melyet az avar nyelvben eddig a szó végén találtunk. Az ud *boxo*-val szemben a thus nyelvben is *boxo* alakot találunk, de itt ezt az alakot csakis a köznemű szók előtt használják, különben pedig azt mondják, hogy *doxo*,

*) *Cuz'u* többese — a mint USLAR szójegyzékéből is kitűnik, l. 2 : 224. — *ru'abi*!

wyo vagy *jozo* (l. WZKM. XVI. 290. l.). Szakasztott ugyanezt a tüneményt észlelhette volna M. az avar nyelvben is és ez talán még is gondolkodóba ejthette volna, mikor a *b*-n kezdődő alakokkal szemben, a melyeket USLAR-SCHIEFNER értekezéséből idéz, ERCKERTnél egy-egy hozzájuk föltűnően hasonlító hangzó n kezdődő alakot talált, v. ö. p. o. SCHIEFNERnél lák *b'öztul* «hoch» és ERCKERTnél *czachur aytuna* «hoch». Az avar tüneményt SCHIEFNER emígy írja le: «Die Adjectiva haben nicht allein nach verschiedenen Geschlechtern eine verschiedene Endung, sondern auch einen Wandel des Anlauts je nach den verschiedenen Kategorien, z. B. *wácadau*, *jácadai*, *búcadab* rein Pl. *rácadab*; *wórzatau*, *jórzatai*, *bórzatab* hoch; *wárs'adau*, *járs'adai*, *bárs'adab* gleich, eben; *wicatau*, *jicatai*, *bicatab* dick» (20. l. 73. §.). Nem akarom ezt a tüneményt más kaukázusi nyelvekből is kimutatni, de hogy milyen mélyen gyökerezik egyes kaukázusi nyelvben, arra hadd szolgáljon például az a sajátosság, ugyancsak ezen a tüneményen alapuló változás, a melyet a «testvér» szó kezdőhangjában találunk az avar nyelvben a szerint, hogy fitestvérről, nőtestvérről vagy állatok testvéréről van szó: *wac* «Bruder», *jac* «Schwester», *bac* «Bruder bei den Thieren»! Azt hiszem, a tünemények egész halmazából elég ennyi is, hogy az olvasó sejthesse, hogy hány elhamarkodott kijelentéstől tartózkodott volna M., ha nem sietett volna annyira kiaknázni mindazt, a mit ERCKERT igen kétes értékű könyveben talált, és a helyett inkább elmélyedett volna az USLAR-SCHIEFNER-féle alapos értekezések tanulmányozásában.

A mondottak után nagyon röviden végezhetek a még hátra levő példákkal. M. még egy karata *zherco-b* «hoch» melléknevet említ, egy dido *khoazal-ab* «faul» szót és a tabasszarán *gergni-b* «rund» meg *kuču-b* «feige» szókat; — ezeknek mind egy kaukázusi *-b* melléknévképző mellett kellene tanuszkodniok. A karata és dido nyelv tanúbizonysága már az avar nyelvhez való közel rokonságuknál fogva is gyanús, a dido nyelvről különben ERCKERT meg is említi, hogy a melléknevek itt is szakasztott olyan *-b* ragot vesznek föl a köznemben: «Das Adjectivum hat die bekannten Genus-Exponenten *v*, *j*, *b* im Auslaut, bei vocalischem Anlaut auch im Anfange des Wortes *v*, *j*, *b*» (2: 216. l.). Ugyanezt mondja az andi nyelvjárásokról, a melyekhez a karata is tartozik: «Die Geschlechts-exponenten sind in allen Dialecten die bekannten Buchstaben *v*, *j*, *b*; dieselben treten theils im Auslaut, theils bei vocalisch anlautenden Stämmen im Anlaut auf» (2: 198. l.). Ki merne ezek után még a tabasszarán *-b* «képzőben» bizni? Azt hiszem, még M. sem; ha mégis bele akarna ez utolsó szalmazsálba kapaszkodni, összeköttetéseimnél fogva könnyen megtudhatom a valódi tényállást, addig pedig beérem azzal, hogy ERCKERT, a ki biztosat erről nem tud mondani, mégis valószínűnek tartja, hogy a tabasszarán

nyelvben is ragok különböztették meg a melléknév különböző nemét (l. 2 : 49. l.).

A mondottak után valószínűleg senki sem fogja nagyon sajnálni, hogy M., mikor a magyar *görbe* szót a *kör*-ből származtatja, mindig csak *-b* és nem *-ba* vagy *-be* képzőről szól, illetőleg a kaukázusi nyelvekben egytől-egyig csak oly szókat hoz föl, a melyek tiszta *-b*-n végződnek. Hiszen az teljesen közömbös, hogy a magyar szóban a *b* után következő hangzót mikép kellene magyaráznunk, ha a kaukázusi nyelvekben valóban megvolna egy *-b* képző; — M.-nál a hibák rendesen akkorák, hogy igazán nem érdemes csekkélységekkel törődni.

6. *Gatya*. Csak félve nyúlok ehhez a darázs-fészekhez. Nehéz valakivel vitatkozni, a ki előtte ismeretlen nyelvekből halomszámra összehordott szavakon oly merész épületet épít föl, mint M. a *gatya* szó tárgyalása közben; kétszerte nehéz, ha az olvasó sem járatos a szóba hozott nyelvekben, úgy hogy nem elég a sok bátor állítás alaptalanságára egyszerűen csak rámutatni. Némileg könnyít a dolgon, hogy a kiinduló pont végtelenül egyszerű: a magyar *gatya* szót eddig a horvát-szerb *gaće* másának tekintették. A horvát-szerb *ć* annyira közel áll hangzásra nézve a magyar *ty*-hez, és azonkívül máskor is *ty*-vé lett a mi nyelvünkben (*praća* > *parittyá*), hogy ahhoz a legkisebb kétség sem férhet, hogy a magyar szó igenis lehet horvát-szerb eredetű. Ezt a lehetőséget M. sem tagadja, csak annyit mond, hogy e föltevés ellen «néhány, ha nem is döntő jelentőségű, de mindenesetre számba veendő körülmény szól» (286. l.). Először is a tárgyi ethnographiában talál ellene szóló mozzanatot: «Tudvalevő ugyanis, hogy az oly tipikus magyar gatyaviselet nem a jelen haza néprajzi alakulata, hanem ép úgy mint kiegészítő része, az *ing*, keletről hozott öltözék, mely szelvényben el volt terjedve a szasszanida korban a perzsáknál, parthusoknál s bizonyára az ő kulturhatásuk alatt álló egyéb nyugatázsiai népeknél is (l. erre nézve: Ethnogr. 9 : 56.). Bajos volna ily viszonyok közt föltennünk, hogy ama név, mely az egész magyarságban egyformán s egyedül jelzi e ruhafajtát, itten, a szerb révén került volna oly nagy elterjedéshez». A kérdést, azt hiszem, nem lehet azzal elútni, hogy M.-val együtt HUSZKA véleményére hivatkozunk, mely szerint «a gatyáért mindenesetre szkyltha területre kell mennünk» (l. Ethnogr. i. h.). Mert a *gatya* eredete kereshető a tárgyi ethnographia megállapodása szerint akárhol, abból még nem következik, hogy a magyarok a gatyaviseletet magukkal hozták, a *gatya* név meg éppen lehetne szláv, és átvétele újabb, még akkor is, ha a tárgy ismerete a honfoglalásnál jóval régiebb volna is. Annyi kétségtelen, hogy a szlávok a gatyát már ismerték, mielőtt a magyarok mai hazájukba értek, ezt a szláv szók sajátosságos, közös ere-

detre valló hangtani viszonya egészen világosan mutatja. A magyarokról ezt olyan kétségtelen bizonyossággal ki nem lehet mutatni, a *gatyá* lehet tehát, ha viselete ma még olyan tipikus is, a honfoglalás után átvett ruha és még ennél is könnyebben lehetséges az, hogy a szó később került hozzánk és azután épp úgy elterjedt országszerte, mint akár a szintén horvát-szerb reven hozzánk eljutott *csizma* szó. Mert az már csakugyan kétségtelen, hogy az oszmánli *ćizme* csakis délszláv közvetítéssel kerülhetett a mi nyelvünkbe — a török *ćizme* magyar ajkon sohasem alakult volna át *csizmá*-vá. Különböznél nem lesz egészen érdektelen rámutatni arra, hogy a szerbeknél a gatyaviselet a fiú életében fordulópontot jelent, a mint KARADZSICS szótárából is kitűnik: «A falusi gyermek rendszeren föl nem veszi a gatyát a 6—7-ik esztendeig (mig meg nem tudja azt oldani és kötni) és ha fölveszi, többé el nem hagyja. A férfiak gyakran attól az időtől számítják az éveket, a mikor gatyát öltöttek, p. o. mikor az meg az volt, még nem viseltem gatyát, vagy éppen csak kezdtem gatyát viselni».

M. fönt említett megjegyzése után áttér a rokon nyelvekben található gatyanevekre és azt találja, hogy ezek részben nem magyarázhatók meg «egész kifogástalanul» a megfelelő orosz szóból. Hogy az osztják-vogul *kūš* alak valóban nem lehetett-e az orosz *gaći*-ből, hogy ennek okvetetlenül *-i* végű alak felelne meg, azt én nem tudom megítélni, de arra, a mit a finn *kaatio* (*kaatia*)-ról mond, igenis van észrevételem. A ma használt orosz alak *gaći*-nak hangzik; ebből a finn szó már a *č*-vel szemben álló *ti* miatt sem magyarázható. Másrészt a szláv nevek összessége világosan arra mutat, hogy az orosz *č* eredeti *tj*-ből keletkezett.*) A finn *kaatio* tehát igenis lehet orosz, de csak ha a finnek történelőtti időben vették át a szót, a mikor az oroszban a *č* helyén még az eredeti *tj* hangzott. Minthogy a szláv szó származását nem ismerjük, nagy merészség kell ahhoz az állításhoz, hogy történelőtti időben a szót nem használhatták egyes számban, hogy a mai többesszámú *gaći* helyett nem mondta valamikor az orosz azt, hogy *gača*, illetőleg még régebben azt hogy **gatja*. A szláv nyelvek a páros részekből álló tárgyakat ma többesszámú alakkal szeretik jelölni (valamikor kettős számot használtak ilyenkor) és ennek a szláv nyelvhasználatnak a bélyegét akárhányszor rányomták az idegenből került szókra is. A török a nadrágot *čakšir*-nak nevezi, a mi egyes számú alak, a szerb azonban *čakšire*-nek nevezi, a mi épp oly többesszámú nőnemű szó, akár a *gače*, az ollót a török *makas*-nak hívja, a szerb azonban, mert két vágó részből áll, többesszámú

*) *Tj*-ből a bolgárban rendszerint *št* lett, az oroszban és szlovénben *č*, a horv.-szerbben *ć*, a cseh-tótban *c*, a lengyelben (jésített *c*) *ć*, v. ö. bolg. *gašti*, or. *gaći*, szlovén *gače*, horv.-szerb *gače*, cseh *hace*, l. *hacie*.

makaze-t csinált belőle. Hogy milyen erős gyakran a régi, eredeti kifejezések hatása, azt szépen mutatják a szerb kocsinevek. Értethető, hogy a régi elnevezés, a *kola* csak többszámú lehet, hiszen származása szerint «kerekeket» jelent (az ismert *kolo* «kör[táncz]» semmi egyéb mint a *kola* egyes száma), a szerb tehát, ha kocsin megy valahová, nem azt mondja, hogy «tengelyen» megyek oda, mint a német, hanem azt hogy «kerekeken». Ez a megszokás olyan hatalmas, hogy belekényszeríti rendszeren az idegenből átvett kocsineveket is ebbe a nyelvhasználatba, ámbár itt valóban nincs a többes szám használatának semmi logikai alapja: a magyar *hintó* *hintov*-nak is hangzik ugyan, de nagyon sűrűn, a népdalban többnyire többesben használatos: *hintovi*; a magyar *kocsi*-ből a szerb-ben egészen rendes fejlődésnél fogva *kočija* lett, a mely mellett azonban széltiben használatos egy kocsiról is a többes *kočije* is; az olasz *carozza*-val szemben csak az olaszok szomszédságában járja még az egyszámú *karoca*, minálunk és Szerbiában csak a többszámú *karuce* ismeretes. Ha tehát a *gatya* szláv nevéől föltesszük, hogy idegenből került, semmi sem könnyebb, mint azt megérteni, hogy miért vészett el csaknem az egész területen a régebben valószínűleg általános elterjedt egyes számú alak, MIKLOSICH-nak tehát mindenképpen joga volt egy egyszámú *gatja alak szerkesztésére. Ilyen egyes számú alakra látszik vallani a finn *kaatio* is, de meg az sem mondható olyan bizonyosnak, hogy az orosz nyelvben az egyszámú *gača* merően ismeretlen; DAHL, a ki tisztán a nép ajkáról gyűjtötte össze híres nagy szótárát, határozottan azt mondja, hogy a szó *gača* vagy *gači*, példát is idéz az egyes számú alakra, igaz, csak Szibériából.*) A finnek egyelőre alig tehetnek okosabbat, mint hogy tudomásul veszik MIKKOLA kísérletét, a ki a finn szót egy MIKLOSICHTól is föltett szláv *gatja-ból magyarázza; nem hiszem, hogy MUNKÁCSI kaukázusi tudománya ott több hívőre fog találni, mint minálunk.

Most pedig vegyünk egy időre búcsút tudománytól, hangtani törvényektől, aprólékos, higgadt fontolgatástól, mindentől, a mit kutatásaink közt szem előtt szoktunk tartani, és kövessük M.-et a kaukázusi nyelvek háborgó tengerére, «hátha egy harmadik területre akadnánk, melyből úgy a szláv, mint a finn-magyar alakok külön-külön egyenesen, vagy közvetve történt átvételkép magyarázhatók volnának . . . a hol egyszersmind e szláv és finn-magyar alapon nem elemezhető szónak nagy valószínűséggel alapját és jelentésbeli fejlődését is fölismerhetjük» (287. l.).

Lehetetlen M. fejtegetéséről, a fölhozott egymásba fűzött okok tömkelegéről csak némileg is tiszta képet alkotni magának,

*) Az európai Oroszországban különben mai nap a többes *gači* használata is igen gyér.

ha szóról szóra el nem olvassa az ember ezt a nevezetes és fölötte jellemző tárgyalást:

«Ide tartozó szavak: csecsencz *ħaci*, *ħeci* «unterhose»; továbbképezve: lák *ħasa ħ*, *ħaza-g* «hose»; *jaltu-ħħazaġ* «hose», *lultu-ħasaħ* «unterhose»; tabasszerán *ħücek* «unterhose» | kürin *va-ħčagh*, *va-ħčėġ*, *vä-ħčėġh*, rutul, chachur *vayčėġh*, agul *vagčak*, varkun *vačag*, kaitach *vačax*, buduch *aččak*, dzsek *uččag*, kubači *učag* «unterhose», chürkilin *uoáčag* «hose». Bővebb hangtestét tapasztaljuk ugyane szónak a kardin *ghonšėġ*, šapszug *uguanšėġge* «hose» változatokban, melyeknek hangbeli viszonylása az előbbiekhöz mutatkozik a föltehető alapszóban is. Ez t. i. valószínűleg nem más mint a kürin *khvač*, kaitach, akuaša *kaš*, láz *kučyi* és dido *konču* «fuss» szó a képzésnek olyatén jelentésmódosításával, minőt a dimin. képzős német *ärm-el*, *leib-chen*, szintígy a mordvin *kirga-ks* «halsband», *kuro-ks* «zaum», *pila-ks* «ohrring» szavaknál is észlelünk, úgy hogy a *ħaci*, *ħasaħ*, *ħáčagh* alapértelme ilyes volna: «füsschen», illetőleg: zum Fusse geh ö r i g, l á b b e l i.» (287. s köv. l.)

Bontogassuk egy kicsit az összekuszált szálakat! M. kezdi az orosz *ħaci* (kisorosz *ħaci*!)-hoz veszedelmesen hasonlító csecsencz *ħaci*-val és lassan-lassan egyre jobban eltávolodik e hangesoporttól, míg el nem jut a sapszug *uguanšėġge*-hez. Nyomban erre következik a nagy ugrás, a salto mortale, akarom mondani — a «föltehető alapszó»: kürin *khvač*, kaitach, akuaša *kaš*, láz *kučyi* és dido *konču* «fuss». Ha nehéz is, ne veszítsük el fejünket, bonczolgassuk hideg vérrel a mondottakat. Az eredmény az: a kaukázusi gatyanevek eredetileg lábacsokát jelentenek és a láb nevéből képződtek. Lássuk sorra! A láb a kürin nyelvben *khvač*, a gatyá — *vayčagh*, a kaitachban a láb *kaš*, a gatyá — *vačax*, a lákban ERCKERT szerint a láb *ččan*, a gatyá — *ħasaħ*, *ħazaġ*, a chürkilinben SCHIEFNER-USLAR szerint a láb *kvač*, a gatyá — *vayč'ag*.) Hiába nézzük végig akár M. idézeteit, akár főforrásában, ERCKERT művében mind a 27 kaukázusi nyelvben a láb és a nadrág-gatyá neveit, sehol a legkisebb támasztó pontot sem találunk a két szócsoporthoz akár csak részben való összekapcsolására, annak az útmutatásnak, hogy a kaukázusi gatyanev a láb nevéből származott volna, sehol még árnyékát sem leljük. Ha M. itt mégis észre tudott venni ha még olyan vékonyka szálaeszkákat, a melyek az egyik csoport szavait a másik csoport szavaikhoz fűzik, akkor ő bizonyosan a füvet is hallja

*) Én készakarva nem javítottam az adatokat, úgy közöltem, a mint M. ERCKERNél maga előtt látta, csak a chürkilin *kvač* alakot, a mely állat lábát jelenti («Pfote»), idéztem SCHIEFNER-USLARBól, hiszen a M.-tól idézett kürin *khvač*-sal való azonossága szembeszökő; a gatyá nevé is ezúttal SCH.-U.-ból írtam ki (l. 194. l.): *vayč'ag* «Weiberhose», mert ERCKERT *uoáčag* alakja nagyon gyanús.

nőni, már pedig ehhez mi közönséges halandók nem értünk, erről tehát vele nem is vitatkozhatunk.

De van M. fejtegetésében még sok apró részlet is, a melyre észrevételelem volna, de annyi, hogy lehetetlen mindegyikre kiterjeszkednem. Elég lesz egy-kettő mutatóul.

M. nem csak hasonlatosságot talál egy-egy kaukázusi nyelvben a gatyá és a láb elnevezésében, hanem még egy lépéssel tovább megy és az állítólag a láb nevéből hajtott gatyanev képzését és eredeti jelentését is meg akarja állapítani, M. ahhoz az eredményhez jut, hogy a «láb» nevéből keletkezett gatyanev eredetileg kicsinyítő képzés lehetett, mikor aztán «alapértelme ilyes volna: füsschen». Tegyük ezt a föltevést egy kis próbára. A kürin p. o. a lábat *khvac*-nak, a gatyát *waxčeg*-nek*) hija; bátorság kell hozzá, hogy valaki ezt a szót amabból származottnak jelentse ki, de még nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy azt állítsa, hogy a most gatyát jelentő kürin szó eredetileg «lábacskát» jelentett, mikor a kürin nyelvnek egyáltalában nincs kicsinyítő képzése: «Da es der Sprache an Vergrößerungs- und Verkleinerungswörtern fehlt, kann man solche Begriffe nur mit Hülfe von Adjectiven ausdrücken: *g'wac'i k'wal* kleines Haus, Häuschen, *c'ix'i k'wal* grosses Haus» (SCHIEFNER-USLAR 10. l. 27. §.). A lákban a láb SCHIEFNER-USLAR szerint *c'an* (101. l.), a gatyá illetőleg nadrág *h'az'ag* (89. l.)*). Sehogyan sem tudom megérteni, hogy mikép lehetne ez amannak a származéka, de kicsinyítője már éppenséggel nem lehet, mert kicsinyítője e nyelvnek sincs: «Es kommen weder Vergrößerungs-, noch Verkleinerungswörter vor, was eine Eigenthümlichkeit mehrerer kaukasischer Sprachen ist» (6. l. 16. §.). A chürkilin nyelvben a láb *kwac*, a gatyá, illetőleg a női nadrág *waxčag*. Ha valaki nagyon bátor, megpróbálkozhatik azzal, hogy az utóbbit az előbbiből valahogy származtassa, csak «Füsschen»-t ne keressen a «Weiberhose»-ban, mert kicsinyítő képzést a chürkilin nyelv sem ismer: «In Uebereinstimmung mit mehreren anderen kaukasischen Sprachen fehlen auch der Hürkan-Sprache Verkleinerungs- und Vergrößerungswörter» (9. l. 27. §.). És ezt így folytatni lehetne, mindig újra meg újra az tűnnék ki, hogy M., a ki olyan bátran kapcsolja össze a kaukázusi nyelvek szavait és származtatja egyiket a másiktól, milyen keveset tud ezekről a kaukázusi nyelvekről.

Áttérek más apróságra. A kaukázusi gatyanevek egy része

*) SCHIEFNER így írja a szót, l. 249. l.

***) SCHIEFNER a szót úgy fordítja, hogy «Hosen», de a rákövetkező példa arra vall, hogy a szó csak a női nadrágot, bugyogót jelenti, mint a chürkilin *waxčag* «Weiberhose». Minthogy a példa néprajzi szempontból is érdekes, ide iktatom: *tanal tanin h'az'ag dündi*, er hat ihr Hosen gemacht, d. h. sich mit ihr verlobt, es ist das erste Geschenk an die Braut.

(-γ) -g, -k-n végződik, ezért M. a jegyzetben «a -g, -k képzésre nézve» egy pár adatot állít össze, újra meg újra csakis a teljesen megbízhatatlan ERCKER-*hez* fordulva, egyetlen egyszer sem az olyan elsörendű forráshoz, milyent talált volna a SCHIEFNER-USLAR-féle értekezésekben. Ha most már az idézett szókat, a mikor t. i. lehet, megnézzük SCHIEFNER-USLARNÁL, néha egészen meglepő eredményhez jutunk, a minek igazolására két csecsencz példát akarok bemutatni. M. abból, hogy ERCKERT a pacsirta csecsencz nevéül *naul* és *naulik* alakot említ, azt következteti, hogy itt is, mint állítólag más esetekben is, -k képzővel továbbfejlesztett szóval van dolgunk. De hát kezében volt SCHIEFNER-USLAR nagy tanulmánya, miért nem nézte meg a szót ott is? Ebből láthatta volna, hogy a pacsirta neve a csecsencz nyelvben csakis *naul* és hogy az ERCKERT-nél található *naulik* mellékalak valószínűleg a szó genitivusából [*naulij*-ből] ferdült el, a mi elvégre nem volna valami nagy csoda, hiszen ERCKERT-nél vannak ennél ezifrább hibák is szép számmal. M.-nak ezzel szemben kétségtelenül joga van azt állítani, hogy a *naulik* lehet azért mégis továbbképzés, a melyet SCH.-U. talán csak véletlenül nem említ, és minthogy M. a SCH.-U.-féle kimerítő tanulmányt alig ismeri közelebről, noha forrásai között fölemlíti és itt-ott hivatkozik is rája, egy perczig sem kételkedem ebbeli hajlandóságában. De ezzel az állításával már ellenkezésbe jutna SCHIEFNER-nek, a kaukázusi nyelvek e kiváló ismerőjének és éles megfigyelőjének, egy positiv állításával, a mely szerint csecsencz szó — k-n nem is végződhetik! (l. 6. l. 34. §.). És mégis! M., a ki egyetlen egy kaukázusi nyelvet sem ismer, a kinek nincs tehát úgy módjában, mint nekem, ERCKERT-nek néha egészen különös botlásait legalább egy kaukázusi nyelven belül a legapróbb részletekig követni és e botlások forrását is tisztán fölismerni, M. talán fölhaborodik azon a föltevésen, hogy ERCKERT a *naul* genitivusából a *naulij*-ből csinálta a *naulik* mellékalakot. Én ezt mindazonáltal igen de igen valószínűnek tartom; megerősít engem ugyanis e föltevésemben az az eset, a mely M.-nál nyomban a *naul-naulik* után következik: «csecsencz *gē* és *gäig* ‚bauch‘ (u. o. 44.)». Nézzük csak ezt a szót is SCH.-U.-nál. Roppant gyanús, hogy SCHIEFNER mindig csak *gē* alakot említ a nominativusban és hogy az a furcsa *gäig* mellékalak megint annyira hasonlít a genitivushoz, a mely *gäig*, de meg egyenesen kizártnak látszik az a pusztaság is, hogy a *gē*-nek *gäig* mellékalakja lehetne, mert ezt SCHIEFNER minden bizonynyal megemlítette volna, hiszen a *gē* szót nemcsak a szójegyzékben sorolja föl, hanem 3-szor a nyelvtani részben is, a 25. §.-ban rámutat eredeti alakjára is, a szóban ugyanis kiesett egy mássalhangzó, és a hosszú *ē* a *gē*-ben összevonás eredménye, mint megannyi más esetben; — v. ö. a thus

gagao «Bauch» szót és olv. a bevezetés II. l., a hol szó esik arról, hogy a thus meg a csecsencz nyelv eredetileg egy volt.

Miután M. e jegyzetben így elbánt a kaukázusi *-g, -k* képzővel, áttér a *gači* alak magyarázatára. «A *gači* [gatya] alak véghangzója, azt mondja, a szomszédos nyelvek *khvač, kaš* («fuss») szavához képest úgy látszik csak a teljesebb tőalak (v. ö. láz *kučzi, dido konču*) kiegészítő része. A magyar *gatya*, finn *kaatio* végzetéhez való viszonyára nézve fontos, hogy sok szóban az ilyen *-i* véghangzó más hangzóval váltakozik; így közli ERCKERT egymás mellett a következő csecsencz alakokat:» És most következik 11 ERCKERTTŐL vett szópár, a melyből SCHIEFNER-USLAR részletes munkájából egyetlen egyet sem lehet igazolni! A két alak közül, a mely egy párt alkot, mindig csak az egyiket találni SCH.-U.-nál, rendesen azt az egyet sem közölte ERCKERT híven.

De hagyjuk ezeket az apróságokat és siessünk e hosszú fejtegetések végeredményéhez. «Számbavéve, mondja M., immár a fönt előadott nehézségeket, inkább vélhetjük az ellenkező esetet, vagyis hogy mind a szlávtság, mind a finn-magyarság *gatya*-féle szavát még keleten olyan néptől szerezte, melynek nyelvét a mai kaukázusi népek tartották fönn». És most jön megint egy nagy meglepetés: «Mintául szolgáló ejtések gyanánt egybevetve a kabardin *ghonšeg*, lák *gašax*, csecsencz *gači* alakokat, **gači, *gač, *gat* (< **ganči*), illetőleg **gač, *gat*-féle nyelvjárásilag váltakozó hangalakokat sejtethetünk; az előbbieknél a szláv, vogul-osztják és zürjén, az utóbbiaknak a magyar és finn megfelelők lehetnének másai» (288. s k. l.). Nem tagadom, hogy M.-nak, ha a magyar *gatya*, a finn *kaatio* és a szláv neveket meg akarta magyarázni, a melyek eredeti *tj*-re mutatnak vissza, égető szüksége volt egy *gat* «ejtésre» is, de az is bizonyos, hogy a kaukázusi alakok ilyenek föltevésére a legkisebb jogot sem adnak, és az erőszakosság azzal nem lesz kisebb, hogy M. a **gat* után azt veti hogy «(< **ganči*)». De ha M. már nem restelte e *gat* «ejtés» fölállítását, nézzük csak, eltekinthetett volna-e belőle a szláv szók ősalakja? Kérdezze meg M. akármilyen szlavistától, mindenkitől azt a feleletet fogja kapni, hogy nem, ilyen «ejtés»-ből sohasem lehetett volna bolgár *gašti*, orosz *gači* stb. stb., már csak azért sem, mert a közös szláv *a* hosszú *ā* (v. *ō*)-ból lett, rövidből nem. Tehát hiábavaló volt minden erőszak, hiába állított föl M., csak hogy minden követelésnek eleget tegyen *š*, mondd őt, «nyelvjárásilag váltakozó hangalakot», az első komoly kísérletnél, hogy ezek segítségével egy élő nyelv alakját megmagyarázzuk, zátonyra kerülünk. No de ez a sok, sok baj közül mindenesetre a legeslegkisebb, hiszen tudom, hogy M. akár még egy tuczat «nyelvjárásilag váltakozó hangalak»-kal szolgál nekünk, ha kívánjuk, hiszen ezt ilyen tág lelkiismerettel szerkeszteni lehet a végtelenségig. Ime mindjárt egy csattanós bizonyíték

rá! M. nem elégszik meg azzal, hogy a kaukázusi szókból mindenféle fogással kimagyarazza a mi *gatyá* szavunkat, a finn *kaatio*-t, a vogul-osztják és a zürjén szót, valamint a szláv *gatyaneveket*, hanem huszárosan megírt czikke legvégén még egészen váratlan meglepetést szerez nekünk, a melynek tiszta élvezetében nem akarom az olvasót zavarni:

«A keleti eredet fölvetelével még mint külön nyelvjárásból került alak idevonható volna az alföldi *kutya* «lábikrára csavart czókmók» (MTjsz.) szó is a szókezdőnek azon $g \sim k$ változásával, melyet a mai kaukázusi nyelvjárásokban is észlelünk (v. ö. az első szótag hangzójára nézve: láz *kučyi* «fuss» s a jelentésre nézve: or. γαχι «gamaschen», γαχι «stiefeln», török *konč* «stiefelschaft» = didó *konču* «fuss».)»

7. *Hályogfa*. Felteszem, hogy M., mielőtt a *hályogfa* származását kereste, tisztába igyekezett azzal jönni, hogy ez a szó mit jelent, hogy hát voltaképp micsoda «fa» az a *hályogfa*; hisz mesébe való vaskalaposág volna, ha a szó származását nagy tudákosan megmagyarázná nekünk és kitünnék, hogy azt sem tudja, ez a szó mit jelent. De mivel M.-nak mindig nagyon sürgős a dolga, nem fogjuk róla föltenni, még kevésbbé tőle követelni, hogy szakmunkában nézze meg a *hályogfa* pontos meghatározását, megelégszünk azzal, a mi a MTsz.-ban meg a NySz.-ban található, a melyek már amúgy is kezében vannak és melyeket idéz is, nagy szerényen még csak a Pallas-lexicont vesszük hozzá, semmi egyebet.

A MTsz.-ban egyebek közt a következő adatokat találjuk:

1. **Hályog** (*hájjag* Háromszék m. Uzon Erdélyi Lajos; *hójog* [?] Csík m. Nyr. VIII. 379). *Akkora hójog van a szemén, mind egy fekete-mákszém, még se lát* (i. h.) [v. ö. 2. *hályog, hólyag*].

[2. **Hályog, Halyog, Halyag**]. *hályog-cseresznye* . . . [v. ö. *hólyagos-cseresznye*], *hályog-meggy* . . . : vékony héjú, nagyszemű meggy, hólyagos meggy.

Hólyag (*hályog* Nagy-Kálló) . . . [v. ö. 1. *hályog*].

Ezek az adatok még el nem döntik a kérdést, de ha új világitásban fogjuk látni, becések lesznek majd. Maga a *hályogfa* mellékalakjai (*hályag-fa* és *halyag[-fa]*) és meghatározása («cserje, a melynek keresztező ágai vannak, s apró bogycokat terem») nem hoznak közelebb a kérdés megoldásához, még az sem tűnik ki eszótárból, hogy a KASSAI JÓZSEF *Szókönyvéből* említett «*halyog-mogyoró* [?]» a *hályogfa* gyümölcse.

A NySz. már jóval többet mond, hiszen közli a *hályogfa* latin nevét: *staphys, nux vesicaria*, már pedig tudjuk, hogy a latin *vesica* hólyagot jelent! Hogy a *hályog* szó a *hólyag* szóval váltakozik, azt kiolvashattuk már a MTsz.-ból is, de ez a váltakozás most egé-

szen új jelentőséget nyer. A NySz.-ban újra találkozunk a *hályog-meggy*-gyel, de hogy az utána következő *hályog*-*meggy* azonos-e vele, az legalább előttünk nem-szakértők előtt nem világlik ki, de a *hályog*-*szemü-csērősnye* egynek látszik a *hályog*-*csērősnyé*-vel, mind a kettő «*cerasum Julianum*», és maga a *hályog* is előfordul hólyag jelentéssel: *Epének hájoga*: gallenbläselein.

Most pedig nézzük a Pallas-lexicont, mert valamit sejtünk ugyan már, de biztos tudásunk még sincs arról, hogy mi tulajdonképp a *hályog**fa*, ha pedig azt nem tudjuk, miképp akarjuk azt kisűtni, hogy miért kapta éppen ezt a nevet. Mindenek előtt olvassuk el a *Hályog* czikk bekezdését: «Hályog szó szerint hártját, hólyagot jelent, melyről azt hitték, hogy a szembogarát eltakarja s a látást megrontja». Most pedig keressük a *hályog**fát*. Ezt, igaz, nem találjuk meg külön czikkben, de ott a «*Hályogfa* v. *hajogfa* (növ.) l. *Hályogmogyoró*». A *Hályogmogyoró* alatt pedig ez áll: «*Hályogmogyoró*, *hályogfa*, *hájogfa*, *hályogfa*, *hajogmogyoró*, *hályogmakkfa*, *hályogfa*, *hályogcserje*, *szerencsedió* (*Staphylea* L.). Tokgyümölcse*) hólyag módjára fölfúvódott, benne csontkeménységű magva zörög. Hazánkban a St. [olv. *Staphylea*] *pinata* L. (vad pisztácia), a magyar szerencsefája». A *Staphylea* a. azt olvassuk: «l. *Hályogmogyoró*, *Szerencsedió* és *Apácزابokor*. *Staphyleaceae* a. m. hólyogmogyorófélék . . . hólyag módjára fölfúvódott termés . . .». Végre a *Szerencsedió* a. ezt találjuk: «*Szerencsedió* növ. a hólyogmogyorónak fölfúvódott toktermése, benne mogyoróforma magva zörög. A nép meg a gyermek játsszik vele».

Azt hiszem, ennyi elég, nem kell már sem azt tudnunk, hogy a német a *hályog**fát*, illetőleg gyümölcsét nem csak *Pimpernuss*-nak híja, hanem *Blasen-nuss*-nak is, CzF. Nagy Szótára sem kell, a hol a szó már réges-rég helyesen meg van magyarázva; a mondottak után már minden gyermek megmondhatja nekünk, hogy a magyar ember miért híja azt a cserjét *hályog**fának*, nincs tehát más hátra, mint hogy nagy áhítattal elolvassuk M. tudós fejtegetését:

«V. ö. szkr. *kaliṅga*- (nomin. -as), *kaliṅgā* (fem.) «name verschiedener pflanzen: acacia sirissa, ficus infectoria, ipomoea turpethum (BR. Skr. Wb. 2 : 163), melyet a Koromandel-part tájékán lakott *kaliṅgās* nép nevével hoznak kapcsolatba (UHLLENBECK: EtWb. 48).

Másnemű egyzetetésre kínálkozó adat: szkr. *kālā*- «name verschiedener pflanzen: indigofera tinctoria, piper longum, ipomoea turpethum, ipomoea atropurpurea, nigella indica, rubia munjista, ruellia longifolia, physalis flexuosa, bignonia suaveolens» (u. o. 2 : 247.),

*) A czikkben olvasható «Tokgyümölcse» sajtóhiba, a mint ez a *szerencsedió* czikkből is kitűnik.

ettől: *kāla*: «blauschwarz, schwarz». Ehhez viszonyítva a magy. *hályag* fanevet, végzetében az árja *-ka* diminutivképzőt láthatjuk (v. ö. *kālaka*-«name einer pflanze» u. o. 251.)» L. 322. l.

8. *Féreg*. A *féreg* szó, ha M.-nak igaza van, a pamir nyelvből való vagy legalább egy pamir szóval hozható kapcsolatba:

«< Vakhī *pürk*, szarigöli *pürg*, šighnī *purg*, mindzsānī *pargh* «ratte, maus» (TOMASCHEK. Pam. 769.)» L. 271. l.

Kürom előbb M. bizonyítását szóról szóra, így könnyebb lesz a zavaros czikkhez hozzászólni:

«A pamir szó eredete homályos; de föltehetőleg kapcsolatosak vele: avar *buruzh*, *boroz* «schlange, wurm», and *berečo*, *berča* «schlange» (ERCKERT: Kaukas. Spr. 122.). Az utóbbi adat végzetével a vakhī *prič* «wurm» szóra emlékeztet (*yur-prič* «skorpion», *mür-prič* «ameise»), melynek a hindu nyelvjárásokban másai: astori *príže*, kištvari *prišū* «floh» (TOMASCH. Pam. 769.), szintígy a rokon nyelvekben: votják *pič*, *pič*, Kaz. *pěš*, zürjén *pič'*, *pič* «floh» (l. a zürjén-votják *re > č* mássalhangzócsoport-egyszerűsítésre nézve NyK. 25: 61, 381.), s mint innen került átvétel: déli osztják (Vach-vidéki) *počče*, *pače* «floh» (ΠΑΡΑΙ). Nem választható el ezektől a volgai tatár *börcä*, csuvas *porza*, kirgiz *bürsö* «floh», melynek csagataj *bürke*, *bürge*, ozmanli *pire*, *bire* «floh» megfelelője a vakhī *pürk*, szariqöli *pürg*, illetőleg magy. *féreg*, vog. *pürk* képzésével látszik szerkesztve. V. ö. közszláv *blъha*: ószlov. *blъha*, bolgár *blъha*, újszlov. *bouha*, szerb *buha*, cseh *blecha*, tót *blcha*, lengyel *pchą*, orosz *blócha* (magy. *bolha*), litván, lett. *blusa* (MIKLÓSICH EtWb. 15.). TOMASCHEK a vakhī *prič* eredetére nézve a szkr. *pru-* «eilen, springen, hüpfen» igetőre gondol (< *pruč, szkr. *puruka.)»

M. egész művében a távol pamir nyelvvél szemben illő tartózkodást tanúsít, azért itt is kívánatosnak tartotta, hogy a kérdést erről a ködös tájékról áthelyezze olyan térre, a melynek eddigi tudásunk szerint ugyan szintén semmi köze sincs a magyar nyelv fejlődéséhez, de a melyről M. már annyira telebeszélte a szegény olvasó fejét, hogy az már egészen otthonosnak érzi magát rajta, olyannyira, hogy talán észre sem veszi azt a sommás eljárást, a melylyel M. a pamir «patkány»-ból egyszerűen kaukázusi «kígyóférges» csinál: «A pamir szó eredete homályos, de föltehetőleg kapcsolatos vele: avar *buruzh*, *boroz* schlange, wurm, and *berečo*, *berča* schlange». Mikor M. ezeket leírta, bizonyosan jót nevetett azon, hogy ő milyen könnyű szerrel átsalta az ártatlan olvasót a pamir fősíkról a Kaukázusba és bátran folytatta: «Az utóbbi adat végzetével a vakhī *prič* 'wurm' szóra emlékeztet»; ebbe kapaszkodik azután egy egész «bolha»-sereg, kezdve az astori *príže*-n egészen a kirgiz *bürsö*-ig, «melynek csagataj *bürke*, *bürge*, ozmanli *pire*, *bire* 'floh' megfelelője a vakhī *pürk*, szariqöli

pürg, illetőleg magy. *féreg*, vog. *pēr*k képzetével látszik szerkesztve». De nekem semmi észrevételem sincs az ilyen «föltehetőleg kapcsolatos» homályos szavakra, a hol az egyik «végzetével emlékeztet», a másakra vagy pedig egy harmadiknak «képzésével látszik szerkesztve», nem érdekel engem sem a pamir «patkány», sem az avar-and «kigyó», engem csakis a «bolhák» érdekelnek, ezek közül is csak a szláv bolhák. Miután M. szerencsésen fölfedezte a csagataj nyelvben a patkányt jelentő vakhī *pürk* (= m. *féreg*) szóval összezsengő *bürke* bolhanevet, meg nem állhatja, hogy ránk ne szabadítsa mind a szláv bolhanevet is, mert hát ezek is összezsengenek a *pürk-bürke* szókkal, az összezsengés pedig M. nyelvhasznításának leghatalmasabb fegyvere, neki az valóságos varázsvessző. Mert ha nem ez a tisztán zenei mozzanat, a szók összezsengése, vezette M.-t, ugyan mire való volt az összes szláv kifejezések olyan lelkiismeretes kiírása? Hiszen a kinek a szláv nyelvek hangtani jelenségeiről csak halvány fogalma van, tudja, hogy a szláv *blęcha* régi *blusā-ból keletkezett és hogy a litván-lett *blusa*, a melyet M. szintén említ, csaknem egészen tisztán megőrizte ezt a régi alakot. A bolha szláv neve tehát valamikor nem is hasonlított annyira a csagataj *bürke*-hez, még a szók gyökere sem lehet közös, ha a csagataj *bürke*-vel állítólag összefüggő vakhī *prüč* valóban szanszkrit *pru*-ból hajtott, mert ebből merő lehetetlenség egy szláv *blęcha*-t megmagyarázni. Egyre azonban mégis jó a szláv szókra való hivatkozás: fényesen mutatja, hogy M. mennyire nem ismeri még a legközelebb fekvő, át meg átkutatott nyelvek multját sem, ki merné hát őt olyan térre követni, a melyen még azok is csak tapogatva járnak, a kik igazán foglalkoztak az illető nyelvekkel?

9. *Iczurka-piczurka*. E czikkecske helyett eredetileg csak egy kis pótlást akartam írni a *görbe* cikkhez, de egy a Kaukázusból várt levél, a mely erre a pótlásra az anyagot szolgáltatva volna, ennél többet hozott: újra bizonyította, hogy MUNKÁCSI «kaukázusi érintkezése», a melyről még legújabbban is nagy bátran azt hirdette, hogy «kétségtelen és ép oly jelentős, mint a magyar nyelv régi török elemeinek fölfedezése» (Nyr. 32 : 105.), a tények előtt szétfoszlik mint a reggeli kőd.

Láttuk a *görbe* cikkben, hogy M. ezt a szavunkat a *kör* szóból származtatja egy kaukázusi *-b* képzővel, és hogy ezt a *-b* képzőt a legkülönösebb módon kifejti egyrészt egy toll- vagy sajtóhibából, a hol a *-b -d* helyett áll, másrészt pedig egy több kaukázusi nyelvben a melléknév köznemű alakját jellemző *-b*-ből. Függetlenül kellett azt a kérdést hagynom, vajjon a tabaszarän példákban a melléknévek végén jelentkező *-b* szintén csak a köznemű alak kifejezője vagy valóban olyan természetű képző, a melyből

a kör szóból «képezett» *görbe* meg volna érthető, természetesen csak akkor, ha a kaukázusi nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt igen, de igen nagy hatása csak némileg is valószínű volna. A levelet, a melyből kitűnik, hogy bizony a tabasszarán nyelvben is csak a melléknévek köznemű alakjának a jele az a *-b*, a melyre M. mint képzőre hivatkozott, Daghesztanból, Temir-Chan-Sura városából, kaptam DIRR tanártól, a ki évek hosszú során át él a hely színén, sok kaukázusi nyelvet maga alaposan ismer és éppen egy külön a tabasszaránokhoz tett fáradságos tanulmányútról-tért volt vissza, mikor hozzá intézett levelemre felelt. Egyebek közt fölvettem azt a kérdést, hogy mi annak az oka, hogy ERCKERT a *schwarz* alatt egy tabasszarán *karub* alak mellett egy *karuv*-ot is közöl. «Ein Unterschied, felelt erre D. úr, zwischen *karub* und *karuv* existiert in Wirklichkeit nicht, es sind das nur zwei verschiedene Schreibungen für einen äusserst flüchtigen Lippenlaut, der im Tabassaränischen auch anderwärts vorkommt, die Mitte zwischen *v* und *b* hält und den ich β schreiben werde». Ez a *-b*, illetőleg *- β* , a köznemű (azaz tárgyat vagy állatot jelentő) szókkal való kapcsolatban egészen rendesen járúl a melléknévhez, ha ez az állítmány kiegészítője: *mu džeyer quβkuβ-u'* «diese Birne ist reif», — *sibuβ-u'* «ist unreif»; de csak az egyes számban, a többesben helyette *r*-t találunk: *ma džeyer qurkurar-wu'** «diese Birnen sind reif», — *siburar-wu'* «sind unreif». Ha a melléknév jelző gyanánt áll, rendszerint a tőalakban jelentkezik: *sibi več* «unreifer Apfel»; de kivételesen itt is találni a nem kifejezését: «Mitunter findet man die Geschlechtsbuchstaben auch im attrib. Adj. z. B. *idžuβ šar* ‚gutes Wasser‘, *idžur armi* ‚guter Mensch‘. Wann das der Fall ist und ob darüber überhaupt eine Regel existiert, kann ich noch nicht sagen».

A figyelmes olvasó kivehette már az eddig mondottakból, hogy a *-b(- β)*-vel szemben, a mely állatok vagy tárgyakra vonatkozó melléknév végéhez járúl, van egy *·r* jel is, a mely akkor áll a melléknév végén, ha személyről van szó, rendszerint igaz, ez is csak a praedicativ használatban mutatkozik. Azt, hogy «nagy» *axi*-nak mondják, használják pedig ezt a tőalakot, ha a melléknév jelző; ha azonban a melléknév az állítmány kiegészítője, *axör* vagy *axöβ* alak járja, a szerint, hogy személyről vagy állatról (illetőleg tárgyról) beszélnek, a többesben ilyenkor mind a két esetben *axör-ar* járja. Szóval, hogy DIRR szavaival éljek « β (bei ERCKERT oft *b*) und *r* am Ende von Adjektiven sind immer Geschlechts-

*) A tabasszarán nyelvben, a mint a *quβkuβ*: *qurkurar* viszonyából is látni, a szóban levő β infigálható is: *izuz k,arqörez armi* «ich habe einen Menschen gesehen», ellenben *izuz k,aβqörez hawwan* «ich habe ein Pferd gesehen» vagy *izuz k,aβqörez xal* «ich habe ein Haus gesehen».

exponenten». Szakasztott így változik a számnév alakja a főnév előtt is: *ssar armi* «ein Mensch», *ssaß hajwan* «ein Pferd», *gör armi* «zwei Menschen», de *qöß hajwan* «zwei Pferde», *qöß çal* «zwei Häuser».

Hagyjuk most már a *-b* (*-β*)-s alakot, a melyről első sorban a *görbe* czikk végén mondtak pótlása végett kellett bővebben szólnom és fordítsuk egész figyelmünket a személyekre való vonatkozás kifejezésére használt *-r* jelre. Azt, hogy «kis ember», a tabasszarán úgy mondja, hogy *bici armi*, azt pedig, hogy «te kicsi vagy», úgy, hogy *ivu bicur va*, a melyben a tőhöz hozzájárult *-r* személyre való vonatkozást jelent, akár csak az igében az infigált *r*, a melyről az utolsó jegyzetben szóltam. Most már értjük, miért mondja a dilettans ERCKERT, hogy a «klein»-t az agulban *biciv* (köznemű alak!), *bici*, *pici*-nek mondják, a tabasszaránban pedig *bicir*, *picur*-nak, hiszen a tabasszarán is váltig használja a *bici* alakot, mint az agul is, a melléknév tőalakja csakis ez és főnév előtt, jelzős használatban ez a rendes alak, a «*bicir-picur*» semmi egyéb, mint a személyre vonatkozó praedicatív alak, a mely DIRR szerint *bicur*-nak hangzik; a megfelelő köznemű alak *bicuß* volna, a mely megint az agul «*biciv*» alaknak felel meg, a melyet E. elég hibásan a három közölt alak legélére tesz. M.-nak mindezekről sejtelve sincs, elég neki, hogy E.-nél hol *bici*, hol *bicur*, *picur* alakot talál, hogy az *r*-ben «képzőt» lásson és hogy a kaukázusi nyelvekből magyarázza nemcsak a magyar *piczi* szót, hanem a — Szt. Gálon hallható *iczurka-piczurka*-t is! «A kaukázusi közvetés fölvételét — mondja a 157. l. — javallja a magy. *piczi*-re és társaira nézve azon körülmény is, hogy az *iczurka-piczurka* ikersző képzése is kaukázusinak mutatkozik; szorosán egyeznek t. i. tabasszarán *bicur*, *picur*, grúz *mcire* «klein» (l. a képzőre nézve fönt az *agár* czikket). Hogy a grúz *mcire* mikép magyarázható, azt én nem tudom, ámbár — hogy keveset mondjak — tudok százszor annyit e nyelvről, mint M., de hogy a tabasszarán *bicur*-ban (a melyet E. *bicur*, *picur*-nak ír) az *r* nem «képző», az egészen nyilván való; ha M. kaukázusi tanulmányaiban még annyira sem vitte, hogy ilyen egyszerű dolgot megértsen, akkor jobb, ha nem is fog olyan nehéz kérdések szellőztetésébe, mint a milyen a grúz *mcire* s hasonlók származása. A szt.-gáli *iczurka-piczurka* szólásra nyelvészeink nyugodtan kereshetnek más magyarázatot, találnak talán olyant, a mely ráillik a rokonértelmű *pindurka*, *pindzurka*, *pan-dzurká*-ra is.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

Kisebb közlemények.

Görög. A görög szó eredetével nálunk senki sem foglalkozott tüzetesebben; hiszen olyan világos, hogy a mi görög szavunk is vég-elemzésben csak a lat. *graecus* mása lehet, hogy a pontosabb meghatározásnál megelégedtünk azzal, hogy a m. szó a «szláv *грѣкъ* . . . útján honosodott meg nyelvünkben» (Nyr. IV. 397, Nyk. I. 315.). Ezt a tanítást is MIKLOSICH-tól vettük át (v. ö. Slav. Elem. és Lex. pal., továbbá Nyr. XI. 168.), a ki azt vallotta, hogy az óbolg. nyelvemlékekben előforduló *грѣкъ* Pannóniában történt átvétele a lat. *graecus*-nak (Denkschr. XXVII. 267.).

Egy-egy nyelv népneveinek összefoglaló vizsgálata rendkívül tanulmányos az illető népnek idegen népekkel való érintkezése történetére. Ilyen összefoglaló vizsgálatnak egy része ez a czikkecske is.

A magyarok a honfoglalás előtt érintkeztek görög nyelvű emberekkel; IBN ROSTEH-ből tudjuk, hogy a görögökkel Dél-Oroszországban kereskedést folytattak, t. i. szláv rabszolgákat adtak nekik más áruért cserébe. A görög kereskedők minden valószínűség szerint bizancziak voltak. Már most ha a magyarok közvetlen a bizanczi görögöktől kapták volna a lat. *graecus*-nak megfelelő jelentésű szót, akkor nem görög lett volna belőle. A bizanczi görögök ugyanis «rómaiaknak» (*Ρωμαῖοι*) nevezték magukat; ebből eredt arab és perzsa *rûm*, tör. *urum* «görög», s innen van, hogy az európai Törökország *Rumili*, s hogy a bolgárban a thrák síkság *Romanjá*. Szláv forrásokban Konstantinápolynak is *Noví Rím* «Új Róma» neve kerül elő (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 36.). Ha tehát a magyarok közvetlen a bizanczi görögöktől kapták volna a «*graecus*» jelentésű szót, akkor ma, mivel keleten *rum*, *urum* név volt használatos, *orum*-nak neveznök a «görögöt» (v. ö. orosz : rus).

A magyarban azonban nem a *rum* (< *Ρωμαῖοι*) név, a hogy a bizancziak önmagukat nevezték, sem pedig a *Ἕλλη*, *Ἕλληνες* név, a

hogy a görögöldi görögök nevezték magukat, lett a népi név, hanem a latinok által elterjesztett *graecus*-ból szláv közvetítéssel honosult meg a *görög*.

A magyar nyelvelmékekben a mai *görög*-nek *gereg* (olv. *gërög*), *gevrék* (olv. *görék*), *gõreg* (olv. *gõrög*; az adatokat l. NySz.) alakjai fordulnak elő. A MargL. 46. l. előforduló *gevrék* alak azt tanúsítja, hogy a szónak valamikor eredetének megfelelően *k*-val való alakja is volt nyelvünkben. A magyar eredetibb alak tehát: *görék*, **gërék*; a *k*-ból hasonulás útján lett *g* (v. ö. hasonló magyarazatát a gót *kreks*: görögnek BEHAGHELTÖL, Zeitschr. f. deutsche Wortf. IV. 251, máskép GRIENBERGER: Untersuch. zur g. Wortk. Sitzungsber. CXLII. VIII. 141.), s ezt a hasonulást elősegíthette a *görög*ni ige is. De nem a mássalhangzók megfelelései adnak útmutatást a m. *görög* eredetére, hanem a magánhangzók, s ezek vizsgálata azt mutatja, hogy a *görög* szó délszláv közvetítéssel került hozzánk.

A m. *görög* legrégebb alakja *görék*, **gërék*, illetve ejtéskönnyítő hang nélkül **grék*, **grök* volt. A mássalhangzó-csoporton kezdődő idegen szavak a XI., XII. században megtartották eredeti szókezdetüket. Bizonyítja ezt a HB. *bratym* adatán kívül XI., XII. századi oklevélanyagunk (v. ö. *brokina* 1055, huzeu *brazda* 1086; helyneveink között: *ploznik* 1086, ma *Palóznak*; *Clun* 1086, ma *Kolon* stb., v. ö. NyK. XXV. 133.). Joggal tehetjük föl, hogy a m. *görög* is eredetileg **grék*-nek, **grök*-nek hangzott, s ezen alak *ë*, *ö* hangja magyarazatáért a délszláv nyelvekhez kell fordulnunk.

MIKLOSICH azt tanította, hogy a lat. *graecus* a szláv nyelvekbe Pannóniában került (v. ö. Denkschr. XXVII. 267.); ez a tanítás azonban nem helyes. A szláv nyelvek «*græcus*»-t jelentő szava nem egyseges, egy szláv nyelvi alapalakból való. Az ó-cseh *hrěk*, újcs. *řek*-beli *ě* hosszú ősszláv *ě*-re megy vissza (v. ö. GEBAUER: Hist. ml. j. č. I.), s ez a hosszúság van meg a gótban (*krēks*) és a németben is (v. ö. ófn. *chriach*, *chriech*, úfn. *griech*; ebből az úfn. alakból való a mai görzi szlov. *grěh*, Sitzungsber. CXIII. 390.). A délszláv nyelvekben azonban ma a szó *r*-rel, vagy *r*-ből fejlődött hanggal van meg (v. ö. szlov. *grk*, kajhorv. *gerk*, ča-horv. *grk*: Nem. I. 368, 375, szerb *gr̄k*, bolg. *grk*: MIKL., Slav. Bibl. I. 46. és *gr̄k*, *gr̄rk*, *gr̄uk*, *gürk*: CANKOFF 4, DUVERNOIS; a krassovánoknál, a kik MILETIĆ kimutatása szerint nem bolgárok, hanem szerbek, *gr̄rk*: Izvjestija IV. 654.), s ezt az or. *grēk* alakkal összevetve a délszlávra és az oroszra alapalakul *gr̄k̄*-et kapunk. MIKLOSICH *gr̄k̄*-t vesz ugyan föl alapalakul (Lex. pal.), s utána JIREČEK is ezt fogadja el (v. ö. Die Rom. I. 36.), de a lat. *graecus*, valamint a Cod. Zogr. (v. ö. Ján. XIX. 20: *грукъскы* = Münch. K. *gõrögõl*) és Cod. Supr. (v. ö. 35. l.:

ГРЪУЪСКОМЪ; másutt e nyelvemlékben: 110. l.: НА ГРЪУЕСКЪ, 214. l.: НА ГРЪКЪ, 448. l.: БЪ ГРЪУЪСКЪ ЗЕМЪКЪ) kétségtelenül vallja, hogy az alapalak *грѣкъ* (v. ö. Arch. II. 208); csakis *грѣкъ* alapalak mellett váltakozhatnak a *ГРЪУЪСКЪ* már az óbolg. emlékekben is *ГРЕУЪСКЪ* alakkal (v. ö. Cod. Assem. Jan. XIX. 20. és VONDRÁK: Altkirch. gr. 89.). A különféle szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekben is találunk *грѣкъ* alakot, s ezek közül csak a Vita Methodii-t emelem ki, a hol szintén *ГРЪУЪСКЪ* (cap. XVII.), *НЗ ГРЪКЪ* (cap. V.) alakok olvashatók.

A délszláv (óbolg., bolg., szerb, horv., szlovén) nyelvekre tehát, valamint az oroszra az alapalak *грѣкъ*. Ez az alapalak azonban szerintem nem lat. *graecus* = *græcus*-ból való, hanem egy esetleg vulgaris ejtésű rövid *ĕ*-ből, tehát *græcus-ból. Ezen feltevés ellen csak az szól, hogy az olaszországiak, a kik a Balkánon a *graecus* szót elterjesztették, a lat. *ae*-t a legrégebb idők óta nyílt *e*-nek, s a *graecus*-ban esetleg hosszan ejtették (v. ö. ol. *greco*, lomb. *greo*, vel. ol. *griego*, ófr. *griu*, spany. *griego*, MAYER-LÜBKE: Gramm. I. 150, 156, 240). Azonban talán föltehető egykori *græcus (romanistikai jelzés szerint *græcus*) ejtés is. Plyn *græcus-ból már most a délszlávban keletkezhetett *грѣкъ* alak, a hol *грѣ*-nek és nem *gr*-nek hangzott. Lehetne ugyan azt is mondani, hogy egy rövid latin mássalhangzó + *re*, *ri* + mássalhangzó a délszlávban közvetlenül *r*-es csoportot adott (v. ö. pl. Zárában az *ecclesia sanctæ trinitatis*: horv. Sveti *Trinat*, JIR., Die Rom. I. 51; lat. *primicerius*: horv. missalékban *prmancer*, lat. *breviarium*: horv. *brcijal*, *Gregorius*: horv. *Grgur* stb.). Én azonban azt hiszem, hogy itt is eredetibb a *-ръ* hangzás.

A magyar *græk, *grök is egy ilyen lat. *græcus-ra visszavezethető délszláv *grѣk* szónak az átvétele, a hol az *ь* igen zárt *ĕ* (esetleg *i*, mert régi emlékeinkben a *ь* helyén *ĕ*, *ö* mellett *i*-t is találunk írva; v. ö. különben ÁSBÖTH: A szláv szók a magyar nyelvben 31. l.). Az átadó nyelvet pontosan nem tudjuk meghatározni; lehet bolgár, de lehet más délszláv nyelv is (az *ь* helyén *i*-t latin betűkkel találunk az ószlov. Freising. nyelvemlékekben is; részletesen erről szláv jövevényszavaink hangtanában olvashatni majd).

Még csak azt említem meg, hogy a görögök tudvalevőleg sohasem nevezték magukat *γραῖκοί*-oknak. Az a nézet erről, hogy Epirusban, a mely Dél-Itáliához (a tengeri hajózást véve) legközelebb volt, lakott egy *γραῖκοί* törzs, a mely minden valószínűség szerint nem volt görög. Ennek a törzsnek a neve ismertté lett éppen az érintkezés által Dél-Itáliában, s a később hatalmassá lett Ἑλλάς népére egyszerűen átruházták. Számtalan népnévi eltolódásra van példánk, a mely abban áll, hogy a szomszédok valamely vidéken régebben lakó törzs

nevét az ugyanazon helyre telepedő más törzsbeliekre egyszerűen átruházzák. Ilyen a *γαῖοι*: *graeci* is.

Vizsgálódásom eredménye tehát az, hogy a magyarok, a kik görögökkel már Dél-Oroszországban is kereskedést folytattak, abban az esetben, ha közvetlenül a bizancziaktól hallották volna a görögök nevét, őket csakis *urum-* v. *oromok*nak híhatták volna. Ennek a szónak azonban nyelvünkben való előfordulása nincs kimutatva. Ehelyett nyelvünkben a hellének neve a lat. *graecus* (*græcus)-ból délszláv *grькъ*, illetve *grьk* közvetítéssel *grěk, *grők > *görek*, *görök, s hasonulással, esetleg hasonlósági hangváltozással > *gërég*, *görög* lett.

MELICH JÁNOS.

Irodalom.

BOROS ALÁN. Zsoltárfordítás a kódexek korában. Budapest.

JOSEF, ERZHERZOG. Zigeunergrammatik. (Mitteilungen zur Zigeunerkunde. Redigiert u. herausgegeben von Prof. Dr. ANTON HERRMANN. I. Bd.) Budapest.

Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti SIMONYI ZSIGMOND: 5. SIMONYI ZS. Az új helyesírás szövege és magyarázata bővített szójegyzékkel. — RUBINYI MÓZES. Két tanulmány a nyelvészet s a nyelvművelés történetéből. (Grimm és Révai. — A mondatról s a nyelvújításnak egy elhanyagolt forrásáról.) Budapest.

PÁZMÁNY PÉTER. Prédikációk. VI. k. 1. rész. Sajtó alá rendezte KANYORSZKY GYÖRGY. Budapest.

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN. A Pray-codex. Budapest.

THÚRY JÓZSEF. A «Behdset-ül-Lugat» című csagatáj szótár. (Akad. Érték.) Budapest.

ZOLNAI GYULA. Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte SZAMOTA ISTVÁN, . . . szótárrá szerkesztette —. 3—5. füzet. (Dsida—hüvely.)

* * *

Ашботъ О. Нѣсколько замѣчаній на сочинение В. И. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка. Санктпетербургъ.

Finnisch-ugrische Forschungen. Band II, heft III. (WICHMANN YRJÖ. Samojedisches lehnwort im syrjänischen. — PAASONEN H. Etymologische streifzüge. — KARSTEN T. E. Germanisches im finnischen. — SETÄLÄ E. N. Zur finnisch-ugrischen lautlehre. 1. Über finnisch-ugrische *č*-laute. 2. Über die finnisch-ugrischen *s*-laute. — SETÄLÄ E. N. Beiträge zur finnisch-ugrischen wortkunde.) — Anzeiger, heft 3. WIKLUND K. B. Ein paar worte zur formulierung der regeln in den grammatischen lehrbüchern. — Vorlesungen und übungen auf dem gebiete der finnisch-ugrischen sprach- und volkskunde an den universitäten Europas 1902/3. Helsingfors.

OJANSUU H. Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Konsonantit. Helsingfors.

PAASONEN H. Die finnisch-ugrischen *s*-laute. I. Anlaut. Helsingfors.

WICHMANN YRJÖ. Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. XXI.) Helsingfors.